

**T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİSİPLİNLERARASI DEĞERLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**HOŞGÖRÜ DEĞERİNİN TOPLUMSAL BARIŞ VE
UZLAŞI KÜLTÜRLERİNE KATKISI**

Mihriban ÇELİK

Zonguldak 2022

T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİSİPLİNLERARASI DEĞERLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

HOŞGÖRÜ DEĞERİNİN TOPLUMSAL BARIŞ VE
UZLAŞI KÜLTÜRLERİNE KATKISI

Hazırlayan
Mihriban ÇELİK

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Salih AYBEY

Zonguldak 2022

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda ve basımda enstitü tez yazım ve basım yönergesine uygun davranıldığını taahhüt ederim.

Mihriban ÇELİK
/ /2022

ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Disiplinlerarası Değerler Eğitimi Anabilim Dalında 205282133008 numaralı Mihriban ÇELİK'in hazırladığı “**Hoşgörü Değerinin Toplumsal Barış ve Uzlaş Kültürlerine Katkısı**” başlıklı YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 19/07/2022 Salı günü saat 16:30'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezinin onayına OY ÇOKLUĞUYLA / OY BİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Prof. Dr. Seyfullah KARA
Üye

Doç. Dr. Salih AYBEY
(Tez Danışmanı)

Doç. Öğr. Üyesi Safınaz ASRİ
Üye

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... / ... / 2022

Prof. Dr. Ertuğrul YILDIRIM
Enstitü Müdürü

ÖZET

Kurum	: ZBEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Disiplinlerarası Değerler Eğitimi Anabilim Dalı
Tez Başlığı	: Hoşgörü Değerinin Toplumsal Barış ve Uzlaşma Kültürlerine Katkısı
Tez Yazarı	: Mihriban ÇELİK
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Salih AYBEY
Türü, Yılı	: Yüksek Lisans Tezi, 2022
Sayfa Adedi	: 143

Yaratılışı gereği biyo-psiko-sosyal bir varlık olan insanoğlu, içinde yaşadığı global çağ nedeni ile çok farklı din, ırk, dil ve kültürle çok küçük yaşından itibaren yaşantısının hemen her alanında, kültürel karşılaşmalar içinde yaşamaktadır. Bu çağ insanının yaşam becerilerinde, çokkültürlü ve çoğulcu yaşantılara uyum sağlayabilmeye yardımcı değerler öne çıkmaktadır. Bu değerlerin başında hoşgörü, uzlaşma ve barış değerleri gelmektedir. Dolayısı ile uzlaşma ve hoşgörü gibi barışın oluşmasında etken kavramların psiko-sosyal ve dini değerler üzerinden doğru anlaşılması ile ailelerde ve okullarda verilecek değerler eğitimi üzerinden ortak bir niyet oluşturulabilmesi ciddi bir önem arz etmektedir. Hoşgörü değerinin öneminin anlaşılması, birey ve toplumlardaki etkilerinin görünür olması ile sağlanabilir. Anadolu insanının yaşantıları ile oluşturduğu hoşgörü, “yaratılanı hoş görür yaratandan ötürü” bu bakış diğer “can”ların farklılıklarını zenginlik olarak gördüğünden tüm bu farklılıklara da hoşgörülüdür. İnsanların ve toplumların yaşamlarını devam ettirebilmeleri ancak barışın varlığına bağlıdır. Toplumsal barış ancak bireyin kendinden farklı olana hoşgörülü olabilmesi ve uzlaşması ile mümkündür. İşte bu çalışmada, hoşgörünün muhteviyatının doğru bir şekilde anlaşılaraq ortak bir niyet oluşturulması ve bu değer toplumsal barış ve uzlaşmaya etkilerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Eğitim, Hoşgörü, Barış, Değer, Uzlaşma, Tolerans, Müsamaha, Çoğulculuk.

ABSTRACT

Institution : ZBEÜ, Institute of Social Sciences, Department of Interdisciplinary Values Education
Title : Contribution of Tolerance Value to Social Peace and Reconciliation Culture
Author : Mihriban ÇELİK
Adviser : Assoc. Prof. Dr. Salih AYBEY
Type of Thesis, Year : Master Thesis, 2022
Number of Pages : 143

Human beings, whose creation is a life-psycho-social life, live with very different religions, races and cultures from a very early age due to the global age currently they live in and face cultural encounters during life. Due to the fact that in the life skills of the people of this age, values that help to adapt to multicultural and pluralistic life come to the fore. At the forefront of these values are the values of tolerance, reconciliation and peace. Therefore, it is of great importance that the concepts such as reconciliation and tolerance, which are effective in the formation of peace, are correctly understood through psycho-social and religious values, and that a common intention can be formed through the values education to be given in families and schools. Understanding the importance of tolerance value can be achieved by making visible its effects on individuals and societies. From the "tolerating the created because of the creator" perspective, the tolerance displayed by the Anatolian people represents the view of the differences of other souls as wealth. The survival of people and societies only depends on the existence of peace. Social peace is possible only if the individual is tolerant and reconciled to those who are different from each other. The aim of this study is to perceive and fulfil the true meaning of tolerance correctly and create a common intention and reveal the effects of this value on social peace and reconciliation.

Keywords: Religion, Education, Tolerance, Peace, Value, Reconciliation, Culture, Pluralism.

ÖNSÖZ

Tabiatı gereği toplumsal bir varlık olan insanoğlu ancak bir arada yaşayarak yaşamsal ve varoluşsal ihtiyaçlarını karşılayabilir. Bununla birlikte bir arada yaşamının zorluklarının üstesinden gelebilmesi gerekmektedir. Hoşgörü bu zorlukların üstesinden gelmenin ve birlikte yaşamının imkânı mahiyetindedir. Dolayısıyla hoşgörü değerinin muhtevasının anlaşılması ve bu değerın toplumsal uzlaşa ve barışa katkısının somut örneklerle ortaya konması önemlidir.

Çalışmamızın amacı, ilk olarak hoşgörü değerinin ortak bir tanım çerçevesinde anlaşılmasıdır. İkinci olarak ise hoşgörü değerinin, bireyler ve toplumlar arasında uzlaşa ve barışa katkısının anlaşılaraq benimsenmesidir. Bu bağlamda çalışmamız nitel bir çalışma olup doküman incelemesi yöntemine dayanmaktadır. Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde çalışmanın konusu, problemi, amacı, önemi, kapsamı ve sınırları, yöntemi yer almaktadır.

Birinci bölüm’de, hoşgörü değeri ve aynı anlamda kullanılan müsamaha ve tolerans kavramlarının etimolojisi ele alınarak aynı anlamda kullanılmalarına rağmen, Batı’da Hristiyanlık alanında ortaya çıkan tolerans ile İslam medeniyetinde ortaya çıkan hoşgörü kavramlarının karşılaştırması yapılmış ve hoşgörü engelleri, sınırlılıkları ve amacı ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde “İslam’da ve Diğer İlim Dallarında Hoşgörü” başlığında, hoşgörü kavramının İslam’daki yeri Kur’an ve sünnet bağlamında ele alınmıştır. Bu bölümün sonunda ise diğer ilim dallarından tasavvufta, felsefede ve psikolojide hoşgörüye kısaca yer verilmiştir.

İkinci bölümde, ilk olarak kültür kavramı, unsurları ve kültürel karşılaşmalar (dışlayıcı, kapsayıcı, çoğulcu) ele alınmıştır. Daha sonra, toplumsal barış ve uzlaşının tanımlanmasının ardından benlik algısı, sosyal ortam, dini metinler ve coğrafyanın barış ve uzlaşa kültürüne etkileri hoşgörü bağlamında etkileri incelenmiştir. Bunlarla birlikte hoşgörü ve barış ortamını sağlayan unsurlar üzerinde durulmuştur. Bu bölümün sonunda, Batı’da ve İslam’da hoşgörünün toplumsal barış ve uzlaşa kültürüne yansımaları incelenmiştir. Hoşgörü, uzlaşa ve barış kavramları, kendi tarihsel süreçlerinde muhtevalarını

genişletmeye ve yaşam şartları ile paralel olarak değerlerini arttırmaya devam ettiği belirtilmiştir.

Sonuç ve öneriler kısmında ise, çalışmada elde edilen sonuçlara dikkat çekilmiş, hoşgörü değerinin barış ve uzlaşı toplumuna katkısı hakkında bilgi verilmiştir. Ulaşılan bu sonuçlardan hareketle bir takım önerilerde bulunulmuştur.

Bu alışma sürecinde yardımına müracaat ettiğimde fikir ve tecrübeleriyle bana yol gösteren ve yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Salih AYBEY'e ve Veli KARATAş hocama özellikle teşekkürlerimi ve minnettarlığımı ifade etmek istiyorum. Ayrıca maddi ve manevi destekleri ile hep yanımda olan annem Naciye ÇELİK'e, kendilerine ait zamanlardan feragat ederek bana destek olan eşim Hakan ÇELİK'e ve çocuklarıma canı gönülden teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1
1. HOŞGÖRÜ, MÜSAMAHA VE TOLERANS KAVRAMLARI	6
1.1. Hoşgörü	6
1.2. Müsamaha	12
1.3. Tolerans	15
1.4. Hoşgörü-Tolerans İlişkisi	19
1.5. Hoşgörünün İçeriği, Kapsamı ve Sınırları	22
1.6. Hoşgörüyü Engelleyen Faktörler	27
1.6.1. Bağnazlık-Taassup	28
1.6.2. Ayrımcılık	31
1.6.2.1. Irkçılık- Etnik Ayrımcılık	32
1.6.2.2. Cinsiyet Ayrımcılığı	35
1.6.2.3. Din, Vicdan ve Mezhep Ayrımcılığı	38
1.6.2.4. Sınıf ve Statü Ayrımcılığı	41
1.7. Hoşgörünün Amacı	42
1.8. İslam'da ve Diğer İlim Dallarında Hoşgörü	45
1.8.1. İslam'da Hoşgörü	45
1.8.1.1. Kur'an'da Hoşgörü	47
1.8.1.2. Hadislerde Hoşgörü	53
1.8.2. Diğer Bilim Dallarında Hoşgörü	58
1.8.2.1. Psikoloji, Sosyoloji ve Felsefe Hoşgörü	58
1.8.2.2. Tasavvufta Hoşgörü	61
2. HOŞGÖRÜ DEĞERİ VE TOPLUMSAL BARIŞ VE UZLAŞI KÜLTÜRÜ	67
2.1. Kültür	68
2.1.1. Kültürün Unsurları ve Özellikleri	71
2.1.2. Kültürün Kazanılması: Kültürleme ve Kültürle(n)me	73
2.1.3. Kültürle İlgili Temel Kavramlar	75

2.1.4. Kùltùrlerarası Karşılaşmalar.....	79
2.1.5. Dışlayıcı, Kapsayıcı ve Çoğulcu Yaklaşımlar.....	80
2.2. Barış ve Uzlaşî Kùltürü.....	86
2.2.1. İnsanın Benlik Algısının Barış ve Uzlaşî Kùltürüne Etkileri	90
2.2.2. Sosyal Ortamın Barış ve Uzlaşî Kùltürüne Etkileri	95
2.2.3. Coğrafyanın Barış ve Uzlaşî Kùltürüne Etkileri	98
2.2.4. Siyasi Ortamın Barış ve Uzlaşî Kùltürüne Etkileri	99
2.2.5. Dini Metinlerin Barış ve Uzlaşî Kùltürüne Etkileri	101
2.3. Hoşgörü ve Barış Ortamını Sağlayan Unsurlar.....	104
2.3.1. Düşünce, Vicdan ve İrade Özgürlüğü	105
2.3.2. Fıtratın Korunması.....	106
2.3.3. Din Özgürlüğü	108
2.3.4. İnsan Hakları	111
2.3.5. Sosyal Hakların Karşılanması	113
2.3.6. Eğitim ve Tebliğ.....	115
2.4. Batıda Hoşgörü Değerinin Uzlaşî ve Toplumsal Barış Kùltürüne Yansımaları	117
2.5. Hoşgörü Değeri ve Toplumsal Barış.....	122
SONUÇ.....	129
KAYNAKÇA	132
ÖZ GEÇMİŞ.....	143

KISALTMALAR LİSTESİ

akt.	: Aktaran
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ty.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Problemi; Çalışmamızın konusu hoşgörü değerinin barış ve uzlaşi kültürüne katkıları olarak belirlenmiştir. Hoşgörü bir arada yaşamak zorunda olan insanoğlunun ortak yaşama kültürünün en temel yapı taşlarından biridir. Bu değer doğru anlaşılması her çağda önemini korumakla birlikte özellikle günümüzde bu önem artmaktadır. İçinde bulunduğumuz çağda farklı kültürlerle sıklıkla yüz yüze gelmekte ve aynı ortamlar paylaşılmaktadır. Dolayısıyla farklı kültürlerin bir arada huzur içinde yaşayabilmesi adına belli kavramlar öne çıkmaktadır. Bu bağlamda hoşgörü değeri arzulanan uzlaşi ve barış ortamının oluşması için en fazla öne çıkan kavramların başında gelmektedir. Eski ve oldukça gündemde olan bir kavram olmasına karşın bu kavrama duyulan ihtiyaç gün geçtikçe artmaktadır. Bu denli gündemde olan ve üzerinde çalışmalar yapılan bir kavram olmasına rağmen bu kavrama olan ihtiyacın dünyada ve ülkemizde artmaya devam etmesi kavramın anlaşılması ve içselleştirilerek yaşam kültürüne aktarılmasında ciddi sorunlar olduğu anlamına gelmektedir.

Çalışmamızın problemi içinde bulunduğumuz çokkültürlü toplumlarda kültürel karşılaşmalarla her yaşta ve her alanda karşı karşıyayız. Dolayısı ile yaşadığımız çağda temel ihtiyaç haline gelen hoşgörü kavramının doğru tanımlanıp yanlış içeriklerden arındırılarak, toplumumuzda söylemlerde kalmaya başlayan bu değer, toplumsal yaşamın en temel değerleri olan uzlaşi ve barışa katkılarının etkileri üzerinden ortak bir niyet oluşturulması ile hoşgörünün vicdanlarda ve eylemlerde yeniden bir değer olarak yer bulmasıdır.

Çalışmamızda aşağıdaki alt problemlere de cevap aranmaya çalışılmıştır:

1. Hoşgörü ile eş anlamlı kullanılan tolerans ve müsamaha eş anlamlı mıdır?
2. Hoşgörü ve tolerans kavramlarını oluşturan süreçler nelerdir ve hangi anlamda kullanılmışlardır?
3. Hoşgörü ve tolerans kavramlarının olduğu ortama yansımaları nelerdir?
4. Hoşgörü derken nereye kadar hoşgörü hoşgörünün bir sınırı var mıdır?

5. İslam medeniyetinde oluşan hoşgörü kavramının Kur'an'da, hadislerde ve içinde olduğu tasavvuftaki yeri nedir?
6. İslam'da farklılıklara ve inanç özgürlüklerine nasıl yaklaşmıştır?
7. Hoşgörülü bir insanın alt yapısını neler oluşturur?
8. Çokkültürlü ve çoğulcu yaşıntılarda hoşgörünün yeri nedir?
9. Barış ve uzlaş kültürünü oluşturan faktörler nelerdir?
10. Barış ve uzlaş kültürünü oluşturan hoşgörü unsurları nelerdir?
11. Hoşgörü değerinin farklılıklarla bir arada yaşamaya ve evrensel barışın sağlanmasına katkıları nelerdir?

Çalışmanın Amacı ve Önemi; Bu çalışmanın amacı bir arada yaşamak zorunda olan insanoğlunun ortak yaşama kültürünün en temel yapı taşlarından biri olan hoşgörü değerinin doğru anlaşılması ve toplumsal uzlaş ve barış kültürüne olan etkileri, kavramın etkin olduğu toplumlar üzerinden ortaya konularak değer yeniden yaşıntılarda yer bulmasına katkıda bulunmaktır. Bir kavram hakkında konuşabilmek için öncelikle aynı şeyi kastediyor olmak gerekmektedir. Bu nedenle ilk olarak aynı anlamda kullanılan kavramların içeriklerinin neler olduğu, aralarındaki farkın ne olduğu ve bu kavramın anlam alanının neleri kapsadığı ortaya konularak ortak niyet oluşturulmaya çalışılmaktadır. Kavramların anlam alanının doğru anlaşılması için içinde doğduğu ortamların bilinmesi gerekmektedir. Çünkü her kavram içinde yaşadığı coğrafya ve kültürle etkileşim içinde oluşur ve gelişir ancak sonrasında köklerinden bağımsız olarak canlı bir organizma gibi gelişim ve değişim gösterebilmektedir. Anadolu insanının yaşıntıları ile oluşturduğu bu kavram olduğu dönemde çok farklı kültürleri bir arada tutarak uzlaş ve barışa katkı sağlamaktaydı, oysa bugün farklı olanla iletişimimizde hızla kaybetmekte olduğumuz hoşgörü, toplumumuzda yeniden bir değer haline gelmesinde ortak bir niyet ve kültür haline getirilerek toplumsal uzlaş ve barışın oluşturulması amaçlanmaktadır. Bunun için hoşgörünün etkin olduğu toplumlardaki olumlu etkilerinin görünür kılınması ile hoşgörünün öneminin ortaya konması amaçlanarak hoşgörünün toplumların en küçük biriminden en büyük birimine ve toplumlar arası ilişkilere yansıtılarak uzlaş ve barışın artmasına destek vermek amaçlanmıştır.

Türk İslam medeniyetinde doğan ve süreç içerisinde ciddi bir gelişim gösteren hoşgörü kavramının bu denli gelişmesi aslında kavrama duyulan ihtiyacın da bir göstergesidir. Yaşanan savaşlar ve ekonomik sorunlar, çağın sunduğu imkânlar ile birleşince insan göçü artmıştır. Bu göçler ciddi oranda ve çok çeşitli varyantlar şeklinde cereyan etmektedir. Bunun sonucunda çok farklı kültürlerin hemen her yerde yan yana geldiği bir çağda yaşanmaktadır. Dolayısıyla insanlar arası ilişkilerde bile hoşgörü, uzlaş ve barışa duyulan ihtiyaç ortada iken kültürler arası ilişkilerde bu ihtiyaç çok ciddi boyuttadır. Yaşam şartları nedeni ile aile ile geçirdiği zaman oldukça azalan çocuklar için okullarda verilen değerler eğitiminin önemi de oldukça artmıştır. Bu bağlamda da değerlerin tanımı kadar günlük hayattaki yansımalarının gençler için gözle görünür olması da önem arz etmektedir. Bu nedenle değerleri, ortak bir anlamda tanımlayabilmek, geçmiş tecrübelerle dair doğru tespitlerde bulunup, etkilerini görerek, geleceğimizde bu değerlerin varlığını daim kılabilme adına, bu ve benzeri çalışmalar önem kazanmaktadır.

Hoşgörü değerinin önemine binaen üzerine yapılan birçok çalışma bulunmaktadır. Bizimde faydalandığımız; Ömer Aslan “*Kur'an ve Hoşgörü*”, Melih Yürüşen “*Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*”, Öznur Yılmaz “*Hoşgörünün Felsefi Temelleri*”, Merve Kesimoğlu “*Din Eğitimi Açısından Tolerans Kavramı*”, Tuba Töyer “*Türklerdeki Hoşgörünün Dini Temelleri*”, Yasemin Ölmez Atalay “*Felsefi Açısından Tolerans ve Hoşgörü*”, vb doktora ve yüksek lisans tezleri bu alanda yapılan çalışmalardan bazılarıdır. Ayrıca Birleşmiş Milletler 1995 yılını “Hoşgörü Yılı” ilan etmiş ve UNESCO da 16 Kasım 1995’te “Hoşgörünün İlkeleri Bildirgesi” ni yayınlamıştır.

Alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde hoşgörünün dini, siyasi, sosyolojik, felsefi, epistemolojik ve eğitim açısından çalışıldığı görülmektedir. Ne var ki, hoşgörü üzerine yapılan çalışmalar oldukça fazla olmakla birlikte, dini bir değer olarak hoşgörü ve bunun toplumsal barışa nasıl katkı sağladığına dair bir çalışmanın henüz yapılmamış olması bizim çalışmamızı önemli kılmaktadır.

Çalışmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları; Hoşgörü kavramı ile ilgili oldukça geniş bir çalışma alanı olmasına karşın, hoşgörü değerinin en önemli yansımalarından uzlaş ve barış değerleri bağlamında çalışma tespit edilememiştir.

Çalışmada hoşgörü değerleri toplumsal barış ve uzlaşya katkıları çerçevesinde ele alınmıştır.

Bu çalışmada öncelikle hoşgörü değerinin kapsamı eş anlamlı kelimeler olan tolerans ve müsamaha ile birlikte değerlendirilmiştir. Daha sonra bu değer toplumsal barış ve uzlaş kültürüne yansımaları içinde doğdukları kültürler üzerinden ele alınmıştır. Hoşgörü değeri özellikle içinde doğduğu İslam medeniyeti ve İslam bağlamında ele alınmıştır. Hoşgörü değeri ile eş anlamlı olan tolerans kavramının ortaya çıktığı alanın Hristiyanlık ve batı medeniyeti olması medeni ile bu kavramlar İslam medeniyeti ve batı medeniyetindeki oluşum ve yansıma süreçleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. İslam ve batı medeniyetinde hoşgörü değerinin yansımaları olan uzlaş ve barış karşılaştırılarak çalışılmıştır.

İnsanlık yaşadığı onca çatışma ve savaşı geride bırakmak niyeti ile ön plana çıkardığı hoşgörü/tolerans kavramı uzun zamandır dünyanın gündeminde yer almaktadır. Bu nedenle oldukça geniş literatürü olan bu kavram ulaşılabilen yazılı kaynaklarla sınırlıdır. Araştırma sürecinde hoşgörü ile ilgili elde edilen bilgiler çeşitli sözlükler, yayınlanmış eserler, ansiklopediler, doktora ve yüksek lisans tezleri, makaleler, sempozyum tebliğleri, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin hayatı ve hadislerinden elde edilmiştir. Ayrıca UNESCO'nun "Hoşgörünün İlkeleri Bildirgesi"nden faydalanılmıştır.

Bu çalışmada hoşgörünün oldukça gerilimli yanı olan ve genel çizgiden sapma olarak tanımlanan alanlara (cinsiyet ve cinsel tercihlerde hoşgörü vb.) değinilmemiştir.

Çalışmanın Yöntemi; Çalışmamız nitel bir çalışma olup doküman incelemesi yöntemine dayanmaktadır.

Araştırılması amaçlanan olgu veya olgularla ilgili ulaşılan yazılı kaynakların taraması yapılmıştır. Hoşgörü ve eş anlamlı kavramlar ile barış ve uzlaş kültürü hakkındaki alan yazın incelenmiştir. İlk olarak , 'hoşgörü' ve eş anlamlı kavramlar etimolojik olarak ele alınmış, tarihsel süreçleri incelenmiş ve Türk dilindeki oluşumu mutasavvıflarımızın eserleri bağlamında ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha sonra hoşgörünün İslam dinindeki yeri Türk Diyanet Vakfı meali ve tefsiri esas alınarak ayet ve hadisler çerçevesinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölüme yön veren ve çalışmamızın genelinde de en çok

yararlandığımız eser Ömer Aslan'ın “Kur'an ve Hoşgörü” isimli eseri olmuştur. Bu kapsamda hoşgörünün en güzel örneği olan Hz. Peygamber'in hayatından örneklerle siyer ve İslam tarihi kaynaklarından faydalanılarak yer verilmiştir. Araştırmada hoşgörü değerinin önemi hoşgörü ve toleransın içine doğdukları Anadolu İslam medeniyeti ve Batı Hristiyan medeniyetleri karşılaştırılarak yansımaları ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Bu karşılaştırmalar yapılırken Anadolu'da hoşgörü değerinin yansımaları özellikle tarafsız olması açısından batılı yazarların eserlerinden faydalanılmıştır.

1. HOŞGÖRÜ, MÜSAMAHA VE TOLERANS KAVRAMLARI

Bu başlık altında kavramsal temellendirme yapmak için hoşgörü ve hoşgörü ile aynı anlamda kullanılan kavramlar müsamaha ve tolerans kavramları ve bu kavramlar arasındaki ilişki ele alınacaktır.

1.1. Hoşgörü

Hoşgörü, savundukları düşünceler ve ortaya koydukları duygu ve fikirleri bizim düşünce ve fikirlerimizden çok farklı olsa bile bu kimseleri anlayış gösterme, hoş görme anlamına gelir. Hoşgörünün Batı dillerindeki muradifi tolerans, Arapça ve Osmanlıcadaki muradifi ise müsamaha'dır.¹ Hoşgörü, sözcüğü Batı kaynaklarında yeni bir kavram olarak değerlendirilerek tolerans ve endüljans (indulgence) kavramlarının muadili olarak verilmektedir.² Almanca; toleranz, Fransızca; tolérance, İtalyanca; tolleranza İngilizce; tolerance, allowance, suffetance, Osmanlıca; Müsamaha, tecviz, tesamüh, insaf manasıdır. Kendi fikir ve inançlarına ters olan farklılıkları anlayışla karşılamaktır. Katlanmak manasında olan (la. Tolerare) sözcüğünden türetilmiştir.³ Yürüşen'e göre hoşgörü Türkçe'ye, Fransızca Tolerance sözcüğünün karşılığı olarak üretilmiştir.⁴

Hoşgörü, Farsça bir sıfat olan iyi, tatlı, ilgi uyandıran, duygu okşayan, beğenilen, zevk veren ve latif anlamındaki hoş / huş sözcüğü⁵ ile Türkçe bir fiil olan görmekten “görü” sözcüğünün bir arada kullanılmasıyla oluşan bileşik bir kelimedir.⁶

Türkçe sözlüklerde eş anlamlısı tolerans ve müsamaha olarak verilen hoşgörü sözcüğü; her şeye anlayış göstererek, mümkün mertebe kadar hoş

---

¹ Cahit Kavcar, Açılış Konuşması, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, ed. İnayet Pehlivan (Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, 1995), 1.

² Ömer Aslan, “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarının Etimolojik Açısından Analitik Bir Yaklaşım” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/ 2 (2001), 360.

³ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008), “Hoşgörü”, 166-167.

⁴ Melih Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 17.

⁵ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimolojisi*, (İstanbul: Sosyal Yayınlar 1988), “Hoş” 165; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2006), “Hoş”, 376.

⁶ Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimolojisi*, “Hoşgörü” 165.

görmeye çalışmak olarak tanımlanmaktadır.⁷ Sözcüğünün kökleri göstermektedir ki hoşgörü, ötekini en iyi olabilecek biçimde görmek anlamına gelir.⁸

Hoşgörü kavramı, filolojik ve içerik açısından tamamen Müslüman Türk kültüründe oluştuğuna, hatta Türk kültüründe İslam'dan da önce milattan öncesine kadar götürenler bulunmaktadır. Ancak bu anlayışı, tek bir millete hasretmek hiç de adil olmayacaktır. Hoşgörü anlayışının birçok millette var olduğu gerçeği ortadadır. Ancak hoşgörünün kavram ve muhteva olarak Türk dünyası ve kültürünün kodlarında olmakla birlikte asıl Türklerin İslam'a girmeleriyle birlikte ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Hoşgörü kavramının bugünkü muhtevasına ulaşması ise İslam'ın, Anadolu kültürünü XII. ve XIII. asırlarında Kur'an, Hadis ve Tasavvuf gibi kaynakların beslenmesi ile oluşmuştur. Tüm bu veriler hoşgörünün İslam ile şekillendiğinin ifadesidir. Anadolu, karşılıklı hoşgörü ve birlikte yaşama deneyimleri açısından eşine az rastlanır zengin örneklerle sahiptir.⁹

Kadim Anadolu kültüründe hoşgörü ile müsâmahe sözcükleri eş anlamda kullanılmaktadır. Ancak müsâmahe kavramının hoşgörü kavramından daha erken bir zamanda terimleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tolerans teriminin Türkçe'ye dahil olmasından sonra müsâmahe ve tesâmuh kavramları ile karşılanmakta olması bu durumu ortaya koymaktadır. Hatemi'nin *"Daha sonra bu terim Yunus Emre'nin Kur'ân düşüncesinden yola çıkarak söylediği Yaradılanı hoş gördük / Yaradan'dan ötürü beytinden ilham alınarak hoşgörü kavramı ile karşılanır oldu"*.¹⁰ ifadesi, müsâmahe kavramının, hoşgörü kavramından daha önce kullanıldığına işaret etmektedir. Dolayısıyla belirli bir zaman dilimi belirleyemsek de, hoşgörü kavramının; XIII. yüzyıl tasavvufuyla dönüşerek son

⁷ Türk Dil Kurumu Sözlükleri, "Hoşgörü" (Erişim 04 Nisan 2022); D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, (İstanbul: Beyan yayınları, 1987) "Hoşgörü" 483. İsmail Parlatır vd. *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), "Hoşgörü", 1/1005.

⁸ Leirvik Oddbjorn, "Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar", *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, ed. Recep Kaymakcan vd. (İstanbul: Dem yayınları, 2013), 533-552, 537; Doğan, "Hoşgörü" 483.

⁹ İbrahim Agah Çubukçu, "Türk Kültüründe Hoşgörü ve Mevlana", *İnsan Hakları Hoşgörü ve Mevlana Sempozyumu*, (Konya: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1994), 58-64; Mahmut Tezcan, "Türk Kültüründe Hoşgörü", *Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildiriler*, (Antalya: Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Vakfı yayınları, 1995) 194; Aslan, "Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarının Etimolojik Açısından Analitik Bir Yaklaşım" 4-5; Tuba Töyer, *Türklerdeki Hoşgörünün Dini Temelleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004) 90.

¹⁰ Hüseyin Hatemi, "Hoşgörü Üzerine", *Köprü Dergisi* 57 (Ocak 1997).

asırlarda, özellikle XX. yüzyılın son kısmında bugünkü kavramlaşmış şeklini aldığını ifade edebiliriz.¹¹

Kaynaklarda hoşgörü kelimesinin Türkçede kullanılan farklı anlamlarının bir arada yer verildiği görülmektedir. Bunlar aşağıda verilmiştir.

a. Başkalarının kendisinden farklı düşünme ve yaşama biçimleri olmasını kabul eden kimsenin tutumu; müsamaha, tolerans.

b. Kimi durumlarda bir kimsenin bir kurala, bir yasaya uymasına göz yummayı gerektiren esneklik.

c. Anlayış, yüce gönüllülük gösteren, çevresindekilerin davranışlarını hoş gören kimsenin tutumu.

d. Vicdan özgürlüğüne saygı ve farklı bir dini ya da dinsel öğretileri savunan kişilere karşı açık görüşlülük.¹²

Ayrıca hisleri okşayan, iyi ve güzel olan şey, zevk veren, beğenilen, rıza ve memnuniyet duyulan anlamındaki hoş kelimesi ile nitelenen diğer sözcükler de bu kelimenin muhtevasını ortaya koymaktadır. Örneğin; “hoş gelmek” hoş gitmek, güzel algılanmak; “hoş tutmak” ikramda bulunmak, incitmemek ağırlamak; “hoş görünmek” beğenilmek, iyi ve güzel görünüşte olmak¹³ gibi hoş kelimesiyle birleşik kelimelerin içeriklerinde kesinlikle negatif bir anlam bulunmamaktadır. Bu verilerden yola çıkıldığında görülmektedir ki hoşgörü sözcüğünde içten gelerek ve gönülden gelen gibi bir duygunun hâkimiyeti söz konusudur. Edebiyatımızın eserleri buna örnektir

Dün gece yar hanesinde / Yastıcağım taş idi,

Altım Toprak, üstüm yaprak / Yine gönlüm hoş idi.

Mısraları da hoşgörünün içten ve gönülden gelen bir kabule dayandığını ve kaynağının gönül rızası olduğunu göstermektedir. Yine;

Elif okuduk ötürü / Pazar eyledik götürü

Yaratılanı hoş gör / Yaratan’dan ötürü

¹¹ Aslan, “Hoşgörü ve Tolerans kavramlarının Etimolojik Açıdan Analitik bir yaklaşım” 10.

¹² “Hoşgörü”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milliyet Gazetecilik, t.y.), 11/5397.

¹³ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, “Hoş”, 376-377.

Aslan; “Hoşgörünün temel felsefesini oluşturan Yunus Emre’nin bu mısralarında hoşgörü, tamamen tabiat ve fitratla bütünleşmiş bir durum arz etmektedir. Bu şiir, sadece insanın değil, tüm varlık aleminin yaratılış özellikleriyle birlikte hoş görülmesini talep eden bir tema içermektedir.”¹⁴

İfadesi ile hoşgörünün etimolojisi ve muhtevası açısından önemli noktaları belirtmektedir.

Tüm bu verilerin ışığında hoşgörü sözcüğünün içeriğinde; Farklılıkları anlayışla karşılamak, kusura bakmamak, affetmek, daraltıp sıkıştırmadan ya da iyice gevşetmeden vasat olmak, dengeyi elde tutarak insanlar arası diyaloglarda orta yolda olmak ve düzene zarar verecek davranışlardan kaçınmak gibi anlamları barındırmaktadır. Dolayısıyla hoşgörü kelimesinin içeriğinde; saygı, mazur görme, medeni olma, anlayış, kabul etme, farklılıklara ve farklı düşüncelere sınır koymama, rahatsızlık hissetmeme, diğerlerine olumsuz bir tepki vermeme ve düşüncelerin karşılıklı iletişim ve anlayış çerçevesinde değerlendirilmesi gibi anlamlar ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁵

Hoşgörü sadece bir disipline hasredilemeyecek kadar çok disiplinle yakından ilgili hatta kapsayıcı bir kavramdır. Hoşgörü insanların ilişki içinde olduğu alanlarla yakından ilgili olması nedeni ile psiko-sosyal bir kavram olarak da nitelendirilebilir. Aslında psiko-sosyal bir kavram olarak insanı ilgilendiren hemen hemen her disiplin ile de ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bunlara ahlak, din, sosyoloji, psikoloji, ekonomi, felsefe, filoloji ve siyaset gibi disiplinler örnek verilebilir. Ortak yanı insan olan bu disiplinlerde hoşgörü tüm farklılıkları ile insanın varlığını garantörlüğünü üstlenmektedir.¹⁶

Ancak hoşgörü bir umursamama, duyarsız kalma ve gevşek davranma hali olarak değerlendirilmemelidir. Aslında her ne kadar tolerans kelimesi ile karşılanıyorsa da etimolojik geçmiş ve muhteva bakımından bazı farklılıklar içermektedir. Tolerans kelimesinin muhtevasında yer alan katlanma ve tahammül hoşgörü kavramında olumsuz bağlamı ile yer almamaktadır. Hoşgörünün mevcut

¹⁴ Ömer Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 22; Yasemin Ölmez Atalay, *Felsefi Açından Tolerans ve Hoşgörü* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 19-20.

¹⁵ Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler* (İstanbul: Dem yayınları, 2013), 316-317; Aslan, *İslam'da Hoşgörü*, 24.

¹⁶ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 320-321; Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 23-24; Nevzat Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan* (İstanbul: Timaş yayınları, 2019), 198.

olduğu yerde iç sıkıntısı, rahatsızlık, tahammül ve katlanma olmaması gerekir. Bilakis hoşgörünün insandaki yeri gönüldür, kalptir. Gönülden gelen bir eylem ya da düşüncede ise zoraki katlanma diye bir şey olmaz.¹⁷ Kaymakcan'ın "*Hoşgörü tüm insanlara, olaylara çevreye ve doğaya, karşı bulundukları hal üzere ve hiçbir kimseye kin gütmeyip düşmanlık beslemeyip herkesi varlık olarak kendi konumunda görme ve karşılıklı anlayış tavrıdır. Bu yüzden hoşgörü kavramında 'kabul' tavrının ağır basması 'tahammül ve katlanma' unsurlarını arka plana iter.*"¹⁸ İfadesiyle de hoşgörünün içten ve sevecen bir kabulleniş ya da duruma göre tahammül olduğunu anlıyoruz. Bu bilgiler ışığında Türkçe'deki hoşgörü kelimesi muhteva açısından, özellikle rahatsız olma, katlanma, reddetme, sıkıntı çekme ve rahatsız olma anlamlarını taşıyan tolerans kelimesinden farklılığı görülmektedir.¹⁹

Bu kavramların birbirlerini karşıladıkları ve hoşgörü kavramının katlanmayı da barındırdığı kabul edildiğinde hoşgörü tanımının negatif ve pozitif hoşgörü ayrımına gidilmektedir.

Negatif hoşgörü; hoşgörünün, başkalarına zulmetmektense onları rahat bırakmayı tercih etmesi²⁰ katlanarak tahammül etmesi, sabırlı olması şeklinde yorumlanmasıdır. Bu hoşgörü türü hoşgürsüzlüğün yaratacağı ağır sonuçlardansa mecburen bir hoşgörüde bulunma hali olarak tanımlanmaktadır.²¹ Örnek olarak, hoş gören açısından uygunsuz bir durumu ortadan kaldırmanın çok yüksek bir bedele mal olmasına dayanır ya da ortadan kaldırılması çok zor bir durumun daha da çekici olmasını engellemek adına hoşgörü tercih edilebilir.²²

Negatif hoşgörü bir erdem değildir, aynı zamanda faydalı bir hoşgörü türü de değildir.²³ Bu hoşgörüde eksik bir dinleme ve eksik bir iletişim vardır. Kişi karşısındakini dinlemek yerine savunmaya odaklanarak kendi fikrini dayatmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla sonuç verme olasılığı düşüktür.

---

¹⁷ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 318; Recep Kaymakcan, "Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitimi" *Değerler ve Eğitimi*, ed. Recep Kaymakcan vd. (İstanbul: Dem yayınları, 2013), 517.

¹⁸ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 318.

¹⁹ Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, 18.

²⁰ Kaymakcan, "Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitimi", 518.

²¹ Tahsin Gülhan, "Hoşgörünün Değer Boyutu", *Köprü Dergisi* 57 (Ocak 1997).

²² Nevzat Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 240; Kaymakcan, *Bir Değer Olarak Hoşgörü ve eğitimi*, 520.

²³ Robert Paul Wolff, vd., *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, çev. Soner Sosyal (Ankara: Heretik Yayınları, 2014), 9-10.

Pozitif hoşgörü ise, hoşgörünün, öteki olabilecek gruplara, topluluklara ve kişilere destek olarak, iletişim kurarak ve yardımcı olarak geliştirmenin gerekliliği olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Kaymakcan şunları ifade etmektedir:

“Pozitif hoşgörü anlayışını negatif hoşgörüden ayıran en önemli öge onun bir şeyi hoş gördüğümüzde yanlış bir şey yapıyormuşuz duygusunu önlemesi, yani hoşgörünün doğasında barındırdığı gerilimi neredeyse tümüyle yok etmesidir. Bunun sebebi, hoşgörüyü, pozitif taraftan bakarken, ya daha kapsamlı bir “iyi”nin, örneğin özgürlüğün bir aracı veya bileşeni; ya da kendinde iyi olarak kavramamızdır. Yani pozitif hoşgörü anlayışında hoşgörünün öneminin iki şekilde vurgulanabileceği söylenebilir. Araçsal bir iyi olarak hoşgörü ve kendinde bir iyi olarak hoşgörü. Bunlardan birincisine göre, hoşgörülü bir biçimde eylemin sonuçları, hoşgörüsüz olarak eylemde bulunmanın sonuçlarından daha iyidir. Hoşgörüyü kendinden iyi olarak ele alan argümana göre ise; başkalarının düşüncelerine ve bu düşüncelerin şekillendirdi hayat tarzlarına aldırış etmek, onları umursamak ve ciddiye almak, önemlidir ve gereklidir. Kişi böyle yapmaya kendini zorladığı zaman, gerçekten eğitilmiş ve saygıya hak kazanan birisi olacaktır.”²⁴

Bu tanım pozitif hoşgörünün, karşı tarafla karşılıklı bir ilişki içinde diğerini anlama çabası söz konusudur. Bu nedenle pozitif hoşgörüden olumlu sonuç alınır.²⁵

Hoşgörü kavramının sübjektiflik içermesi ve çok çeşitli disiplinlerle bağlantısının olması, bu kavram için çok farklı tanımlar yapılmasına sebep olmuştur. Bu nedenle hoşgörü için çok net bir tanım yapmak oldukça güçtür. Yine de elimizden geldiğince elde ettiğimiz bilgilerden yola çıkarak bir tanım yapmaya çalışacağız. Ayrıca Birleşmiş Milletler 1995 yılını “Hoşgörü Yılı” ilan etmiş ve UNESCO da 16 Kasım 1995’te “Hoşgörünün İlkeleri Bildirgesi” ni yayınladı.²⁶ Bu bildirge referans teşkil etmesi açısından önemlidir.

²⁴ Kaymakcan, “Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitimi”, 520.

²⁵ Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, 241; Kaymakcan, “Bir Değer Olarak Hoşgörü ve eğitimi”, 521; Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, 22.

²⁶ 1.1. Hoşgörü, dünyamızdaki kültürlerin zengin çeşitliliğini, ifade biçimlerini ve insan olmanın yollarını kabul etmek, bunlara saygı göstermek bunların değerini bilmektir. Hoşgörü, bilgiyle, açıklıkla, iletişimle ve düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğüyle beslenir. Hoşgörü çeşitlilik içindeki uyumdur. Hoşgörü, yalnızca ahlaki bir görev değil, aynı zamanda siyasi ve hukuki bir gerekliliktir. Barışı olanaklı kılan erdem, yani hoşgörü, barış kültürünün savaş kültürüyle yer değiştirmesine katkıda bulunur.

1.2. Hoşgörü, kabullenme, lütfetme veya göz yumma değildir. Hoşgörü, hepsinin üzerinde, başkalarının evrensel insan haklarının ve temel özgürlüklerinin tanınmasıyla teşvik edilen etken bir tavidir. Hoşgörü hiçbir koşulda, bu evrensel değerlerin ihlal edilmesini meşrulaştırmak için kullanılamaz. Hoşgörü, bireyler, gruplar ve Devletler tarafından uygulanır.

1.3. Hoşgörü, insan haklarını, çoğulculuğu (kültürel çoğulculuğu da içine alan), demokrasiyi ve hukuk devletini destekleyen sorumluluktur. Hoşgörü, dogmatizmi ve mutlakçılığı reddetmeyi içerir ve uluslararası insan hakları mevzuatına yerleştirilmiş standartları onaylar.

1.4. İnsan haklarına saygıyla tutarlı olarak, hoşgörü uygulaması, toplumsal adaletsizliğin hoş görülmesi veya inançların terk edilmesi veya zayıflatılması anlamına gelmez. Hoşgörü, kişinin

Sonuç olarak hoşgörü, insan hakları dahilinde hiçbir cins, soy, ırk, dil, renk, inanç, sınıf, din, anlayış ve etnik ayrımcılık yapmayarak tüm insanları yaratılıştan yanlarında getirdikleri özellikleri ile kabullenme ve farklılıklarından rahatsızlık duymamaktır. İnsanların bu kendilerine özgü yanları ile ortaya koyacakları fikirsel ya da eylemsel faaliyetlere engel olmayarak onlara doğal halleri ile var olma imkânı sunmaktır. Yani bize göre ötekinin kendi gibi olma hakkına saygı göstermektir. Ayrıca birey bu süreci sadece iç dünyasına kapanmadan, dış dünyada gelişen düşünce ve fikirlerin varlığını benimseyip onlara anlayış ve tevazu ile yaklaşmalı ‘en doğru benim, ben bilirim’ dememelidir.²⁷

Bunlarla birlikte “*yaratılanı yaratandan ötürü sevmek*” ilkesi gereği tüm insanları olduğu gibi tüm canlılara, doğaya ve çevreye de kendi yaratılışları, konumları ve doğal halleri ile var olabilme imkânını sunmaktır. Ötekine verilen zarar kişinin kendisine ve topluma vereceği zarar olacağından bu durumdan kaçınmalıdır.²⁸ Bunun yanında insan hakları ihlaline giren hiçbir durum hoşgörü kapsamına giremez. Bu türlü insanlar arası sorunlar yine de medeni bir şekilde ve hukuki yollardan çözüme kavuşturulması da hoşgörünün kapsamında değerlendirilmelidir.²⁹

1.2. Müsamaha

Sözlükte “Hoşgörü bağışlama kolaylık gösterme, İslam’da bir kimsenin hatasını yüzüne vurup mahcup etmeksizin hoş görme, anlayış göstererek bağışlama veya hatasını düzeltmesi için imkân hazırlama, başkalarının dinine,

---

kendi inançlarına bağlı olmakta özgür olması ve başkalarının da kendilerine ait inançlara bağlı olduğunu kabul etmesi demektir. Hoşgörü, görünüşü, durumu, konuşması, davranışı ve değerleri doğal olarak farklı olan insanların barış içinde ve oldukları gibi yaşama hakkına sahip oldukları gerçeğini kabul etmek demektir. Hoşgörü, aynı zamanda, birisinin görüşlerinin zorla başkalarına kabul ettirilmemesi demektir.”

Bu bildirgede Birleşmiş Milletler’in birçok sözleşme ve belgesine gönderme yapılmış bulunuyor. Bu sözleşme ve belgelerin hepsine değinmemiz süre nedeniyle olanaksız, ama, örnek olarak ikisini kısaca analım. Bunlardan birisi "Her Türlü Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Sözleşmesi"dir. Bu sözleşmenin başlangıç bölümünde, "İrk ayrımına dayalı üstünlük öğretileri bilimsel bakımdan yanlıştır, ahlakça kınanması gerekir, toplumsal bakımdan haksız ve tehlikelidir ve herhangi bir kuram ve uygulamada ırk ayrımcılığını haklı gösterecek hiçbir dayanak yoktur" anlamındaki sözlerle ırkçılık, açık ve kesin bir dille reddedildi.

²⁷ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 316; Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 25.

²⁸ Kaymakcan, “Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitimi”, 518.

²⁹ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 25.

inancına örf ve adetlerine saygı gösterme”,³⁰ göz yummak, aldırmamak, ihmal, hatayı görmezden gelmek, yumuşak davranmak gibi anlamlara gelmektedir.³¹ Buna göre “müsâmaḥa” sözcüğü “tesâmuḥ” ve “semâḥa” ile aynı kökten gelmektedir. Bir Ahlak terimi olan müsamaha yükümlülükler bağlamında kolaylık sağlamayı, toplumsal yapıya zarar vermeyen mahiyetteki hata ve kusurları hoş görmeyi, farklı davranış, düşünce ve inançları korkmadan özgürce ortaya koymayı ifade eder.³² Buna göre günümüz Arapçasında müsamaha yerine daha çok tesâmuḥ ve semâḥa, Türkçe’de ise hoşgörü kelimeleri kullanılmaktadır.

Türkçe sözlüklerde hoşgörü sözcüğü ile birlikte müsamaha sözcüğü de tolerans kelimesi ile karşılanmaktadır. Tolerans (Fr. tolérance) sözcüğünün müsamaha kelimesinin yerine kullanımı Osmanlıların son zamanlarında Batı’dan gelen etki ile olmuştur. Ancak tolerans sözcüğü kelime ve kültürel içeriği bakımından müsamaha ve hoşgörünün muhteva ettiği gönüllülük ve samimiyet içeriğinden oldukça uzaktır. Bu konuda Çağrıcı, “Tahammül etmek” manasındaki Latince “tolerare” fiilinden gelen tolerans her ne kadar günümüzde kısmen olumlu bir vurguya sahipse de genellikle kötü veya olumsuz bir durum karşısında “tahammül etme, taviz verme, felâketlere katlanma, sıkıntı çekme” anlamında pasif bir tutumu ifade ettiğini; müsamaha ise kökündeki “cömertlik ve kerem” mânâsının da gösterdiği gibi olumlu bir içerik taşımakta ve aktif bir tavrı ifade ettiğinin belirtmektedir.³³ Nitekim ahlâk filozofları erdem tasniflerinde müsamahayı saḥavet kapsamında zikretmişlerdir.

Etimolojik açıdan Arapça bir kelime olan “müsamaha” sözcüğü; görev ve sorumluluğu olmamasına rağmen erdemli bir davranış olması hasebi ile cömertlik etmek lütufta bulunmak anlamına gelen “semahat” kökünden türemiştir. Buna göre müsamaha, herhangi bir durumda şiddet, hoşgörüsüzlük ve taassuptan uzak kalarak anlayış ve rifk ile davranabilmektir.³⁴

³⁰ Komisyon, *Milli Eğitim Bakanlığı Dini Terimler Sözlüğü*, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009), 266.

³¹ Doğan, “Müsamaha”, 822.

³² Mustafa Çağrıcı, “Müsamaha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/71

³³ Çağrıcı, “Müsamaha”, 71.

³⁴ Aslan, *Kur’an ve Hoşgörü*, 28.

Metodolojik bir ilke olarak ise müsamaha, yanlışlığı ispatlanıncaya kadar var olan durumun kabulüdür. Bu şekilde epistemolojiyle de bağlantısı vardır. Bununla birlikte, aksi ortaya konuncaya kadar istenilir olanın kabul etme ilkesi gereği ahlakla da bağlantılıdır. Kur'an'daki ilgili kavramlar *sa'ah* ve *yusr* kavramlarıdır. Bu kavramların inşa ettiği müsamaha Müslümanı dünyaya kopuk olmaktan ve engelleyici bir tutuculuktan korur. Bu kavramalar bireyi hayatın yeni tecrübelerine teşvik ederek yeni bilgilere açık, yapıcı bir gayretle yeni deneyimler ve gelişim kazandırır. Bu durum bireyin hayatını ve tecrübesini zenginleştirirken hem bireysel hem toplumsal gelişimi sağlar.³⁵ Bu bağlamda karşılaşılan zorluklar ve engellerle gerekli mücadele için dayanmak ve sabır anlamında kullanılır.

Yukarıda verilen tanımlar doğrultusunda müsamahanın, farklılıkları olgunlukla karşılayarak, basit hataları affetme anlamına gelen ahlaki bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Müsamaha; başkalarının fikir, inanç ve eylemlerine müdahale etmemek ve yasak koymayarak kendileri gibi olma fırsatı tanımak; affedici bir yaklaşımla mazur görülebilecek hata ve kusurları görmezden gelebilmek; kendi karakter ve anlayışımıza uymayan ve çoğunluğun kabullenip ortaya koyduğu tutum ve eylemlere sabır ve objektiflik ilkesi ile katlanmak demektir.

Sonuç olarak, hoşgörü ile eşanlamli kullanılan ve Arapçadan dilimize geçen müsamaha teriminin, hoşgörü ile her anlamda örtüştüğü söylenemez. Dilimizde hoşgörüden çok daha önce kullanılan müsamaha hoşgörünün haricinde; tembellik, savsaklamak, gevşek davranma ve görmezlikten gelme gibi anlamlar barındırması, müsamahanın toleranstan ayrıldığı yanları olduğu gibi, hoşgörüden de farklı anlamlar barındırdığının göstergesidir. Bununla birlikte Türk dil kullanımında hoşgörü terimi ile beraber müsamaha teriminin de kullanılıyor olması mantıken de bu iki terimin aynı içerikte olmadığını ve aralarında bazı farklılıklar olabileceğinin göstergesidir.³⁶

---

³⁵ İsmail Raci El-Faruki-Luis Lamia el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1999), 96.

³⁶ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 30.

1.3. Tolerans

Türkçemizde, tolerans kelimesi çalışmamızın konusu olan hoşgörü kelimesinin karşılığı olarak verilmektedir. Tolerans Batı kökenli bir kelime olup müsamaha ve hoşgörü ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Bu kullanım şekli bu kelimelerinin mahiyetinin de aynı olduğu düşüncesini oluşturmuştur. Ancak kelimelerin kökenleri incelendiğinde mahiyetinin aynı olmadığı, aralarında farklar olduğu ortaya çıkmaktadır. Hoşgörü kavramını incelerken ortaya koyduğunuz gibi tolerans kavramının muhtevasında olan katlanma, rahatsızlık duyma, göz yumma, tahammül etme ve sıkıntı çekme gibi negatif kavramların hoşgörü kavramının muhtevasında olmadığı tespit edilmiştir. Çalışmamızda hoşgörü kültürünün etkilerinin ortaya konabilmesi için tolerans kavramının da kavramsal ve tarihi süreç bağlamında bilinmesi gerekmektedir.

Tolerans sözcüğünün batı dillerindeki yazılışına baktığımızda, benzer yazılışlar görülmektedir. Tolerans sözcüğü İngiliz dilinde “tolerance”, Fransız dilinde “tolérance” ve Alman dilinde ise “toleranz” olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷

Tolerans; Latince “tolerare” kökünden gelmektedir. Fransızca’da tol_rable, tol_rance, İngilizce’de tolerance kelimeleriyle karşılık bulmaktadır. Fransızca sözlüklerde tol_rable, “bağışlanabilir, hoşgörülebilir (une n_gligence continuele n’est pas tol_rable) ve “katlanılabilir, dayanılabilir” (cela n’est pas tol_rable); tol_rance; “hoşgörü, müsamaha; dayanırlık, katlanırlık, dayanma gücü, katlanma gücü; anlayış” tolerantisme ise; “dinde hoşgörülük şeklinde karşılık bulmaktadır.³⁸ İngilizce’de tolerance kelimesine, “müsamaha, müsaade, hoşgörü, hoş görme, tahammül, tolereans...,” tolerant’a ise, “müsamahakar, hoş gören, sabırlı” anlamları yüklenmiştir.³⁹ Bununla birlikte iki dilde de “yanılma ve oynama payı” anlamında mecazi kullanımlarına da yer verilmiştir.⁴⁰ Öte yandan TDK’da ise, “tolerans” işlenmiş bir parçanın yapım ölçüsünde olabilecek özür payı, yüksek dozda verilen herhangi bir ilaca karşı vücudun gösterdiği dayanma

³⁷ Merve Kesimoğlu, *Din Eğitimi Açısından Tolerans Kavramı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 7.

³⁸ Hakan Hemşinli, *Din ve Hoşgörü: İmkan ve Sınırlılıklar-İslam Dini Örneği* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 32.

³⁹ *Redhouse Sözlüğü*, İngilizce-Türkçe (İstanbul: Redhause Yayınevi, 1991)

⁴⁰ Hemşinli, *Din ve Hoşgörü: İmkan ve Sınırlılıklar-İslam Dini Örneği*, 33.

gücü, sürekli aynı dozun kullanılması sonucu bir ilacın etkilerinin giderek azalması durumu”⁴¹olarak tanımlanmaktadır.

Tüm bunlar dikkate alındığında, insanın doğuştan getirdiği temel “insan haklarının” varlığı ilkesinin kabul edilmiş olması inancına dayanan tolerans; yan anlamları ile birlikte dört temel anlama sahiptir: Bunlar: 1. Hoşgörü, hoş görme, göz yumma, müsamaha. 2. Dayanma, katlanma, tahammül. 3. İlaça karşı direnç. 4. Hata payı, ihtiyat payı. Bu dört maddenin anlamlarını topladığımızda kısaca, dayanmak, katlanmak, tahammül etmek olarak özetlenebilir.

Neredeyse dillerin hepsinin toleransın bir versiyonunu “(Almanca, Toleranz; Flemenkçe, Tolerantie; Fransızca, tolérance; İspanyolca, tolerancia; İtalyanca, tolleranza; Türkçe, tolerans” kullandıklarını ve sözcüğe, kendi tarihsel birikimlerine dayanarak “tolerare” sözcüğünün anlamlarına yakın anlamlar yükledikleri görülmektedir. Bu nedenle, diller Latince’ye benzeyen kelimelerden yola çıksalar bile, tüm bu diller tarihsel birikimlerine dayanarak “tolerans”a çeşitli anlamlar yüklemişlerdir. Bu nedenledir ki ortak bir tolerans tanımı çok da mümkün gözükmemektedir. En temelde bu kelimenin diğerine varlıkta *yer vermek, yer açmak*, anlamlarına gelen tolerans sözcüğünün İngilizce’deki *toleration/tolerance* sözcüklerinden dilimize nakledilmiş olduğunu bilmekte fayda vardır.

Bu noktada, toleransın mahiyetini daha iyi anlamamız için Batıda toleransın ne anlamada kullanıldığını da bilmekte yarar var. Bu bağlamda tolerans, umursamazlık, kayıtsızlık ya da aldırmazlık değildir. İnsanların, diğerleri hakkında hiçbir hükme sahip olmadan, diğerlerinin istedikleri gibi davranmalarına izin vermeleri bir tolerans değildir. Bu şekilde diğerlerine kayıtsız kalma tolerans olarak değerlendirilemez. Bu nedenledir ki toleranslı olmanın, düşüncelerimizi askıya almak, herhangi bir yargıdan kaçınmak ya da ifade etmemek gibi anlamlara gelmediği açıklıkla görülmektedir. Çünkü önem vermediğimiz ve hoşumuza gitmeyen farklılıklara tolerans gösterilmez. Bu tür farklılıklara kayıtsız kalınır. Kayıtsızlık ise bir şeyler onaylanmadığında, sevilmediğinde ve önem verilmediğinde devreye girer. Toleransın devreye

---

⁴¹ İsmail Parlaktır, vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, “tolerans” (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi,1998), 2/2230.

girmesi için hoşumuza gitmeyen, onaylamadığımız ve olumsuz değerlendirdiğimiz durumların olmuş olması ve buna rağmen onlara müdahale etmekten kaçınmamız gerekmektedir.⁴²

Tolerans kelimesi, din kaynaklı olarak doğmuştur ve din çerçevesindeki farklılıklara müdahale etmemek şeklinde tanımlanmaktadır. Bunun yanında tarihi, kültürel ve sosyolojik süreçte bu kavramda kendi tekamülünü yaşamıştır. Bu bağlamda din kaynaklı olmakla birlikte; sosyal, kültürel, siyasal ve dinsel yönden farklılıkları ve bu farklılıklara katlanma ve hoş görme öğelerini de içeren bu kavramın yalnızca dinsel tarafıyla değil, kamu ile ilgili düzenlemelerde de bir prensip olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁴³

Tüm bu ifadelerden hareketle tolerans, mezhep, farklı dil, etnik siyasi gruplar, din, gibi yapıların birlikte varlığını sürdürdüğü çok kültürlü bir toplulukta herhangi bir bireyin bu farklı ilkelere sahip olan bireylere karşı güçlü olduğu halde, elindeki bu gücü kullanmayarak onların ilkelerini de kendi yönetimi altında varlıklarını yaşayabilme fırsatı vermesidir. Tanımdaki yönetimden kasıt, farklı inanç ve değerlerin var olabilme olanağının belirli bir gücün elinde bulunmasıdır.⁴⁴

Tolerans, tarihi seyrine ilk olarak dini bir sorun olarak başlamıştır. Roma Devleti ile halkın hakim dini olan Hıristiyanlık arasında tolerans-toleranssızlık halinde ortaya çıkan bu sorun, din ile yönetim arasında bazen devlet yönetiminde bulunanların din mensuplarına toleranssızlık ortaya koyması, bazen de dinin idareye müdahalesi ve onu yönlendirme arzusunun toleranssızlığa kapı açması şeklinde, dinle yönetim arasında yer değiştirmiştir. Bazen de bu dinlerden biri devletin resmi dini konumuna gelmiş ve açıklaması yapılamayacak toleranssızlıklar ortaya koymuşlardır. Bu duruma örnek olarak 1598’de Katoliklerle Protestanlar arasında imzalanan Mantas Fermanının 1685’te bozulması ile Katolikler Protestanlara inançlarından dönmek veya öldürülmek dışında yol bırakmamıştır. Ayrıca Endülüs’te Müslümanların hâkimiyetine son

⁴² Fikret Yılmaz, “John Locke’un Tolerans Anlayışına Bir Eleştiri”, *Kesit Akademi Dergisi*, (The Journal of Kesit Academy), 3/8 (Haziran 2017), 285-286; Öznur Yılmaz, *Hoşgörünün Felsefi Temelleri*, (Elazığ:Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 16.

⁴³ Aslan, “Hoşgörü Ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım”, 12.

⁴⁴ Salime Leyla Gürkan, "Müsamaha" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/73-75.

veren Hristiyanlar, Müslüman ve Yahudilere Hristiyan olmak, bölgeyi terk etmek ya da ölümden başka çıkış sunmamışlardır.⁴⁵

Toleranş kavramının tarihi seyrine baktığımızda bir tarih belirlemek zor olsa da Protestanlık ve Katolikler arasındaki mezhep savaşları sürecinde 16. yüzyılda ortaya çıktığı bilinmektedir.⁴⁶

Tolerans, felsefi bir kavram olarak, 15. yüzyılda Nicolous Cusonus'un *De Pace Fidei* adlı eserinde ele alınmıştır. Bu zamandan sonra Bodinus, Spinoza, Locke, Voltaire gibi filozoflar birbirinden değerli eserler kaleme almışlardır. Bilimsel ve felsefi fikir özgürlüğü niyetiyle özellikle 18. yüzyılın bilim adamları ve düşünürleri tarafından taraftar bulan bu kavramı 16. yüzyılın ilk bölümünde yaşayan İngiliz filozofu Thomas More'un eserinin etkisi ile ön plana çıkmıştır. More bu yapıtında, Ütopyalılar'ın birbirlerine karşı toleranslı, hoşgörülü ve saygılı bir tutumda olmaları ve bu tutumun çeşitli dinlere mensup bireylerde karşı da etkin bir şekilde sürmesinin gerekliliği ortaya konmuştur. Bundan hemen sonra da ifade özgürlüğünün ön planda olduğu eserlerle Voltaire ve Spinoza gibi filozoflarca savunulmuştur. Ancak aynı süreçlerde J. Locke *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup* adlı yapıtı ile bu kavram çok daha ön plana çıkarmıştır.⁴⁷ Locke'un tolerans kavramı ile ilgilenmesinin tarihini *Westfalya Antlaşması* ile nihayete ulaşan Avrupa'daki *Otuz Yıl Savaşlarına* dayandırılmaktadır.

Bu düşünürler, savaşların Avrupa'daki yıkıcı etkilerini gözlemleyerek, dini mücadelelerin sebep olduğu bu yıkıcı savaşların, halkı yorduğunu ve halkı çok ciddi bir umutsuzluğa sürüklediğini dile getirirler. Böylelikle bu dönemde, farklı dinlere tabi olan insanların ya da aynı din kökenine sahip ancak farklı mezheptekilerin birbirine olan toleranssızlığı, dini toleransın bu bölgede hızla yayılmasına ve böylelikle dini tolerans sorunsalının devletlerarasında da sorgulanmasına neden olmuştur. Böylelikle 17. Yüzyıl politik ve dini mücadelelerin verildiği, şiddetli savaşların yaşandığı bir dönem olması nedeni ile Lock'un *Mektup'u* gereken değeri bu dönemde görememiştir. Ancak tüm bunlara

---

⁴⁵ Hemşinli, *Din ve Hoşgörü: İmkan ve Sınırlılıklar-İslam Dini Örneği*, 34.

⁴⁶ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 38.

⁴⁷ Gürkan, "Müsamaha" 75; Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 38; Hemşinli, *Din ve Hoşgörü: İmkan ve Sınırlılıklar-İslam Dini Örneği*, 34.

rağmen sonraki dönemde oluşacak olan tolerans anlayışının temelini teşkil ettiği ifade edilmektedir.⁴⁸

Rönesans ve Aydınlanma Dönemleri için de önemli bir kavram olan tolerans, ilk defa , *'tolerans berati'* (1792) adlı bir fermanla Avusturya İmparatoru II. Joseph'in etkisi ile hukukileşmiştir. Ancak bu belge sadece teoride kalmış bir hak olarak uygulamaya geçirilememiştir.⁴⁹ Böylece ilk etapta yalnızca Katolikler ile Protestanlar arasındaki olumsuz ilişkiye mevzu olan tolerans, daha sonra bütün inançlar bağlamında ele alınmaya başlanmış ve 19. yüzyılda da fikir özgürlüğü düşüncesine kadar etki etmiştir. O zamandan bu zamana, tolerans kavramına düşünür ve düşünce alanında geniş bir yelpazede yer almış ve işlemiştir.⁵⁰ Hatta Seneca'nın *"Hoşgörü zihnin aç alma yetkisi üzerindeki Öz-denetimdir ya da bir ceza kararlaştırma işinde daha aşağıda olana karşı daha yukarıda olanın incelikle davranmasıdır."*⁵¹ sözü ile anlam alanının ne denli geliştiği görülmektedir.

Tolerans kavramının bu şekilde geniş bir yelpazede yer almasında, özellikle küreselleşen dünyada dini alandan çıkarak sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel bir kimlik kazanmasında, tolerans gösterilmeden ortaya konulacak davranışların sebep olacağı çıkmazların etken olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir.⁵²

1.4. Hoşgörü-Tolerans İlişkisi

Hoşgörü ve tolerans kavramlarının ele alındığı hemen her alanda *toleransla hoşgörünün anlam ve içerik olarak birbirinin aynı mı, değil mi?* mevzusu da tartışılmaktadır. Bu kavramların ele alındığı çalışmasının ilgili bölümlerine baktığımızda bazı farklılıklar şöyle özetlenebilir;

Bu kavramlar her ne kadar gelenekte birbirinin eş anlamlısı olarak kullanılsalar da hoşgörü bazı anlamlarda toleranstan ayrılmaktadır. Toleransta sıkıntı ve katlanma anlamı vardır ve bu katlanma içinde karşısındakini küçümseme de içermektedir. Buna karşılık hoşgörü de ise katlanmaya karşılık

⁴⁸ Fikret, "John Locke'un Tolerans Anlayışına Bir Eleştiri", 287.

⁴⁹ Aslan, "Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım", 13.

⁵⁰ Aslan, "Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım", 13.

⁵¹ Seneca, *Hoşgörü Üzerine Ruh Dinginliği Üzerine*, çev. Bedia Demiriş, (Ankara: Doğubatu Yayınevi, 2019), 71.

⁵² Hemşinli, *Din ve Hoşgörü: İmkan ve Sınırlılıklar-İslam Dini Örneği*, 37.

duruma göre az ya da çok bir kabullenme söz konusudur. Tolerans sahibi olan kişi toleransta bulunduğu kişi için olumlu bir eylemde bulunurken kendisi için olumsuzluk ve sıkıntı hissetmektedir. Oysa hoşgörü, fıtrattan doğan her türlü farklılığı doğal kabul eder. Anlam ve muhteva açısından her iki kelime de sabır anlamı içermektedir ancak tolerans katlanmaya yönelik, sıkıntı ve zoraki bir sabır içerirken, hoşgörüde farklılıklara karşı gönülden bir inanma olduğundan bu sabırda zorlanma ve tahammül anlamı yoktur. Bu tarafıyla toleransın daha ziyade akıl işi olduğu ifade edilirken, hoşgörünün daha ziyade gönül işi olması nedeni ile gönülden rıza olduğu ifade edilmektedir.⁵³

Burada ortaya konan bu veriler, toleransın kültürel, sosyolojik ve özellikle de tarihi sürecini hatırlatmaktadır ki, kavramların oluşum süreçleri bu verilerle değerlendirildiğinde iki kavram arasındaki fark ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda tolerans için uygun olan kullanım alanının, öznel yapıdan daha çok, nesnel alanda yani insanların hayat biçimlerinde yer alması gerekir. Örneğin, siyahi olmasından ya da kadın olmasından kaynaklı olarak insanlar tolere edilemez. Ancak hırsızlık veya içinde olunan duruma bağlı olarak hırsız tolere edilebilir. Ancak böyle bir durumda tolere edenin, içsel bir sıkıntı hissetmesi ve tahammül etmesi anlaşılır olur. Tam da burada hoşgörünün muhteva açısından toleranstan farkını ortaya koyan Yunus Emre'nin “*yaratılanı severim yaratandan ötürü*” dizelerini hatırladığımızda bakış açısındaki farkın altında yatan tarihi yaşantıların kavramlara olan etkisini görmekteyiz.⁵⁴

Tolerans mefhumunun tarihî gelişimi açısından hoşgörü mefhumundan farklı bir süreç takip ettiği gerçeği dikkate alınmalıdır. Tolerans kavramının negatif bir anlam yüklenmesinin temelinde bilhassa reformasyon döneminde devletin resmen kabul ettiği din ve inanç dışında din ve inançlara göz yumması manasını taşıması yatmaktadır. Bu süreçte din ve vicdan özgürlüğü söz konusu edilemediğinden tolerans bir lütuf, olarak her an yeniden alınabilecek ikram veya

---

⁵³ Aslan, “Hoşgörü Ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım”, 14-24; Hemşinli, *Din ve Hoşgörü: İmkan ve Sınırlılıklar-İslam Dini Örneği*, 38; Atalay, *Felsefi Açıdan Tolerans ve Hoşgörü*; Yılmaz, *Hoşgörünün Felsefi Temelleri*, 18.

⁵⁴ Aslan, “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım”, 4.

taviz manalarına gelmektedir. Hal böyle olunca bu dengesizlik ve haksızlık tolerans kavramına olumsuz bir anlam yüklenmektedir.⁵⁵

Süreç içerisinde, toleransın kullanılan tanımlarının küreselleşen bu dünyada geçerli olamayacağı farkındalığı ile yeniden düzenlenerek, daha kapsayıcı bir tanımın yapılması gerekliliği tartışılmış ve tartışılmaktadır.⁵⁶ Bu tartışmaların merkezinde toleransın içerdiği negatif anlamları barındırmaması gerektiği yer almaktadır. Ancak içeriği bağlamında bazı değişikliklerin olduğu savunulsa da Batı kültürü alanında tolerans teriminin hâlâ aynı içeriği taşıdığı ifade edilmektedir.

Yukarıda ifade edildiği gibi bu iki kavramın aynı anlama gelmediğini söyleyenler olmakla beraber aynı anlamda kullanımının esas alınması gerektiğini ifade edenler de vardır. Nitekim gelenekte tolerans ve hoşgörü terimleri genellikle aynı anlamda ve birbirlerinin yerine kullanılmaktadırlar. Tolerans Deyince hoşgörü, hoşgörü deyince tolerans, müsâmaha, terimleri anlaşılmaktadır.⁵⁷ Bununla birlikte yine yukarıda ifade edildiği gibi toleransın bu negatif anlamından pozitif hoşgörü anlamına doğru bir dönüşümün söz konusu olduğunu ifade edenler de bulunmaktadır. Hökelekli; Batıda toleransın pozitif (hoş görme) bağlamındaki kullanımı çok yenidir. İnsan haklarının değer kazanması sonucu bu bağlamda kullanılmaya başlamıştır İfadelerine yer vermiştir.⁵⁸

Kavramlar canlı organizmalar gibidirler, bazen kökenlerinden bağımsız olarak kendi süreçlerini yaşarlar. Bu süreçte zamanla anlamlarından bazı şeyleri kaybetmekte ve bazı yeni anlamlar kazanmaktadırlar. İçinde yer aldıkları çağa, topluma ve kültüre göre yeni manalar yüklenirler.⁵⁹ Düşünce ve vicdan hürriyetinin oluşumu ve yaygınlaşması ile beraber tolerans terimi de muhtevastaki olumsuz anlamı daha olumlu bir manaya dönüştürdüğü ifade edilmektedir. Bununla birlikte hala herkes ve her yer için bu anlam değişiminin söz konusu olduğu söylenemez. Ancak her topluluk, her medeniyet, hatta bireyler

---

⁵⁵ Atalay, Felsefi Açıdan Tolerans ve Hoşgörü, 34.

⁵⁶ Aslan, “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım”, 7.

⁵⁷ Doğan, “Hoşgörü”; Yürüşen, Liberal Bir Değer Olarak Ahlakî ve Siyasî Hoşgörü, 18; Kaymakcan, Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitimi, 518; TDK, “Hoşgörü”; TDK, “Müsamaha”.

⁵⁸ Aslan, Kur'an ve Hoşgörü, 42; Hökelekli, Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler, 318.

⁵⁹ Oddbjorn, “Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar”, 533.

bile kavramları kendi bakış açılarına göre anlamlandırmaya ve kullanmaya devam etmektedir. Bu bağlamda Türkçedeki hoşgörü teriminin Batı dillerinde karşılığı olan tolerans teriminin ilk kullanıldığı zamanki anlamına nispeten oldukça geniş bir anlam ifade ettiği söylenmelidir.⁶⁰ Dolayısıyla biz de bu çalışmamızda hoşgörüyü ele alırken batıdaki tezahürleri bağlamında hoşgörüye mukabil tolerans kavramı kullanılacaktır. Her ne kadar kavramları birbirlerinin yerine kullansak da eş anlamlı olmadıklarını farkında olarak karşılaştırmaları yapmak ve kavramların muhteva ve tarihi arka planını bilmek olayları daha doğru değerlendirmemizde önemli bir destek olacaktır.

1.5. Hoşgörünün İçeriği, Kapsamı ve Sınırları

Hoşgörülü olabilmek için öncelikle doğru bir hoşgörü oluşturmak gerekir. Hoşgörülü olmak ama nereye kadar, sınırsız bir hoşgörü kulağa hoş gelmekle beraber uygulanabilir bir kavram değildir.⁶¹ Çünkü sınırın olmadığı durumlarda kimlik tayin etmek çok zor hatta imkansız olacağı için bir hoşgörüden bahsetmek de mümkün olmayacaktır. Zira her vakıanın hoş görülmesi insanlarda “değersizleştirme” ve “amaçsızlaştırma” vakiasını doğurur.

Hoşgörü hiçbir şeyden rahatsızlık duymayarak her şeyi kabul etmek demek de değildir. Hoşgörünün etkili olabilmesi için belli sınırları olmalıdır; bu sınırlar bu kavramın kendini ve kendi ihtimal şartlarını korumanın sınırlarıdır. Sınırlar aşıldığında hoşgörü kendi kendini inkâr eder. Hoşgörü aynı zamanda kişinin kendi inanç ve düşüncelerinden vazgeçmesi de değildir. Hoşgörü hakikatten vazgeçmek de değildir, aksine varlık amaçlarımızdan en önemlisi hakikati sevmektir, ancak bununla beraber hakikatin tüm kesinliği ile ya da mutlak olarak bilinemeyeceği gerçeği ile yanındaki kuşkuya da yer vermek demektir. Mutlak bir hakikate ulaşırsak da bu durum herkesin aynı değere saygı göstermesini ve aynı hayat üslubunu benimsemesini zorunlu kılmaz.⁶²

Hoşgürsüzlüğün veya hoşgörünün en iyi açığa çıktığı yere baktığımızda bu alanın çeşitlilik alanı olduğunu görmekteyiz. Yani çeşitliliğin olmadığı ya da asgariye indirildiği toplumlarda hoşgürsüzlüğün ortaya çıkması için bir neden

⁶⁰ Atalay, Felsefi Açıdan Tolerans ve Hoşgörü, 34.

⁶¹ Tarhan, Toplum Psikolojisi, 244.

⁶² Hökelekli, Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler, 320.

yoktur, buna mukabil hoşgörüye de gerek yoktur. Toplamları oluşturan bireylerin mizaçları, yönelimleri ve eğilimleri birbirinden oldukça farklıdır. Bu farklılıklar insanların yaşam tarzlarının belirleyicisidir. Benzer inanç ve eğilimleri paylaşan bireyler toplumsal grupları oluşturmaktadır. İşte tam da farklı eğilimleri olan bu toplumsal grupların oluşturduğu zeminde hoşgürsüzlük olduğu ve hoşgörüye ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Yürüşen'in şu ifadesi bu durumu ortaya koymak bakımından önemlidir;

“kendilerinden çok farklı bir hayat tarzı paylaşan grubun ya da grupların hayat tarzını, kendi hayat tarzları için, çeşitli açılardan, ama en sık bir biçimde ahlaksal bakımdan endişe verici ve tehdit edici bulmaları olasılığını güçlü bir olasılık haline getirdiği için bu zeminler hoşgörünün ihtiyaç duyulduğu zeminlerdir.”

Bu nedenle hoşgörünün, çoğunlukla hoşgörü kavramıyla karıştırılan kavramlardan net bir şekilde ayırt edilmesi, bu kavramın doğru bir biçimde anlaşılması bakımından büyük önem teşkil etmektedir.⁶³

Hoşgörü kavramının doğru anlaşılabilmesi için öncelikle *kayıtsız kalma, aldırış etmeme, gevşek davranma* gibi kavramlardan ayırt edilmesi gerekmektedir. Hoşgörü derken asla *görmezlikten gelme* değil *anlayışla karşılama* amaçlanmaktadır. Hoşgörü görmezden gelme değil kişiye hata yapma hakkı tanımadır.⁶⁴ Hoşgörü aynı zamanda; *kabul, icazet, serbestlik ve özgürlük* anlamlarından da temizlenmelidir. Hoşgörünün her davranışı hemen kabul edip, onaylanması ve uygun olmayan davranışlara dahi göz yummak olmayıp *sorumluluktan kaçmak* değil, bilakis sorumluluğu üstlenmekle ilgili olduğunu bilmek gerekmektedir. Ayrıca hoşgörü ancak bireyin kendine rağmen seçtiği bir durumdur. Yani bireyin kaybedecek bir şeyi yoksa bu hoşgörü değildir. Hatta hoşgörü göstermesi bireye kazanım sağlıyorsa bu kesinlikle hoşgörü değildir.⁶⁵

Hoşgörü aynı zamanda gücün varlığı durumlarında varlık gösterebilir. Yani hoşlanmadığın bir şeyi engelleyebilecek bir kudretin yokken, mecburen kabul ediyorsan bu hoşgörü değil katlanmak olacaktır. Bu noktada hoşgörü gücü olduğu halde kullanmamayı seçmektir. Bir devletin hoşgürüsü bu bağlamda değerlendirilebilir. Burada kastedilen güç yalnızca devletin ya da politik otoritenin gücü değildir. Burada kastedilen güç hukuki bir güç olabildiği gibi egemen

⁶³ Yürüşen, Liberal Bir Değer Olarak Ahlakî ve Siyasî Hoşgörü, 35.

⁶⁴ Tarhan, Değerler Psikolojisi ve İnsan, 198.

⁶⁵ Hökelekli, Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler, 320.

güçlerde olabilir. Konuyu açacak olursak egemen güçler ya da onların temsilcileri var olan kanunlardan ayrışan, ayrılan azınlıklara hoşgörüsüz ya da hoşgörülü olabilirler.

Temel insani değerler yüzyıllar öncesinden itibaren var olan değerlerdir. *Kutatgu Bilig*'de yer alan Hakan ile halk arasındaki bir anlaşma insan haklarının evrenselliğini ve değişmezliğini ortaya koyması bakımından manidardır. Hakan topluma şöyle der;

“Yasalara uy, vergileri zamanında ver, dostumla dost; düşmanımle düşman ol” Halk da hakana şöyle der: “Yasalara uyarım ama adil yasalar olmalı, vergileri zamanında veririm ama gümüşün ayarını bozmamalısın, dostunu dost, düşmanını düşman bilirim ama sende bizim için güveni sağla.”

Bu örnek, yöneten ile yönetilenler arasındaki evrensel değerlere güzel bir örnektir. Bunların bozulması demek iletişimin bozulması demektir. Tek tarafın gücü elinde tutması güvenliği sağlayamaz.⁶⁶

Batuhan'ın hoşgörünün unsurlarını tolerans kavramını baz alarak üç'e indirdiğini yine tolerans kavramını baz alan Nicholson'un altı olarak tespit ettiği unsurları Yürüşen eserinde aktarmaktadır. Nicholson;⁶⁷

1. *Sapma*: Tolere edilen şey tölere edene göre olması gerekenden bir sapma meydana gelmiş olmalıdır.
2. *Önem*: Sapmanın konusu önemli olmalıdır.
3. *Kınama*: Tölere eden sapmayı ahlaki bakımdan kınar.
4. *Güç*: Tölere eden tölere ettiği şeyi engellemeye gücü yetmelidir.
5. *Reddetmeme*: Tölere eden sapmayı durdurabilecekken kendi iradesi ile devamına izin vermesidir.
6. *İyilik*: Tölerans iyidir ve tölere eden doğrudur.⁶⁸ Nicholson'un bu altı maddesine Aslan yedinci maddeyi eklemiştir.

⁶⁶ Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, 243-244.

⁶⁷ Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, 37; Atalay, *Felsefi Açından Tolerans ve Hoşgörü*, 37.

⁶⁸ Peter Nicholson P., *Toleration As A Moral Ideal*, Horton – Mendus, *Aspects Of Toleration*, 160 akt. Melih Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*. 37.

7. *Tahammül, katlanma*: Tolerans gösteren tolere ederken bir zorlanma ve isteksizlik gösterdiği için, gücünü kullanmayarak rahatsızlık duyduğu şeye tahammül göstererek katlanmasıdır.⁶⁹

Aslan çalışmasında toleransın unsurları ile hoşgörünün unsurlarında, ayrıma giderek tolerans için Nicholson'un altı maddesini verdikten sonra kendisi yedinci maddeyi ekler ve sonrasında hoşgörü için de yedi unsur sıralar;

1. *Ehemmiyet Önem*: Hoşgörünün muhtevasında aslolan önem, değer ve kıymettir.

2. *Muvafakat ve onaylama*: Hoşgörüde, var olan olgu, ya da olayı kabul etme isteği vardır.¹⁰¹ "...karşılıklı olarak tanışıp, birbirinizi tanıyasınız diye..."⁷⁰ mealindeki ayette ortaya konan farklı ırk, cins ve değişik kültürel değerleri doğal eşitlik ilkesine uygun olarak tanıma manasında bir onaylamadır.

3. *Sulh ve iyilik*: Moral bir değer olarak birey ve toplum için hoşgörüü önemli ve doğru olarak değerlendirmektir. Çünkü hoşgörünün hedefi, psiko-sosyal yönden insanlar arası diyaloglarda barış ortamının sağlanmasına katkıda bulunmaktır.

4. *Reddetmeme*: Hoşgörüde farklı fikir, anlayış, inanç ve hayatların tabîi sürecini reddetme yoktur. Bu mefhumda her şey, doğal çerçevesinde anlayış görmektedir. Bu bağlamda inanç yönünden *Dinde zorlama yoktur*⁷¹ ayeti eksiksiz bir hoşgörü tanımı oluşturmaktadır. Ancak bu madde temel insan haklarına uymayan, akla, hayale gelen her şeyin de kabulü değildir.

5. *Farklılık*: Hoşgörü içeriğinde farklılık ve başkalık unsurlarını barındırma zorundadır. Bunlar farklılıklar bireyin doğuştan sahip olduğu fıtrata bağlı cinsiyet, yaşam, din, etnik yapı, dil gibi farklılıklardır. Hoşgörünün olabilmesi için farklılık gereklidir.

⁶⁹ Aslan, "Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım", 22-23.

⁷⁰ *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, çev. Hayrettin Karaman vd., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020) el-Hucurât 49 / 13.

⁷¹ el-Bakara 2/256.

6. *Sapmama*: Hoş görülen değerler, hoş görülenin doğal (özel) yapısına ters olmamalıdır. Bu noktada geçilmemesi gereken bir sınır olmalıdır. Eşcinsellik gibi kendi doğasına uymayan sapmalar hoşgörünün alanına girmezler.

7. *Tahammül, katlanma*: Hoşgörü değerinde farklı düşünce, din, inanç, anlayış ve hayatların doğal seyrini kabul etmeme gibi bir durum olmadığından, bireyde duygusal bir sıkıntıya sebep olacak negatif olgu da yoktur.

Hoşgörü kavramı için sıralanmış olan bu maddeler, normal şartlar içinde geçerlidir. Savaş, temel hakların ihlali, baskı, zulüm vb. olağanüstü hallerde hoşgörüden bahsedilemez.

Hoşgörü affetmek de değildir. Bağışlamak cezayı vermeyerek ortadan kaldırmaktır.⁷² Hoşgörünün kendine has bir alanı olmalıdır. Hırsızlık cinayet işlemek gibi insanî değerlerin arka plana atıldığı alanlar, hoşgörünün değil; hukukun sahasına girmektedir. Bu tür olguların hoş görülecek bir tarafları yoktur onun için bunlar, hukuki alanda ele alınarak değerlendirilmesi gereken olgulardır.

Hoşgörü, mana açısından eş duyumunu (empathy) muhtevasında barındırmaktadır. Empati, kişinin karşısındakinin duygularını, tam anlamıyla olmasa da, onunkine oldukça yakın olarak duyumsayıp, anlayabilmesidir. Başka bir ifade ile birey, karşısındaki bireyin duygularına eş duyular algılayabilirse, karşısındaki ile eşduyum içinde olur. Bu da, hoşgörü kavramının ikinci birleşeni olan Türkçe "görü" kavramı ile anlamdaştır.

Özetle etnik yapı, renk, cinsiyet, din, dil ve inanç gibi fitrata bağlı farklılıklar ve bu olgulara uygun formlar ancak hoşgörü alanı içerisinde yer bulmaktadır.⁷³ Hoşgörünün kaynağı olan düşünme, vicdan, irade ve eylem özgürlüklerini sınırlandırma ve kısıtlama da hoş görülemez.⁷⁴ Hoşgörü, hepsinin üzerinde, başkalarının evrensel insan haklarının ve temel özgürlüklerinin tanınmasıyla teşvik edilen etken bir tavidir. Hoşgörü hiçbir koşulda, bu evrensel değerlerin ihlal edilmesini meşrulaştırmak için kullanılamaz.⁷⁵

⁷² Yılmaz, *Hoşgörünün Felsefi Temelleri*, 39.

⁷³ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 23.

⁷⁴ İbrahim Ethem Başaran, "Hoşgörü ve Eğitim", *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, ed. İnalet Pehlivan (Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, 1995), 2-54.

⁷⁵ UNESCO, (16 Kasım 1995) Hoşgörünün İlkeleri Bildirgesi, 1.2.

Hoşgörünün sınırlarını, son olarak *hoşgörüsüzlüğe karşı hoşgörülü olunamaz*, ilkesiyle çizmek gerekir.⁷⁶ Bu bağlamda Ahmet İnam'ın şiirsel ifadeleri olayı özetler mahiyettedir;

"Sevgili hoşgörü seni hoş görmüyorum derken, seni sorgulamamayı, irdelememeyi hoş görmüyorum demek istemiştin. Sana kayıtsız değilim. Seni başımın üstünde ilahi bir kavram gibi dolaştırmalarına, "her akli başında insan hoşgörülüdür" demelerine, seni bana zorla dayatmalarına hoşgörülü olamam. Sakın bana kızma. Ben Yunus'un torunuyum. Bu topraklarda yüzlerce yıldan beri akan kanın dinmesi için aklın ve düşüncenin birlikte gönlümle birleşmesini, hoşgörünün gönlümle birleşmesini istiyorum. Hoşgörü adına haksızlığa uğratılmayı, sömürülmeyi onaylamamı benden bekleme. Benden seni irdelememi, seni yeniden yorumlamamı bekle. Benden seni sarsmamı, seni eleştiri süzgecinden geçirmemi bekle. Gözünün yaşına bakmamamı. Benden senin dalkavukluğunu yapmamı isteme. Hoşgörü dalkavukluğu kadar hoşgörüğü çirkinleştiren bir şey düşünemiyorum. Onurlu insanlar, değerleri, dünyaları, kültürleri olan toplumlar yaşayacaksa yeryüzünde, seni sorgulayacaklardır. Senden hesap soracaklardır. "Neden bu haksızlığa, bu zulme, bu kıyıma göz yumdun?" diyeceklerdir. " Hoşgörü, sevgili dostum? Seni hoş görmüyorum demem, seni sevmiyorum demek değildir. Namık Kemal'in Hürriyet için söylediği sözleri anımsa: "Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten"⁷⁷

1.6. Hoşgörüğü Engelleyen Faktörler

Hoşgörünün son zamanlarda en çok konuşulan kavramlardan biri olması, hoşgörüye duyulan ihtiyacın da bir göstergesi durumundadır. İnsanın sosyal bir varlık olması onu diğer insanlarla ilişkide olmasını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla insanlar arası ilişkilerin karşılıklı iyi ilişkiler olabilmesi için insanın, ailede, okulda, sokakta, sosyal hayatta, çalışma hayatında özetle insanlarla ilişki içinde olduğu her alanda saygı ve hoşgörü kültürünün varlığına ihtiyaç duymaktadır. Özellikle de bugünün bu çok kültürlü yaşamda çok temel bir değer konumundadır. Hoşgörü kültürünün yaygınlaşması hoşgörü kavramının doğru anlaşılması ile mümkündür. Bu bağlamda önemli unsurlardan biri de hoşgörüğü engelleyen faktörlerin ne olduğunun bilinmesidir.

Hoşgörünün kaynağını ve sınırlarını belirlerken özellikle üzerinde durduğumuz, insana ait varoluşsal özellikler idi. Bunlar etnik yapı, cinsiyet, inanç, düşünce-akıl, dil ve can/ruh'tur. Allah bu değerleri insanın muhtevasına dahil etmiştir. Bu değerlerin varlığında hiçbir insanın dahli yoktur yani kişinin kendi

⁷⁶ Hemşinli, *Din ve Hoşgörü: İmkan ve Sınırlılıklar-İslam Dini Örneği*, 57.

⁷⁷ Ahmet İnam, *"Hoşgörüğü Neden Hoşgörmüyorum? Hoşgörüye Yazılmış Bir Gönül Mektubu"*, Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı, ed. İlayet Pehlivan (Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, 1995), 2-23-24.

kazanımları değildir. Bu bağlamda hoşgörünün temel konusu hükmündedirler ve hoşgörünün alt ve üst çerçevesini oluşturan fitri olgulardır.

İnsanın fitratında bazı ahlaki değerler olduğu gibi bazı ahlak dışı eylemleri yapabilme potansiyeli de vardır. İnsan sorun çıkarabildiği gibi sorunları çözebilme özelliğine sahiptir. Bu konuda yaratıcının, yarattığı insanın potansiyeline dair söyledikleri açıklayıcıdır; *“Biz ona iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi? Ona iki yolu (doğru ve eğriyi) göstermedik mi?”*⁷⁸ bununla birlikte *“...biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik.”*⁷⁹ mealinde ki ayetler insanın iki yönlü potansiyeline işaret etmektedir. Bununla birlikte birçok ayette de insanın iradesine atıfta bulunarak verilen iradeyi doğru yönde kullanması tavsiye edilmektedir. Bu ayette olduğu gibi *“...nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefisini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.”*⁸⁰ Tüm bu ayetlerde ifade ettiği gibi insanın potansiyeli iyi olmaya yatkın olsa da kötüyü seçme kudretini barındırmaktadır.

İnsan kendisine verilen bu iradeyi iyiyi, güzeli, merhameti, sevgiyi, tevazuu, kardeşliği, adil olanı, temel insan haklarına saygı ve insanlığın barışına olumlu etkisi olacak davranışları değil de; kötü olanı yani fitne, zulüm, bencillik, bozgunculuk, çıkarıcılık, ayrımcılık ve fuhuş gibi insanlığın huzurunu bozan tavır ve davranışlara yönelirse bu durumda hoşgörü kültürünü oluşturmaktan bahsetmek mümkün olmayacaktır.⁸¹ Bu bağlamda hoşgörü engellerinin tamamını burada ortaya koymak çalışmanın imkanına uymadığından temel bazı faktörleri belirlemeye çalışmakta fayda vardır.

1.6.1. Bağnazlık-Taassup

Hoşgörü, bireyin kendinden farklı görüşte olanların görüşünü anlamak, onlarla iletişime geçerek onları dinleyerek bir diyalog kurmaktır. Hoşgörü, karakteri gelişmiş, kendi düşünce ve inançlarına güven duyan olgun birey

---

⁷⁸ el-Beled, 90/8-10

⁷⁹ el-Tin, 95/5

⁸⁰ el-Şems, 91/ 7-10

⁸¹ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 151.

davranışdır. Hoşgörüsüzlük yani taassup ise bireylerin kendine, düşünce ve inancına eksik bir güven durumudur. Yani bir özgüven sorunudur.⁸²

Taassubun tanımına baktığımızda;

“..başlangıçta “kabile taassubu” anlamında kullanılan asabiyet zamanla daha geniş bir etnik ve siyasal içerik kazanırken Batı dillerinde fanatizm (fanatisme) Türkçe’de bağnazlık kelimesiyle karşılanan taassup din, düşünce, siyaset, milliyet gibi birçok alanda koyu bir muhafazakârlığı, değişik anlayışları aşağılayıp yok etme eğilimini, farklılıklara karşı katı bir hoşgörüsüzlüğü ifade eden bir terim haline gelmiştir.”⁸³

Buna göre bağnazlıkta en önemli faktörün kişinin kendisi olduğu görülmektedir.

Taassup, bazı ufak nüanslarla izah edilmiştir. Tanımların bulunduğu nokta taassubun tarafgirlik anlamını içermesidir. Taassup, haklı olanla haksız olanın ayırımını ortaya koymadan kişinin başkalarını kendi tarafına çağırması, tarafgirlik ve hizipçilik yapmasıdır. Akraba ve dâhil olduğu kavmin bireyleri ya da kabul ettiği inanç için tarafgirlik yapmak veya kanıtlar ortaya çıksa dahi herhangi bir tarafa olan yandaşlığından dolayı gerçeği kabul etmemektir.⁸⁴ Şüphesiz insanı hoşgörü ya da taassup noktasında en çok etkileyen, bireyin fikir, düşünce ve inançlarına körü körüne bağlanmasıdır. Bu düşünce insanda yerleşik hale geldiğinde kişinin eylemlerini etkilemede hayatında akıl ya da vahiyden daha çok etkili olacağı düşüncesine yer verilmiştir.⁸⁵ Taassup sadece farklı olanı reddetmek değil aynı zamanda ona düşmanlık ve kin besleyerek onun ortadan kalkması için ortaya konulan düşünsel ve eylemsel hareketin adıdır.⁸⁶

Dinimiz bu yaklaşımı hoş karşılamayarak Mekkeli müşrikler üzerinden taassubun ne denli sorunlu ve insani değerlerle uyuşmayan bir tabiatı olduğunu bu davranış kalıbını müşriklerin tabiatına yakıştırarak ortaya koymaktadır. Merhum Elmalılı taassubu taklitle birlikte tarif ederek şöyle der; "Allah'ın indirdiği Kur'an ve diğer delil ve hüccetlere tabi olun" denildiği zaman Mekke müşrikleri taassup

⁸² Hemşinli, *Din ve Hoşgörü: İmkan ve Sınırlılıklar-İslam Dini Örneği*, 49.

⁸³ Mustafa Çağrıcı, “Taassup” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/285-286.

⁸⁴ Abdulcelil Candan, “Kur'an'ı Yanlış Anlamada Taassub Faktörü”, *Diyanet İlmi Dergi*, 39/1 (Ocak 2003), 14.

⁸⁵ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 171.

⁸⁶ Mübahat Türker Küyel, “Ferdî Hürriyet ve Hoşgörünün Felsefî Boyutu”, *Erdem Dergisi*, 22 (1996), 74.

ile buna uymamış ve atalarının dini üzere olmayı seçmişlerdi. Bunun durumun üzerine şu ayet indi. *“Onlara Allah’ın indirdiğine uyun denildiği zaman onlar, hayır ‘biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız’ dediler. Ya ataları bir şey anlamamış doğruyu da bulmamış idiyseler.”*⁸⁷

Bu ayet ortaya koymaktadır ki icmali ve tafsili doğru bir delille temellendirilmeyen bir taklit İslâm’da yasaklanmıştır. Cehalet ve dalaletin bir ürünü olan taklit doğru görülmemektedir.⁸⁸ Taassup sahibi kimseler Kur’an’da çobanın sesi ile hareket eden sürüye benzetilerek, *“Onlar sağır, dilsiz ve kördür, çünkü akıllarını kullanmazlar”*⁸⁹ ayeti ile kınanmaktadır. Bu ayetleri değerlendiren, Elmalılı Muhammed Hamdi’ye göre sapıklık içinde bulundukları, Allah tarafından ortaya konan ataları, hala taassupla taklide devamın onları Allah’a eş tutma ile bir olduğunu belirtmektedir. Hakikatin ve iyinin ölçütü Allah’ın emirleri ve kanıta dayalı bilgidir.⁹⁰ Sonuç olarak Allah taassup ve taklit davranışlarını müşrik ve kâfirlerin özellikleri olarak tanımlamaktadır.

İnsanların tabiatı, aşırı sevgi ve istek duydukları, önem verdikleri şeylere duygusal bir bağ oluşturabilmektedir. Bu durum onları tarafsız ve mutedil olmaktan uzaklaştırabilir. Oysaki Allah bizden mutedil ve dengeli bir tutum istemektedir. *“Ey iman edenler! Allah’ın size helâl kıldığı iyi ve güzel şeyleri haram saymayın, sınırı da aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez.”*⁹¹ Ayeti bunu ortaya koymaktadır. Bu ayetteki “sınırları aşmayın” ifadesinin yorumlarından biri de dinin insanlardan talep etmediği şeylerin insanlar tarafından diğer insanlara dayatılamayacağı şeklindedir.

Toplunun hemen her katmanında olduğu gibi dindarların içinden de böyle bağınaz insanlar çıkabilmektedir. *“İşte siz böyle kimselersiniz! Hadi hakkında bilgi sahibi olduğunuz konuda tartıştınız; fakat bilgi sahibi olmadığınız konuda niçin tartışıyorsunuz! Oysaki Allah, her şeyi bilir, siz ise bilmezsiniz.”*⁹² Ayeti bu durumu ortaya koymaktadır. Bu tür bir bağınazlığın bir Müslümanda gözlenmesi durumunda bu durumun İslam’dan kaynaklanmayıp tamamen o kişinin kendinden

---

⁸⁷ Bakara, 2/170.

⁸⁸ Candan, “Kur’an’ı Yanlış Anlamada Taassub Faktörü”, 14.

⁸⁹ el-Bakara 2/170-171

⁹⁰ Çağrıcı “Taassup” 39/285.

⁹¹ El-Maide, 5/87.

⁹² Al-i İmran, 3/66

meydana geldiğini bilmek gerekir. Böyle bir dindarlık dış güdümlü dindarlık olarak tanımlanmaktadır. Bu dindarlık daha ziyade dinin özünü anlamadan cahilce bir kabule dayanmaktadır. Dolayısıyla bu insanlar akıl ve vahiy değerlerinden uzak, cahil ve kendini beğenmiş kişiler ve toplumların huzurunu kaçırmaya yönelik taassup eylemlerini ortaya koyanlar olarak hoşgörü ve barış kültürünün oluşmasını engelleyen insan tipleridir.⁹³

1.6.2. Ayrımcılık

İnsanların *psiko-sosyal* varlıklar olmaları nedeni ile birlikte yaşamaya muhtaç varlıklardır. Yaşamın zorluklarının üstesinden gelmek, huzur ve güvenliğin oluşması ancak topluluk halinde uzlaşma içinde yaşamakla sağlanabilir. Bununla birlikte farklılık insanın yaratılış özelliğidir, insanla ilgili olarak öncelikli tanım cinsiyet veya ırklarımız değildir. Bir topluluğun –bu bir kadın grubu da olabilir- örneğin Türk, Fransız, Alman, İtalyan ya da İngiliz gibi bir ırkın aidiyetinde olduğu için değil, insan yalnızca bir topluluğa dair her çeşit aidiyetten bağımsız bir tür olarak saygıdeğerdir. Bu ayrımcılıktan ırklardan sonra etkili olan cinsiyet ayrımcılığıdır. Bu ayrımcılığından nasibini alan da genellikle kadındır. Bu bağlamda kadın da başka insanlar gibi bir insandır ve genellikle dışileri de erkekleri de diğer varlıklardan üstün kılan şey onlara yapıştırdığımız onca yafta değil özgür iradeleri ile insan olmalarındandır.⁹⁴

İnsanların ayrımcılığında en etkili unsurlardan biri de din ve mezhep ayrımcılığıdır. Dinî yorumlarda meydana çıkan düşünce farklılığı artarak sosyal ve siyasal bölünmelere yol açabilir; bunun tersine sosyal ve siyasal tartışmalar şiddetlenip dini yorumlamada etkili ihtilâflara ve ayrışmalara da neden olabilmektedir. Nasslarda dinin temel yapısını ve ümmetin birliğini bozacak her çeşit parçalanma men edilmekle beraber en tehlikeli olanı, önceki ümmetlerde ortaya çıktığı gibi fikrî ve siyasî parçalanmaların dinde köklü firkalaşmalara, bunun sonucunda da dine ait metinlerin ve hükümlerin tahrifatına yol açmasıdır. Yaratıcımız bu farklılıkların insanlar arasında tanışma ve dostluğa gerekçe olarak görülür. İnsanlar arasındaki tek üstünlüğün sadece Allah’a karşı hissedilen derin

---

⁹³ Aslan, Kur’an ve Hoşgörü, 173.

⁹⁴ Luc Ferry, *Sevgi Devrimi*, çev. Emre Akçaoğlu, (Ankara: Akılçelen Yayınları, 2015), 255.

saygı ve sorumluluk (takvâ) olduğunu bildirir.⁹⁵ Bunun akabinde bu birlik ve beraberliğin bozulmaması ve buna destek verilmemesi gerektiğini vazeder. Kur'an'da bu bölünme ve parçalara ayrılmayı ise Allah'ın azapları arasında gösterilmektedir.⁹⁶ Ancak insanoğlu hem insanın fitratı gereği olan farklılıkları din, cinsiyet, ırk, renk gibi hem de çalışıp çabalaması ile elde ettiği statüleri kullanarak ayrımcılık ve ötekileştirme yapmış ve bu insanlar üstünde tahakküm kurarak zulmetmiştir. Tüm bu ayrışmaları en aza indirmenin en etkili yollarından biri hoşgördür.⁹⁷

1.6.2.1. Irkçılık- Etnik Ayrımcılık

Ayrımcılığın en yaygın olduğu alanlardan biri şüphesiz ırkçılıktır. Biyolojik yönden aynı özellikleri taşıyan, aralarında kan bağı olan ve bir soydan gelen geniş insan topluluklarını etnik yapı yani ırk kavramı ile tanımlanmaktadır.⁹⁸

Irk kelimesi Arapça'da "kök, bitkinin gövdesi, yaprağın sapı, damar, asıl, irsî özellik, nesep, menşe, ata" gibi anlamlara gelir. İbn Manzûr'un naklettiği bir beyit eski Araplar'da ırk kelimesinin "soy üstünlüğü ve asalet" anlamında kullanılabildiğini göstermektedir. İslâmî dönemde buna yakın bir anlamda, fakat çoğunlukla reddedici bir yaklaşımla yine bir Cahiliye dönemi kavramı olan asabiyet kullanılmaktaydı.⁹⁹

Irkçılık, körü körüne bir soyu ve kavmi veya bir ırkı üstün görerek buna mukabil diğer ırkları aşağı değerlendirmektir. Kendi hakkaniyetine uymayan esasları kötüleyen, şiddet yanlısı, istilâcı ve zulmeden bir bakış açısıdır. Irkçılık, dinî değerlere zarar veren anarşi ve şiddete yaygınlık kazandıran ve toplum barışında ciddi bir tahribe neden olan bir mikroptur. Irkçılık, özellikle hayatta düzen tanzim eden dinî ve ahlâkî ilkeler yerine, ırkî ve kavmî unsurları dikkate aldığı için tahripkârdır. Toplumların bünyelerinde oluşan fitnenin en yıkıcı ve ürkütücü olanı, soy-sop tarafgirliğidir. Bu nedenle bu hastalık, insanlığın birliğini

⁹⁵ er-Rûm 30/22; el-Hucurât 49/13

⁹⁶ Rûm 30/22; Hucurât 49/13 En'âm 6/65. Ayrıca bk.Tuncay Başoğlu, "Tefrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/279-281.

⁹⁷ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yoluyla İnsani Değerler*, 315-317.

⁹⁸ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 159.

⁹⁹ Recep Şentürk, Kadir Canatan, "Irkçılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/124-131.

parçalayan en önemli unsurların başında gelir. Çünkü ırkçılığın temelinde ihtilâf ve ayrılık yer almaktadır.¹⁰⁰

İlk ırkçı şeytandır. İnsanı değerli yapan; soy, sop, zenginlik gibi şeyler ile değil, ahlak, ilim ve fazilet gibi değerlerdir. Ancak tüm değer yargılarında İslam'a muhalefet eden şeytan, ırk konusunda da aldanmış ve yanlış bir tavır sergilemiştir. Şöyle ki: Allah Teala Hz. Âdem'i (as) yarattıktan sonra meleklerin O'na secde etmelerini emreder. Bütün meleklerin secde etmesine rağmen, şeytan secde etmeyi reddeder. Allah'ın "*emrettiğim halde secde etmene engel nedir?*" sualine şöyle bir cevap verir: "*Ben ondan daha hayırlıyım. Beni ateşten, Onu ise topraktan yarattın.*"¹⁰¹

Bu ve benzeri yaklaşımlar, kendi soy ve milletinden gelenleri üstün, diğer ırk ve milletten gelenleri aşağı değerlendirmek, şeytanî bir değerlendirme biçimidir. Aynı tutumu Yahudi milleti, sergileyerek kendilerini Allah'ın seçilmiş özel kulları, diğer insanları da kendileri için yaratılmış bir nevi hizmetçi gibi görmeleri çok ciddi problemler oluşmasına neden olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Almanların "biz üstün ırkız" zihniyetiyle II. Dünya Savaşına neden olmalarının sonuçları ve insanlığa verdikleri zarar gözler önündedir.¹⁰²

Oysaki aklen ve vicdanen bilinen gerçek, hangi ırktan, hangi bölgeden ya da hangi ebeveynlerden dünyaya geleceğimizin seçimi ve tespiti, bizim gücümüzün çok üstündedir ve bu irade Allah'a (c.c) aittir. Bu varoluş tesadüfle değil, hikmet, adalet ve ilim ile meydana gelmiş ilahi programın bir parçasıdır.

İnsanı kıymetli yapan mensup olduğu soy, sop değil, sahip olduğu erdemlerdir. İslam, ırkları bir zenginlik ve tanışıp kaynaşma vesilesi olarak görür. Allah, Kur'an'da şöyle buyurur: "*Ey insanlar! Sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Birbirinizi tanımanız için, sizi milletlere, kabilelere böldük. Şüphesiz Allah katında en şerefli, en takva sahibi olanınızdır.*"¹⁰³ Yine Hucurat Suresi'nin 10. ayetinde "*Mü'minler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Ve Allah'a karşı takva sahibi olun. Umulur ki, böylece siz rahmet olunursunuz.*" Bu

¹⁰⁰ Mehmet Abidin Kartal, "İrkçılığın Reçetesi ve Panzehiri: Tevhid Eksenli Bilim Eğitimi ve Din", *Köprü Dergisi*, 124, (Eylül 2013).

¹⁰¹ el-A'raf, 7/11-12

¹⁰² Şadi Eren, "İrkçılık Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Köprü Dergisi*, 98, (Nisan 2007).

¹⁰³ el-Hucurat, 49/13

ayetler ışığında bakıldığında İslam, insanlıkta kardeşlik vurgusu yaparak bütün insanlığın doğuştan eşit olup aynı haklara sahip olduğunu, Dolayısıyla kimsenin ayrıcalıklı ya da bazı haklardan mahrum olarak dünyaya getirilmediği ifade edilmiştir. Aslında bu ayetlerle, dikkat çekilen insanlar arasında ki farklılıkların bir tahakküm, üstünlük kazanma ya da egemenlik vasıtası olmayıp, aslında tanışma ve dayanışma aracı olması gerektiğidir.¹⁰⁴

Geldiğimiz noktada yine Yunus Emre'nin Kur'an'dan aldığı dersle söylediği sözünü anmadan geçemeyiz, *“Yaratılanı severiz, Yaratandan ötürü”*. Bu sözü destekleyen bir olay anlatılır: Hac görevini yerine getirmek için Mekke'ye giden, beyaz bir Müslüman, siyahı bir hacıyı görünce, yüzünü buruşturur. Bu durumu gören siyahı, yanındakine döner ve şöyle der: *“Bana yüzünü ekşiterek bakan şu Müslüman kardeşime, sor bakalım, boyayı mı beğenmemiş, yoksa boyayanı mı?”* Kur'an'da en güzel boyanın *“Allah'ın boyası”* olduğu şu şekile ifade edilir; *“Göklerin ve yerin yaratılışı, dillerinizin ve renklerinizin farklı oluşu O'nun ayetlerindendir. Şüphesiz ki bunda bilenler için nice ibretler vardır.”*¹⁰⁵

Dolayısıyla insanın iradi seçimi olmayan şeylerle gururlanması mantıklı değildir. Aynı sebeple eleştirilmesi ya da hor görülmesi de insanı ve aklı olana uygun değildir. Bir insanın cinsiyeti, bir ayrıcalık nedeni olmadığı gibi, dahil olduğu ırkı da bir imtiyaz nedeni değildir. İslam'a göre insanın asıl üstünlüğü ve asıl onuru, yaratıcısına karşı hissettiği sorumluluk bilincidir. Bir insan kendi soy ve ırkdaşlarını sevebilir; fakat bu sevgi diğer ırklardan gelenlere karşı bir ötekileştirme ve nefrete dönüşmemelidir. Kartal'ın şu ifadesi dikkate şayandır, *“ırklar, insanlık kilimindeki farklı renkler ve desenlerdir. Yüce Allah, sanatında daima renkliliği esas almıştır.”*¹⁰⁶

Sonuç olarak insanlar ve toplumlar arası anlaşmazlığa ve çatışmalara neden olan ırkçılığın hoş görülmesi mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla barış kültürü ve birlikte yaşamın en önemli ilkesi olan hoşgörünün oluşmasını engelleyen başlıca faktörlerden olduğu söylenebilir.

¹⁰⁴ Kartal, “İrkçılığın Reçetesi ve Panzehiri: Tevhid Eksenli Bilim Eğitimi ve Din”; Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 160.

¹⁰⁵ el-Rum, 30 /22

¹⁰⁶ Kartal, “İrkçılığın Reçetesi ve Panzehiri: Tevhid Eksenli Bilim Eğitimi ve Din”.

1.6.2.2. Cinsiyet Ayrımcılığı

Ayrımcılığın etkili olduğu bir diğer alan cinsiyet farklılığıdır. İnsan kelimesi, kadın-erkek bu iki cinsin bir bütün olarak algılanmasına neden olan bir kavramdır. İnsan türünün korunması ve hayatın sürdürülebilmesi iki cinse bağlıdır. Aslında hayatın ve geleceğin bu iki cinsin birlikteliği ve uyumuna göre şekil aldığını söyleyebiliriz. Böylesine doğal farklılığın dahi ayrıştırma nedeni olarak görülmesi insanın tabiatından ne denli uzaklaşabileceğinin göstergesidir. Bu ayrımcılık doğal farklılığın yanı sıra bir takım siyasi, hukuki, sosyal, ahlâkî ve felsefi alanlarda bir cinsiyet ayrımcılığının yapıldığını görmekteyiz.¹⁰⁷

Yahudi ve Hristiyan veriler incelendiğinde, bu iki dini kaynaklarda da kadın erkeğe oranla aşağı statüde bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Ahid’de ilk yaratılış ile ilgili anlatımlarda kadın ile erkeğin yaratılışı aynı anda olsa da, ikinci kıssada ki anlatımda ‘erkeğin kaburga kemiği ’nden yaratılan kadının, yaratılış gayesi ‘çocuk doğurmak ve eşine hizmet etmek’ olarak tanımlanmış ve kadının bu imajı Yahudi bakış açısını oluşturan bir anlayış olarak zihinlerini inşa etmiştir. Bu anlayış onların dini metinlerini anlama çabası ve yorumlamalarının temel esası olmuştur, maalesef bu bakış açısı sonraki dönemlerde yazıya geçirilen Talmud metinlerinde de kendini göstermiştir.

Eski Ahid’de ve Yahudi dininin yazılı ve zihinsel alanında kendine yer bulan söz konusu sorunlu anlayış, Hz. İsa’nın söylemleri ve uygulamaları ile değiştirilmeye uğraşılmış olsa da, Yeni Ahid yani İncil külliyatında etkin bir yaklaşım olmayı başaramamıştır. Hristiyanlıkta kadına bakış, maalesef Pavlus’un görüşleri çerçevesinde şekillenmiştir. Yahudi ve pagan kültürleri ile gelişen bu algı, Kilise’nin kadına bakışını inşa ederek Ortaçağ süreci boyunca kadını olumsuz etkileyen aşağılayıcı tutum ve davranışlarının temelini oluşturmuştur.¹⁰⁸

Ortaçağ Avrupa’sında bu bakışın inşası ile kadının insan olup olmadığı değerlendirilmeye açılmıştır ve böylece cinsel kimliği itibarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. Pavlus’tan sonra bozulmanın etkisi ile Hristiyanlığın tabuları ile kadının eylemleri, dindarlık veya fitneyi önleme adına ciddi şekilde

¹⁰⁷ Aslan, *Kur’an ve Hoşgörü*, 163; Mehmet Âkif Aydın, "Kadın (İslamda Kadın)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/86-94

¹⁰⁸ İsmail Taşpınar, "Yahudilik ve Hristiyanlık’ta Kadın", *Köprü Dergisi*, 113 (Ocak 2011).

sınırlandırılmıştır. Böylelikle Batı kültüründe kadın cinsel obje (nesne) haline getirilmiş oldu. Modern dönemle birlikte kadının, tün bu yaşadıklarına tepkisi, feminizm denen karşı tepkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Feminist eylemler bu algısal olguya gösterdikleri tepkilerini, “erkek egemen” diye tanımladıkları düşünceyi tüm insanlık tarihinde yalnızca “erkeğe mal edilmiş, erkeği kollayıp gözetiyor” diye değerlendirip dinleri bu düşüncenin temellerine yerleştirerek dini de reddetme sürecine girmişlerdir.

Şehirleşme ile kadının konumu oldukça değişmiştir. Sanayileşme sürecinde çalışma hayatına sürüklenen kadın eşit haklar ve özgürlük sloganları ile kandırılan kadının sorumlulukları iki kata çıkartılmıştır, annelik, ev işleri, sosyal sorumluluklar ve iş yaşamı, gibi en önemli sorumluluklar sadece kadına yüklenmiştir.

Postmodern çağın getirileri kadın kimliği için daha iyi olmamıştır. Bu dönemde kadın sürekli olarak peşinde koştuğu ancak yakalayamadığı daha güzel, daha becerikli, daha şık, daha başarılı, daha beğenilen ve daha çok kabul gören bir ikiz imgenin ardı sıra gitmektedir. Bu imge, tüketim kültürünün zaman içinde daha yüksek dozlarla pompaladığı genç görünmek, sağlıklı olmak, bakımlı görünmek temalarıyla her gün biraz daha ulaşılmaz olmaktadır.¹⁰⁹

Hristiyanlık ve Yahudilik bağlamında dinlerin cinsiyet ayrımcılığına neden olarak kadını hor görmesi ve aşağılaması genelleştirilmiş ve İslam’da bu kategoriye yerleştirilmiştir. Oysaki Kur’ân, kadın ve erkeği *fizyolojik, ve psikolojik* açıdan farklı ancak, insanî açıdan bir ve eşit değerlendirerek bu açıdan kadını geri plana itecek tüm düşünsel ve eylemsel durumların karşısında durmuştur. Bu konuyu ortaya koyan ayetlerden biri şöyledir:

“Onlar kızları Allah’a yakıştırırken, -ki, Allah tüm beşerî bağlardan uzaktır ve yücedir- (sanki buna güçleri yetiyormuş gibi) beğenip hoşlandıklarını (erkek çocukları) da kendilerine nispet ediyorlar. (O kadar ki) ne zaman birine bir kız çocuğu müjdesi verilse hemen yüzü kararır ve içi öfke ile dolar. Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı, bu zillete rağmen şimdi onu yanında mı tutsun yoksa toprağa mı gömsün (diye düşünerek) insanlardan köşe bucak kaçır. Yazıklar olsun, izledikleri düşünce tarzı ne kadar da kötü!”¹¹⁰

¹⁰⁹ Dilek Akıcı Tayanç, Modernizm ve Postmodernizmin Kadın Kimliği Üzerindeki Etkisi, *Köprü Dergisi*, 110 (Nisan 2010).

¹¹⁰ el-Nahl ,16/ 57-59

diyerek bu kadim kadını aşığlayan inancın yıkıcısı olmuştur.

"Hangi suçtan dolayı öldürüldükleri ve diri diri toprağa gömülen kız çocuklarına sorulduğunda"¹¹¹ mealindeki ayetiyle de bu korkunç ve çirkin olayın çirkinliğini ortaya koymakta, hem hesapsız, cezasız kalmayacağına dikkat çekmektedir. Bunun yerine İslam'ın kadı-erkek bakışını ortaya koyan Kur'an ayetlerinden bazıları ise şöyledir;

"Ey insanlar! Sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Birbirinizi tanımanız için, sizi milletlere, kabilelere böldük. Şüphesiz Allah katında en şerefli, en takva sahibi olanınızdır."¹¹² "Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mümin olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar."¹¹³ Ayetleri ve benzer ayetler insanların insanlık düzeyinde eşit olduğunun açık bir şekilde ortaya koymaktadır.¹¹⁴

İslam, tüm kainatta olduğu gibi kadın-erkek tanımlamasında da fitratı dikkate akarak bu cinsler arasındaki ilişkiyi sevgi, saygı merhamet ve itidal üzerine yapılandırmıştır. Kur'an ayrımcılığın yalnızca kadına yönelik olanını değil, tamamıyla cinsiyet ayrımcılığının ortadan kalması için emir ve yasaklar koymuş nitekim bu konuda oldukça başarılı olmuştur. İnsan doğasının iki eğilimli olmasının sonucunda bazen kendilerini gösteren cinsiyet ya da ırksal ayrımcılık İslâm'a ait bir uygulama olarak değil, İslâm'a sonradan ve özünde olmayarak girmiştir. İslam'ın söylemi olan eşitlikten bu çeşit ayrılmaların nedeni genellikle gelenekçiler ve radikallerdir. Bu uygulamalar İslâm dışı ya da karşıtı olan olarak etiketlenerek mahkum edilmiştir.

Bu tür cinsiyetçi yaklaşımlar, insanı fitratından uzaklaştırarak ve insanın dengesi bozulacak böylelikle iki cinsin arasındaki hoşgörülü yaklaşım tahrip olarak ortadan kalkacaktır. Böyle kopuk ilişkilerin olduğu aile ve kültürlerde, sağlıklı nesiller yetişemeyeceği açıktır. Bu durumun nihai sonucunda ise barış ve

---

¹¹¹ el-Tekvîr, 81 /8-9.

¹¹² el-Hucurat, 49/13

¹¹³ el-Nisâ 4/124

¹¹⁴ Hayati Hökelekli, "Cinsiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/21-24; Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 163.

uzlaşı kültürü ciddi yara alarak toplum nizamının bozulması söz konusu olabilecektir.¹¹⁵

1.6.2.3. Din, Vicdan ve Mezhep Ayrımcılığı

İnsanın, insan olmasından doğan bir değeri vardır. İnsanın sahip olduğu kimlikleri, farklılıkları bir ötekileştirme aracı olarak kullanmamalı, aksine ortak hayatın zenginlikleri olarak değerlendirmeliyiz. Din, ırk, inanç, dil ve siyasal fikirler insanların kimlikleridir. Bu farklılıkların baskı altına alınması, asimile edilmesi ve ötekileştirilerek ayrımcılığa gidilmesi, insanoğlu için bir zulüm olduğu gibi, toplumsal barışı da ciddi şekilde zedelemektedir.¹¹⁶

Din sadece inançtan oluşmamaktadır bununla birlikte bireyin dünyevî yaşantısına yön verecek ahlâkî, hukukî ve sosyal ilkeleri de barındırır. Bu nedenle din, sadece kişi ile vicdan arasındaki bir mesele değildir. Dinî emirlerin bağlayıcılık özelliği vardır. Dinin diğer bir özelliği de aynı inancı benimseyen kişilerden oluşan sosyal topluluk (cemaat) oluşturmasıdır. Dindar kişi hem cemaatinin hem de yaşadığı topluluğun bir parçasıdır bu nedenle inanan hem inancının gereklerine, hem de içinde yaşadığı topluluğun ilkelerine uymak durumundadır. Bu nedenle inancını içindeki toplumda ayrımcılığa uğramadan yaşaması kişinin en temel haklarından biridir.¹¹⁷ Din ve mezhep ayrımcılığını, dinlerin kendi bünyelerinde olduğu gibi dinlerin dışındaki bazı kurum ve disiplinlerin dinlere yaklaşım tarzı şeklin de söz konusu olabilmektedir. Aynı zamanda aynı dinin farklı mezhep ve ekolleri arasında da söz konusudur.¹¹⁸ Tüm bu veriler ışığında bakıldığında benimsenen dinin yaşanabilmesinde, içinde yaşandığı toplumun tavrı belirleyici bir unsur olmaktadır. Dolayısıyla din, vicdan ve mezhep ayrımcılığının belirleyicisi olduğu alan, din-devlet ilişkisinin oluşturduğu alandır denilebilir.

Din ve vicdan özgürlüğü bireyin benimsediği inancın yapısına göre, değiştiği gibi din ile devletin ilişkisine göre de değişiklik göstermektedir. Bu

¹¹⁵ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 165.

¹¹⁶ *İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği (Mazlumder), Türkiye'de Dini Ayrımcılık Raporu*, (İstanbul: 2010), 12.

¹¹⁷ Ömer Faruk Harman, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/320-322.

¹¹⁸ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 165.

bağlamda üç sistem karşımıza çıkmaktadır. Birincisi Teokrazi; Devletin benimsediği din kurallarına göre yönetimi olan teokraside devletin benimsediği dini benimsemeyenlerin yaşadığı ayrımcılıklar tüm çağlarda kendini göstermektedir. Bu yönetim şeklinde belirleyici unsur devletin benimsediği dinin yapısındaki hoşgörü ölçüsüdür. İkincisi gallikanizmdir; bu yönetimde şeklinde din ve vicdan hürriyetinin ölçüsünü devletin felsefesi ve ana kuralları tayin etmektedir. Dolayısıyla bu devlet sistemi kuralları ile ters düşen din ve inançlara hoşgörölü olarak din ve vicdan özgürlüğü tanımamıştır. Üçüncüsü liberalizm (laiklik) sistemlerde bireyle ve dinî topluluklar inançlarının emirlerini yerine getirmekte özgür olmakla birlikte yönetimin yapısında temel esas devletin ana felsefesi ve kanunlarıdır. Dolayısıyla tarih bu yönetim şeklindeki din ve mezhep ayrımcılığı örnekleri ile doludur.

Bu çerçevede din ve mezhep ayrımcılığı İnsanlık tarihi boyunca hemen her tür yönetimde insanlık için en büyük ötekileştirme, baskı, zulüm ve savaş nedenlerinden biri olmuş ve olmaya devam etmektedir. En eski tarihi verilerde dahi bu çatışmaların izleri görülmektedir. Ardından ortaçağ Avrupası'nda yaşanan din ve mezhep savaşlarının yüzyıllarca sürdüğü bilinmektedir. Aydınlanma sonrasında dahi Katolikler ve Protestanlar birbirlerini uzun yıllar katletmeye devam etmiştir. Aynı şekilde uzak doğuda Afrika da kısacası hemen hemen tüm dünyada bu tür din ve mezhep ayrımcılıkları yoğun bir şekilde yaşanmıştır ve yaşanmaya devam etmektedir.¹¹⁹

Tüm bunlarla birlikte İslam'ın bu bağlamdaki ilke ve uygulamaları oldukça farklıdır. Kur'an'ın, başka din ve inançlara dair ortaya koyduğu temel ilkeyi şu ayet belirlemektedir:

“Onların, Allah'tan başka yalvarıp-yakardıklarına sövmeyin; sonra onlar da haddi aşarak bilmeksizin Allah'a söverler. İşte böylece biz her ümmete yaptıklarını süslü (çekici) gösterdik. Sonra onların son olarak varacakları Rableridir. O yapmakta olduklarını onlara haber verecektir.”¹²⁰

Bu ayet bağlamında İslam'a göre tüm insanların Müslüman olma mecburiyeti olmadığından bu dinin dışında farklı din ve inançların varlığı normal ve mümkündür. Bu çerçevede hiçbir Müslümanın, kendi inancını öne çıkararak

---

¹¹⁹ Harman, "Din", 9/231.

¹²⁰ el-En'am, 67/ 109.

suretiyle gayri Müslimlerden birinin dinine, mezhep veya ekolüne sataşma hakkı ve yetkisi yoktur. Çünkü bu yaklaşım, ayetin de ifade ettiği gibi gruplar arasında karşılıklı çekişmeye neden olacak ve hoşgörü ortamının zarar görmesine neden olunacaktır. Oysaki İslam'da hoşgörüye zarar vermek yerine muhafaza etmek gerekmektedir.¹²¹

Tüm bunlara rağmen diğer dinlere kıyasla oldukça az da olsa İslam tarihinde de din ve mezhep ayrımcılığı ve çatışmaları görülmüş ve görülmektedir.¹²² Üstelik Kur'an'daki şu ayete rağmen; *“Her fırka kendi elindeki din ile yetinip, sevinmektedir. O halde sen onları belli bir vakte kadar, kendi cehâletlerine gömülmüş olarak, kendi hallerine bırak.”*¹²³

Yukarıda verilen, ayetlerden de anlaşılacağı üzere bu hoşgürsüz ve ayrımcı yaklaşımlar İslam'ın kendinde olmayan bu dine sonradan giren uygulamalar olup taassup sahiplerinin uygulamalarıdır. Bu yaklaşımlar, karşı tarafa hissedilen tahammülsüzlüğün bir göstergesidir. Dincilik ve mezhepçiliğin getirdiği ayrımcılık ile din ve mezhebi bu bağlamda karıştırmamak gerekir. Dincilik ve mezhepçilik, düşünüp din ya da mezhep hakkında bilgi edinmeden, düşünsel tahlile ihtiyaç duyulmadan ve doğruluğundan emin olmadan, ileri sürülen fikirlere körü körüne tutunmak demektir. Bu anlayış veya davranış biçiminde bağnazlık, yani hoşgürsüzlük vardır. Çünkü bu şekilde benimsenen din ya da takip edilen mezhebin dışında kalan düşünce ve görüşe hoş bakmanın imkanı ve yeri yoktur.¹²⁴

Bütün bunlar göz önüne alındığında mezhepçilik üzerinden ötekileştirici bir tavrın temelsizliği net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yani bir mezhebin kendi görüşlerini merkeze koyup tek “hak” yorumun mezhebine ait olduğunu iddia ederek diğerlerini reddetmesi, ötekileştirmesi veya tekfir eden bir tavır sergilemesi kesinlikle doğru bir tutum olmayacaktır.¹²⁵ Bu tutum insanın din kardeşlerine hoşgörü ile bakmasını önünde ciddi bir engel teşkil edecektir.

¹²¹ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 168.

¹²² İlyas Üzümlü, "Mezhep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/526-532.

¹²³ el-Mü'minûn, 23 / 53-4.

¹²⁴ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 169.

¹²⁵ İlyas Üzümlü, "Etnik ve Mezhepsel Çatışmalarda İdeolojik ve Teolojik Arka Plan Etkisi", *Sects, Ethnicity and Conflict Resolution*, 341.

Bir din ve inancı benimsemek, insan olmanın temel gereklerindendir. Dolayısıyla her bireyin kendi inancını, inandığı kutsal veya değerleri başka insanlara anlatmayı istemesi doğaldır. Ancak, hizipçilikle insanları tek bir yöne kanalize etmek, insan fitratına ters olacaktır. Nitekim bu şekildeki yaklaşımlar, insandaki fikri ve düşünsel hoşgörüsüzlüğün temelini teşkil ettiği ifade edilmektedir. Bu anlayışa sahip olan kişiler; din, inanç, düşünce ve fikir alanında belli bir çerçevenin dışını görmeyi ve algılamayı reddedip kendinden ve kendi değerleri dışında bir şey görmek istemeyen bencil bir düşüncenin sahibi olabilirler. Bu yönden din, inanç ve fikir alanında kendi değerlerinden başkasına hayat hakkı vermek istemeyerek ayrımcılık yapan taassup ehli insanların varlığı, hayatımızın bir gerçeği olarak hoşgörü ve barış kültürünün oluşmasını engellemeye devam etmektedir.

1.6.2.4. Sınıf ve Statü Ayrımcılığı

İnsanlar arası farklılıkların doğru bir değerlendirme ile bakıldığında zenginlik olduğunu ifade etmiştik. Bu farklılıklar doğuştan potansiyelini taşıdığımız ve içine doğduğumuz farklılıklar ırk, soy, din ve dil gibi bir de çalışıp çabalayarak kazandığımız sosyal statü ve tabakalardır.

Hemen her toplumda bir tabakalaşma süreci ve bununla beraber bünyesinde barındırdığı bazı eşitsizlik ve çelişkileri yorumlamada baz aldığı bir değerler sistemi oluşmaktadır. Toplumsal yapının ve değişim sisteminin anlaşılmasında yüksek öneme sahip tabakalaşmayı birçok değişkene göre değerlendirmek mümkündür. Genellikle tabakalaşma; otorite, güç, prestij ve statüye göre nüfusun değişmesinin hiyerarşik bir sınırlanma şeklinde değerlendirilebilir. Sosyologlar, birbirinden değişik tabakalaşma türleri ve değişik tabakalaşma türlerini meydana çıkaran farklı dönemler ve faktör üzerinde durmuşlardır. Tarihsel bağlamda bu tabakalaşma türleri, en ilkel toplumlardaki bilinen kölelikten itibaren Hindistan'daki kast yapısından, Orta Çağ Avrupa'sında görülen feodal düzene ve oradan da bugünü statü tabakalaşması ve toplumsal sınıf yapısına dek uzanır.

Günümüz toplumlarında meydana çıkan tabakalaşmanın en ötekileştiren ve ayrıştıran biçimi şüphesiz sınıfsal ayrılıklardır.¹²⁶

İnsanları kast sistemiyle farklı kategori ve farklı sınıflara ayırmak, İslam'ın şiddetle tepki gösterdiği olaylar arasındadır. Kur'an bu düşüncesini şöyle ortaya koymaktadır;

“Gerçek şu ki, Firavun yeryüzünde büyüklük taslamaya kalkışmış ve oranın halkını kастlara ve sınıflara ayırmıştı. (Öyle ki,) onlardan bir kısmını iyice hor ve güçsüz görerek, onların erkek çocuklarını öldürüyor, (sadece) kadınlarını sağ bırakıyordu. Çünkü o, gerçekten yeryüzünde fesat çıkaranlardandı.”

Bu ayetin devamındaki ayette ise Allah,

*“Fakat Biz de istiyoruz ki, yeryüzünde hor ve güçsüz görülen kimselerden yana çıkalım, onları önderler yapalım ve onları (Firavun vb.lerinin idare ettiği yerlere) varis (idareci) kılalım.”*¹²⁷ Bu iki ayette; bazı despot insanların aşağı gördüğü ve insanlık değerlerini yerlere serdiği sıradan insanların, yaratılış gereği tüm insanlarla eşit olduğunu ortaya koymaktadır.¹²⁸

En ilkel insan toplumlarından en karmaşık topluluklara kadar bütün toplumlarda belli bir tabakalaşma sisteminin mevcut olduğu sosyolojik bir vakiydir. Sınıf ayrımcılığı yapan bu insanlar sırf kibir ve kendilerini üstün görmeleri sebebiyle fakir, yoksul kimsesiz ve güçsüz insanları hor görüp kendilerini onlardan ayrıştırarak tabakalar ya da statüler tanımlamaktadır. Zorunlu birlikte yaşama adına uygulanan bu ayrımcılıklar hoşgörü çerçevesini oldukça daraltan bu yaklaşımların, toplumun bireyleri tarafından hoş görülmesi hakkaniyetli ve mümkün değildir.¹²⁹ Tüm ayrımcılıklarda olduğu gibi toplumsal statü ve sınıf ayrımcılığı bugün de varlığını çok yoğun bir şekilde hissettirerek toplumsal barış ve hoşgörü engeli olarak önümüzde durmaktadır.

1.7. Hoşgörünün Amacı

Hoşgörünün amacını kelimenin çıkış noktasında yer alan Yunus'un dizelerinde bulmak mümkün “Yaratılanı hoş gör / Yaratan'dan ötürü”. İnsan

¹²⁶ Murat İnce, “Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19/1, 2017, 295-296.

¹²⁷ el-Kasas, 28 / 4-5

¹²⁸ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 167.

¹²⁹ İnce, “Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik”, 314-315.

sosyal bir varlık olması nedeni ile bir topluluğun parçası olarak yaşamak zorundadır. Yaşadığı toplumda var olabilmesi, bu toplumun bireyleri ve toplumla kuracağı ilişkilerle yakından ilişkilidir. Birey bu ilişkilerinde ne kadar başarılı olursa diğer insanlarla ve toplumla o denli barış ve uzlaşa içinde olur. Bir bireyin bu dünyadaki huzurunun temelini, barış ortamında olması oluşturmaktadır diyebiliriz.¹³⁰ Bu bağlamda yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hoşgörü kavramı, insan ilişkilerinin sağlıklı yürütülebilmesinde temel faktörlerdendir. Dolayısıyla hoşgörünün en temel kazancı insanın fitri özelliklerinden ve seçimlerinden kaynaklanan farklılıklarıyla yaşayabilme özgürlüğünün bir getirisi olan barış ve uzlaşa ortamında var olabilmektir.

Şüphesiz yeryüzünde hoşgörü ve birbirimize karşı anlayışın yaygınlaşması, dünyamızı daha güvenli, yaşanılır ve huzurlu olmasına neden olacaktır. Toplumsal barışın oluşturulması bireylerin, birbirlerine karşı anlayışlı ve hoşgörülü davranışlarının etkisi büyüktür. Bu kazanım için toplumun bütün bireylerine ciddi görev düşmektedir. Her bir birey, diğer insanlara karşı hoşgörülü olduğu ölçüde anlayış görerek, eylemleri ve fikirleri diğerlerince hoşgörüyle karşılanacaktır. Bu bağlamda niyet ve düşüncede, "incitmeme ve incinmeme" prensibini temel alan, pratikte ise "yaratılanı yaratandan ötürü sevme"yi ilke hâline getiren ve tüm farklılıklara rağmen toplumsal yaşantıyı sanata çeviren İslâm'ın, sevgi ve hoşgörü yaklaşımına bütün varlığın ihtiyacı vardır.¹³¹ Kur'an farklılıkları zenginlik olarak tanımlamaktadır. "*Sizden her biriniz için bir şeriat, bir yol tayin ettik. Eğer Allah dileseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı.*"¹³²

İnsanın karşısındakine hoşgörü gösterebilmesi, yeri geldiğinde kendisine karşı da hoşgörülü olabilmesine bağlıdır. İnsanlar hayatlarını sorunsuz ve mükemmel yaşayamazlar, hata yapabilirler. İşte tam bu noktada önemli olan hata yapmak ya da düşmek değil, düştüğümüzde yeniden kalkabilmeyi defalarca da olsa başarabilmektir. Hataları için diğer insanları ve kendimizi suçlamamalıyız, kendimize ve diğer insanlara hoşgörü ile bakabilmeli ve affedebilmeliyiz. Böylece insan kendini sever ve özgüveni artar. Özgüveni yüksek olan insan, farklılıklardan korkmayarak çok daha hoşgörülü olur. Hoşgörü insanın değer yargılarını

¹³⁰ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2019), 107.

¹³¹ Muhlis Akar, Birlikte Yaşama Sanatı Olarak Hoşgörü, *Diyanet Aylık Dergi*, (Mayıs 2005), 173/ 25.

¹³² el-Mâide. 5 / 48

geniştir, kendisini sevmeyi ve çevresinde de sevmeyi sağlar. Böylece insanlar kendilerini ve birbirlerini “olduğu gibi kabul etme” olgunluğuna yükselir, mutlakçılığın ve dogmatizmin önüne geçilmiş olur. Dolayısıyla bu sayede farklı olanları benimseyerek, farklılıkların oluşturduğu zenginlik görülebilecektir. Hoşgörülü olmak hayata farklı açılardan bakabilmeyi sağlayarak yanlış algılarımızı da düzeltmemizi temin eder ve tahammülümüzü artırır. Tahammülün artması insan egosunun terbiye edilmesine yardımcı olarak, duygudaşlık yani empati kurabilmemizi sağlar. Empati kurabilmek ise insan ilişkilerinde birbirini anlayabilmenin en temel şartı olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla insanlar arası ilişkiler diyalog ekseninde oluşur ki bu iletişim türü, sorun çözmeye en yakın iletişimdir.¹³³

İslam dininde insanlar arası ilişkide en temel unsur sevgi ve hoşgördür. Kur'an'da ve hadislerde sevgi iman ile yan yana anılmaktadır. Allah'ı, insanları ve tüm varlıkları sevmenin gerekliliği ve önemi sıklıkla vurgulanmaktadır. Bununla birlikte affetme ve hoşgörü de tavsiye edilmektedir.¹³⁴ Örneğin; “Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan da size düşman olanlar vardır, onlardan sakının. Ama affeder, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah da çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir.”¹³⁵ Ayetiyle yapılan kötülükler için af yolunun tutulması tavsiye ediliyor. Başka bir ayette ise af ve hoşgörünün insanlar arası ilişkisinde muhabbeti arttıracığı ifade edilerek, teşvik edilmektedir. “(Madem ki) iyilik ile kötülük bir değil, o halde sen (kötülüğü) daha güzel olan ile sav, bak o zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, (eski bir) dostun, gerçek arkadaşınmış gibi davranır.” Kötülüğün iyilikle savılması istenerek aslında en kötü durumlarda bile hoşgörüden ödün verilmeyerek insan kazanma gayesini gütmemiz istenmektedir. Bu bağlamda pek çok hadis de vardır. Örneğin, “Sizden birisi, kendisi için sevdiğini kardeşi içinde sevmedikçe gerçekten iman etmiş olamaz”¹³⁶ şeklindeki hadis ile Peygamberimiz topluluğun bir parçası olmak zorunda olan insanın birbirleri ile karşılıklı anlayış ve hoşgörü içinde olmaya davet etmektedir. Benzer bir hadiste şöyledir.

¹³³ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yoluyla İnsani Değerler*, 324-325.

¹³⁴ Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, 108.

¹³⁵ el-Tegabün, 64/14

¹³⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhari* (Dimeşk, Daru İbn-i Kesir, 2002), “İman” 10; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih* (Riyâd, Dâru Tayyibe, 2006), “İman” 67.

“Birbirinize sırt çevirmeyin, birbirinize buğz etmeyin birbirinizi kıskanmayın...Ey Allah’ın kulları kardeş olun”¹³⁷

Konuyla ilgili tüm ayet ve hadislerden de anlaşıldığı gibi, Allah hoşgörü değerini insan olmanın temel değerleri arasında göstererek, hoşgörüğü imanın ve bağışlanmanın bir gereği, dünyada barış ve huzurun sebebi, razı olacağı kulun özelliği ve cenneti kazanmanın bir vesilesi olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla hoşgörü değerinin kazanımı ile iki dünya mutluluğu amaçlanmaktadır.

1.8. İslam’da ve Diğer İlim Dallarında Hoşgörü

1.8.1. İslam’da Hoşgörü

Kur’ân-ı Kerîm’de hoşgörü ve müsamaha kavramları geçmez; ancak öncelikle “af” ve bununla beraber zikredilen “safh” sözcükleri olmak üzere “hilim”, “silm”, “sabır”, “sulh”, “İn” (yumuşaklık) gibi mefhumlarla İslâm’ın müsamahakârlığını ortaya koyan oldukça çok ayet yer almaktadır. Bu ayetlerde dinî ve dünyevî yaşantıya ilişkin olarak bireylerin gücünü aşan ya da hayatlarını zorlaştıran sorumluluklardan muaf tutulması veya hafifletilmesi, İslâm’ın ana ilkelerini sarsmadıkça her zaman kolaylığın tercih edilmesi tavsiye edilmektedir. Müslümanlara, farklı insanların inanç, düşünce ve kişiliklerine saygılı olmaları ve onlara farklılıklarını koruyabilme imkânı sunmaları emredilmektedir.

Hadis kitaplarında da bu tür beyanlarla birlikte müsamaha ile aynı kökten olan değişik sözcüklerin yer aldığı tanımlarda müsamaha, Müslümanın ana ahlâkî değerlerinden biri olarak ortaya konmuştur. Bu konuyla ilgili ayet ve hadisler, İslâm medeniyetinde, İslâm ümmetinin bireylerinin kendi aralarındaki ilişkilerin suhulet ve hoşgörü zemini üzerine kurulmasına, diğer yandan da farklı dinlere ve kültürlerle dâhil olanların da din, değer farklılıklarına saygı duyulması ve gösterilmesine dayanak teşkil etmiştir.¹³⁸

İslam’da insanların eylem alanlarına, sosyal çevrelerine ve bulundukları konumlarına göre bireysel ve toplumsal bazda farklı hoşgörü yaklaşımlarından söz edilebilir. Bunlardan birincisi; İslâm dini farklı din ve kültürlerde olan kişilere

¹³⁷ Buhari, “Edep” 75.

¹³⁸ Çağrı, “Müsamaha”, 32/71-72.

karşı hoşgörölü olmayı prensip olarak belirlemiş, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde bu mevzuyla ilgili ilkeler Müslüman bireylerin, toplumların ve idarecilerin inanç ve fikir farklılıklarına karşı hoşgörüyü bir zihniyet olarak kabullenip yaşatmalarını sağlamıştır.¹³⁹ Bu bağlamda “*dinde zorlama toktur*” temel ilke olarak kabul edilir.¹⁴⁰ Bununla birlikte kitap ehline¹⁴¹ hatta müşriklere¹⁴² bile hoşgörölü ile muamele edilerek kazanılmaya çalışılması tavsiye edilmektedir.¹⁴³ Sonuç olarak, “Dinde zorlama yoktur” ilkesi tüm gayr-i Müslimler, kitap ehli ve diğler din mensuplarını bu çerçevenin içine almaktadır. Hz. Peygamber de bu konuda sıklıkla uyarılarak hiçbir kimseyi zorla Müslüman yapamayacağı, görevinin sadece uyarmak ve anlatmak olduğı çeşitli ayetlerle kendisine hatırlatılmıştır.¹⁴⁴ Dolayısıyla, hiçbir insana, bir din dayatılarak kabul etmesi adına her hangi bir baskı uygulanamaz ve zor kullanılamaz bu durum hem Kur'an ahlakı ve ilkelerine hem de imanın mahiyetine aykırıdır.¹⁴⁵

İkincisi; Müslümanların birbirleri ile olan ilişkilerinde de müsamahalı¹⁴⁶ ve kolaylaştırıcı¹⁴⁷ olmaları tavsiye edilmiştir. Allah'ın bağışlamasındaki geniş tutumunu hatırlatan ayetler, O'nun kullarına gösterdiği müsamahanın yanında insanları da birbirlerine karşı hoşgörölü olmaya teşvik etmektedir.¹⁴⁸ Bu bağlamda Müslümanların birbirine hoşgörölü olmasının oluşturacağı yatıştırıcı ve kaynaştırıcı psiko-sosyal etkiyi, Hasan el-Maverdi'nin; “*ruhları kolaylık ve müsamaha ile yumuşatmanın yakınlaştırıcı ve rahatlatıcı davranışlarla kaynaştırmanın ahlâka en uygun tutum olduğı*” Şeklinde ifade etmekle birlikte müminlerin birbirlerine karşı müsamahalı tutumunun toplumsal barış ve hoşgörölüye olan psikolojik etkisini de ortaya koymaktadır.¹⁴⁹

Üçüncüsü; İslâm dininin sorumluluklarda kolaylık prensibini benimsemiş olmasıdır. İslâmî kaynaklarda bu ilke genellikle müsamaha sözcüğüyle

¹³⁹ el-Bakara, 2/109, 256.; el-Tevbe,9 /6

¹⁴⁰ el-Bakara, 2/256.; el-Yunus, 10 / 99

¹⁴¹ el-Bakara, 2/109

¹⁴² el-Tevbe,9 /6

¹⁴³ Veysel Kasar, Din ve “Zorlama”, *Köprü Dergisi*, 57 (Ocak 1997).

¹⁴⁴ Maide, 5/92.; el-Nahl, 16/82.; el-Kaf, 50/45.; el-Gasiye,88/21

¹⁴⁵ Hemşinli, *Din ve Hoşgörölü: İmkan ve Sınırlılıklar-İslam Dini Örneğı*, 71.

¹⁴⁶ el-Fetih, 48/ 29

¹⁴⁷ el-Hac, 22/ 78.; el-Bakara, 2/ 286

¹⁴⁸ el-Nahl, 16/61.; el-Şûrâ,42/25.; Durak Pusmaz, “İslam Dini Kolaylık Dinidir”, *Diyanet Aylık Dergi*, (Ekim 1996), 26.

¹⁴⁹ Çağrıcı, “Müsamaha”, 72.

belirtilmiştir. Bu bağlamda Allah kulları için zorluk yerine kolaylığı tercih eder.¹⁵⁰ Nitekim İslam dininin tüm hükümleri insanın yaratılışına uygundur, zorlanmadan ve suhuletle insanın yapabileceği türdendir. İslam dininde insanın fıtratına aykırı, tabiatına ters düşen, yaratılışı ile çelişen hiçbir ilke yoktur. Dinde asıl olan gönülden gelerek yapılacak itaattir. İtaat ise ancak, hiç bir baskı olmadan gönül rızası ile yapıldığında makbuldür. Bu da ancak dini hükümlerin ve yasakların insanın tabiatına uygun olmasıyla mümkün olabilmektedir.¹⁵¹ Bu açıklamalardan sonra Kur'an, sünnet ve diğer disiplinlerde hoşgörü kavramına kısaca göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Çalışmamızda şu ana kadar hoşgörü kavramının sözlük anlamları ve eş anlamlı olarak verilen kavramlar ele alınmıştır. Bu kavramların birbirinin yerine kullanılmasına rağmen bazı farklılıklar barındırdıkları görülmüştür. Yine farklı alanlarda yapılan hoşgörü tanımlarında da farklılıklar olması, kavramların içinde bulundukları kültür ve dil ile şekil almasının yanında hoşgörü kavramının soyut bir kavram olmasından da kaynaklanmaktadır. Çalışmamızın hemen her aşamasında Kur'an temelli bir yaklaşım varsa da kavramsal çerçeve daha ziyade etimolojik açıdan ele alınmıştır. Dolayısıyla hoşgörü kavramına “yaratan yarattığını en iyi bilendir” ilkesi gereği sağlam bir temellendirme yapabilmek için, öncelikle Kur'ani çerçevede hoşgörünün nasıl ele alındığına bakmak önem arz etmektedir.

1.8.1.1. Kur'an'da Hoşgörü

Yaptığımız çalışmada hoşgörü sözcüğünün Arapçadaki karşılığının “tesamuh” kelimesi olduğunu görmüştük. Ancak bu kelimenin Kur'an'da sözcük, kip ya da kök şeklinde yer almadığını görmekteyiz. Bu kelimenin Kur'an'ın muhtevasında yer almaması hoşgörünün doğrudan Kur'ani bir kavramla karşılanmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla öncelikle, Kur'an'da hoşgörünün bir kavram ve olgu olarak ne anlama gelebileceğin çerçevesi, yaklaşık, benzer ve zıt anlamlar vasıtası ile belirlenmeye çalışılacaktır. Bu

¹⁵⁰ el-Bakara 2/185-286.; el-Nisa,4/28.; Buhârî, “Menâkıb” 23, “Edeb” 80; Müslim, “Fedail” 77 “Hüsni'l-huk” 2.

¹⁵¹ Pasmaz, “İslam Dini Kolaylık Dinidir”, 25.

bağlamda Aslan'ın ortaya koyduğu çalışmanın “Hoşgörüyü Çağrıştıran Kavramlar” başlıklı bölümünden faydalanılacaktır.¹⁵²

Herkes tarafından kabul edilen ortak bir hoşgörü tanımı ortaya konulamasa da genel olarak, hoşgörü mevcudatın yaratılış ve doğasının getirilerini olduğu gibi kabullenerek hiç bir rahatsızlık hissetmeden onların fikirsel ve davranış alanlarına müdahale etmemek şeklinde tanımlanmıştı.¹⁵³ Bu çerçeveden bakarak, Kur'an'daki hoşgörü olgusu yakın kavramlar yardımı ile ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Safh: Kur'an'da bulunan kavramlar içinde hoşgörüye en yakın kavram olan bu sözcük hoşgörü anlamında kullanılmaktadır. “safh” kelimesi “an” ile kullanıldığında affetmek ve bağışlamak anlamlarında kullanılmaktadır. Şu iki ayet bu kullanıma örnek teşkil etmektedir. *“Biz gökleri yeri ve ikisinin arasındakileri hak ile yarattık. O saat (kıyamet) mutlaka gelecektir. O halde sen burada onlara güzel muamele et, onları hoş gör.”*¹⁵⁴ Kişiye ölüm gelip çatıncaya kadar ya da kıyametten sonra hesap gününde her şey ortaya çıkana kadar, Peygamber nezdinde eğitim, aydınlatma ve irşat hizmeti yapanların, iman ihtimali nedeni ile her insana hoşgörü ile muamelelerinin gerekli olduğunu şu ayetlerden göstermektedir.¹⁵⁵ *“(Rasûlüllah'ın:) Ya Rabbî! “bunlar iman etmeyen bir kavimdir? demesine karşı Allah: “şimdilik sen onları hoş gör ve size selâm olsun de.”*¹⁵⁶ Bu ayetler ile hoşgörünün kapsamının Kur'an'da inanmayanlar ve farklı din mensuplarını da kavradığını görmekteyiz. Bunun yanında *“Ehli Kitaptan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip, küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip, onları hoş görün.”*¹⁵⁷ Ayetinden de aynı şekilde Ehli kitabın da hoşgörüden nasibini aldığını göstermektedir.

¹⁵² Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 53-80.

¹⁵³ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 53

¹⁵⁴ el-Hicr, 15/85

¹⁵⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020) el-Hicr, 15/85, 3/339-340.

¹⁵⁶ el-Zuhruf, 43 / 87-89

¹⁵⁷ el-Bakara, 2/109

Bu ayetlere verilen anlamlar ışığında Kur'an'da hoşgörü manasına en yaklaşık ve en somut sözcüğün "safh" kelimesi olarak ortaya koyabiliriz. Bazı meallerde de, “*Şimdi sen güzel bir hoşgörü ile hareket et*” ve “*Onları affet, hoş gör. Zira Allah güzel davrananları sever.*”¹⁵⁸ gibi “safh” sözcüğünün yer aldığı ayetlerde bu sözcük, genellikle hoşgörü anlamı ile tercüme edilmiştir.¹⁵⁹ Kur'anî bağlamda hoşgörü kavramını bir kelime ile sınırlamak Kur'an'ın zengin kelime yapısına uygun değildir. Bu zenginliği bu kavram bağlamında da görmekteyiz.¹⁶⁰

Lin: Bu kelime sözlükte; sertlik ve kabalığın zıttı olup yumuşaklık, yumuşak huyluluk; kibarlık, nezaket, esneklik, yumuşak başlılık, pürüzsüzlük ve şefkat anlamlarına gelmektedir.¹⁶¹ Kavramın ortaya koyduğu bu değerler, birey için ve insanların birlikte yaşayabilmelerini mümkün kılmak için gereklidir. Farklılıklarla birlikte yaşayabilmenin ana esasları niteliğinde olan bu değerler, aynı şekilde hoşgörünün, farklılıklara rağmen bir arada hayat sürdürebilmenin değişik bir ifade biçimi olarak değerlendirilebilir. Hoşgörünün şartları arasında bir “linet” yani yumuşaklık hali zorunlu olmasa da hoşgörü kavramında zımnen bu tavrın hissedildiğini söyleyebiliriz. Çünkü hoşgörü lineti, yani yumuşak huylu davranışı gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla kabalık ve sertliğin bulunduğu yerde hoşgörülü olmaktan bahsetmek imkan dahilinde değildir. Çünkü hoşgörülü olmak, muhtevasında yumuşak ve gönül yapıcı bir yaklaşımın sonucu olarak meydana çıkmaktadır. Bu nedenledir ki “linet” hoşgörüye yakın kavramlar içinde değerlendirilebilir.¹⁶²

Hilm: Bu kelime; kızgınlığın ve öfkenin heyecanından kişinin, kendini dizginlemesi ve kendine hâkim olarak karşı tarafı incitmeden hareket etmesi anlamına gelmektedir.¹⁶³ Akıllı ve kültürlü olmakla kazanılan, beşerî münasebetlerde hoşgörülü, bağışlayıcı ve medenî davranışlar sergilemeyi sağlayan ahlâkî erdem olarak da ifade edilebilir.¹⁶⁴ Kelimenin bu anlamlarının yanında bu kelime Kur'an'da “Halim” kalıbı ile hem Allah'ın bir sıfatı olarak, çok

¹⁵⁸ el-Maide,5/13

¹⁵⁹ Kur'an Yolu (Erişim 16 Nisan 2022), I-Maide,5/13.

¹⁶⁰ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 55.

¹⁶¹ Ragıp el-İsfahani, *Müfredat*, cev. Abdülbaki Güneş, Mehmet yolcu, (İstanbul Çıra Yayınları, 2012), “lin” 976.; <https://tr.glosbe.com/tr/ar/linet>

¹⁶² Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 56.

¹⁶³ İsfahani, “Hilm”, 305.

¹⁶⁴ Mustafa Çağrıcı “Hilm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 18/33.

sabırlı isyankârları hemen cezalandırmayarak sabredip öfkelenmeden teenni sahibi olabilmesi hem de insani bir değer olarak, kullanılmaktadır.

Dolayısıyla her anlamıyla olmasa da, bu bilgiler çerçevesinde hilm kelimesinin, hoşgörüyü çağrıştırdığı söylenebilir. Ancak, sağlam bir hoşgörü temelinin oluşması için, bu olguların olması şarttır. Çünkü, hoşgörünün muhtevasında kalp ve gönül bağı ile birlikte insanların zarara uğramaması, düşüncesi de yer almaktadır. Dolayısıyla hilmin olmadığı yerde öfke, kin ve kızgınlığın olması muhtemel olacağından, bu durumda hoşgörü de ortaya çıkamayacaktır. Bu sebeptendir ki “hilm” kelimesi hoşgörüyü çağrıştıran mefhumlar arasında yer alabilir.¹⁶⁵

Hevn: Bu kelime, vakar, sükûnet, tevâzû ve alçak gönüllülük anlamlarına gelmektedir. Bu sözcüğün değişik çeşitleri olmakla birlikte bu manada Kur'an'da sadece bir ayette geçmektedir: *“Rahman'ın has kulları onlardır ki yeryüzünde tevâzû ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında incitmeksizin selâm, deyip geçerler.”*¹⁶⁶ Bu ayette bulunan "hevn" sözcüğü tevazu ve alçak gönüllülük manaları açısından, hoşgörü ile ilgili olduğu gözlenmektedir. Tevazu ve alçak gönüllülük her anlamda hoşgörüyle aynı anlamda olmasalar da, bu kavramları içerik olarak ayırmak zordur. Bu ayet değerlendirildiğinde tevazu ve alçak gönüllülükte, Yapılan çirkin sataşmalara bile bulaşmadan ve karışmadan hoş bir duruş içerisinde olabilme anlamı mevcuttur. Bu bağlamda hevn mefhumunun, hoşgörüyü çağrıştırdığı ortaya konmaktadır.

Sonuç olarak hoşgörüyü çağrıştırdığı ifade ettiğimiz bu kavramların, hoşgörü kavramını aynı derecede karşıladıklarını söyleyemeyiz. Bu kavramların her biri, hoşgörüyü farklı açılardan desteklemektedir. Ancak yukarıda da ortaya konduğu gibi “safh” kavramı diğer kelimelere nispeten Kur'an'da hoşgörüyü daha kapsamlı bir şekilde karşılayan kavram olarak değerlendirilmektedir.¹⁶⁷

Aslan, öncelikle hoşgörüye en yakın kavramları verdikten sonra, Kur'an'ın, aslında insan yaşamında var olmasını gerekli gördüğü hoşgörü ortamını destekleyerek yeniden oluşmasına yönelik yapıcı anlamlar içeren bazı kavramları

¹⁶⁵ Aslan, Kur'an ve Hoşgörü, 57.

¹⁶⁶ el-Furkân, 25 / 63.

¹⁶⁷ Aslan, Kur'an ve Hoşgörü, 58-59.

da ele almaktadır.¹⁶⁸ Yine bu kavramlar da, yukarıda verdiğimiz kavramlar gibi, hoşgörü olgusunu tam karşılığı olmayıp çağrıştıran ancak dolaylı yoldan müşahade edilmektedir. Çünkü bu kavramlar, zarar gören hoşgörü ortamının akabinde ortaya çıkacakları için, bu kavramlar fiilî hallerinde, hoşgörüyü kapsamayacaklardır. Aslan bu kavramların Kur'an'da belirlenmesi ile kaybedilen ya da kaybedilmek üzere olan hoşgörü ortamının yeniden oluşturulma imkânını ortaya koyacağını ifade etmektedir. O'na göre böylelikle hem hoşgörü kavramının çerçevesi çizilmekte hem de hoşgörü ortamının tesisi için yapılması gerekenler tespit edilmektedir. Kur'an'da ki hoşgörüyü anlamak için bu kavramlara kısaca değinmekte fayda var.

"Sabır", "afv", "mağfiret" ve "adalet" kavramları Kur'an'da hoşgörü zemininin oluşturulmasında ihtiyaç duyulan kavramlar olarak öne çıkarılmaktadır. Bu bağlamda bakıldığında Kur'an'a göre hoşgörünün ihtiyaç duyulduğu her durumda ortaya çıkabilmesi için sıkıntılı,¹⁶⁹ zorlu¹⁷⁰ ve bazen de bir duruma katlanmak¹⁷¹ için sabır gerekli bir erdem ve hoşgörünün yeniden tesisi için önemli bir kavramdır. Aynı şekilde affetmek değeri hoşgörü ortamı için önemli bir değerdir. Allah Kur'an'da, noksanlıklardan münezzeh olanın sadece Allah olduğu bilincini verir ve hata yapabilme potansiyeli olan insanın affedilmesini tavsiye eder.¹⁷² Böylelikle insanın kazanılması sağlanarak devreye giren hoşgörü ile suç oranı azaltılarak barış ve huzur ortamı tesis edilmeye çalışılmaktadır.

Aynı şekilde "örtmek, gizlemek, birinin kusurunu ifşa etmeyip bağışlamak"¹⁷³ manasına gelen mağfiret de hoşgörünün zeminini hazırlamak için ön plana çıkan Kur'an kavramlarından. Tüm bu kavramların yanında olması gereken bir diğer önemli kavram ise adalet kavramıdır. "Davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak"¹⁷⁴ gibi manalara gelen adalet kaybedilen hoşgörü ortamının yeniden oluşturulması için müracaat edilen ahlaki ve hukuki bir mefhumdur. Kur'an, hoşgörüyü ayakta tutabilmek için

¹⁶⁸ Aslan, Kur'an ve Hoşgörü, 59-65.

¹⁶⁹ el-Ankebut, 29/ 59

¹⁷⁰ el- Nahl, 16 / 126,127.

¹⁷¹ el-Lokman, 31/ 17.; el-Müzemmil, 73/10

¹⁷² el-Şûrâ, 42 / 40.; Âl-i İmrân, 3/ 134.

¹⁷³ Adil Bebek, "Mağfiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003). 27/313.

¹⁷⁴ Mustafa Çağrı, "Adâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988). 1/341.

bazı emir ve tavsiyeler vermektedir. Örneğin; “Ey İman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adil davranmaktan alıkoymasın. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan bir davranıştır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”¹⁷⁵ ve “Onların kötü arzularına uyma ve de ki: Ben Allah'ın Kitaptan indirdiğine inandım ve aranızda adâleti gerçekleştirmekle emrolundum.”¹⁷⁶ ayetlerinin içeriğinde yer alan adâlet ile ilgili olarak toplumsal huzuru oluşturmaya yönelik bu emir ve tavsiyelerin amacı hoşgörü ortamının oluşmasına yardımcı olmaktır. Çünkü adaletin olmadığı yerde zulüm olması kaçınılmazdır ve zulmün olduğu yerde hoşgörü ortamının tesis edilmesi söz konusu olmayacaktır. Aslında ilke olarak insanın yaşamında hoşgörü, adaletten daha önce gelir. Özetleyecek olursak, hoşgörü fitrata uygun olan iken, adâlet, bozulan fitratın yeniden inşası demektir. Dolayısıyla tüm bu kavramlar, doğal dengenin bozulmasıyla oluşturulamayan hoşgörü ortamının, yeniden oluşturulması için gerekli etkiye sahiptirler.

Kur'an'a göre bir hoşgörü çerçevesinin çizilmesi için hoşgörünün etkisi ile ortaya çıkacak huzur ve barış ortamına dair bazı kavramları da tespit etmek gerekmektedir; diyen Aslan bu kavramları “hoşgörünün desteklediği kavramlar” olarak nitelemekte ve bu kavramları “muhabbet”, “rahmet”, “mâğrûf”, “sulh” ve “silm” olarak sıralamaktadır.¹⁷⁷

Kur'an'da hoşgörü kavramı bu kelime ile geçmese de bu anlama gelen, bazılarını burada verdiğimiz, onlarca kavramın ayetler de yer aldığı görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki hoşgörü, ona yakın kavramlar ışığında değerlendirildiğinde bu kavramın temel ilkesinin bireyin ve varlığın doğası ve bu doğanın korunması olduğu ifade edilebilir. Buna göre, varlık ve insanın yaratılışları gereği farklı dil, renk, cins ve ırk gibi sonradan elde edilmesinin ve değiştirilmesinin imkânı olmayan özellikler; farklı mezhep, inanç ve dinler gibi sonradan kazanılan ve bağlanılan olgu ve duygular, bunlarla bağlantılı bir şekilde meydana gelen farklı dini, sosyal ve kültürel değerler Kur'an'ın hoşgörü dairesi içinde değerlendirilebilir.

---

¹⁷⁵ el-Mâide, 5/8

¹⁷⁶ el-Şûrâ, 42 / 15.

¹⁷⁷ Çağrıcı, "Müşamaha", 71-72; Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 66-72.

1.8.1.2. Hadislerde Hoşgörü

Allah Kur'an'da insanı en güzel biçimde yarattığını ifade ederek, insandaki en iyi ve doğru olana ulaşma potansiyeline atıf yapılmaktadır. Aynı zamanda Adem'e eşyaya isim koyma kabiliyeti verdiği ayetler ile hem insanın fitri potansiyeline hem de Allah'ın irade verip tercihlerinde özgür bıraktığı insana duyduğu güvenin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Tüm bu imkânlarla doğruya ulaşabilme yetileri olmasına rağmen Allah rahmetinin gereği olarak yarattığı insanı yalnız bırakmamış kılavuz ve rehberlerle desteklemiştir. Allah ilk insandan bu yana elçiler göndererek insanı desteklemeye devam etmiştir. Bu elçilerin sonuncusu, Rahman ve Rahim olan Allah'ın tüm insanlığa gönderdiği, rahmet peygamberi Hz. Muhammed'dir.

Hz. Muhammed'de (sav) kendinden önceki tüm peygamberlerin getirdiği ortak mesaj olan tevhit ilkesini iletmek ve bu ilke ile inşa edilmiş yaşam sayesinde de iki dünya mutluluğunun sağlanabileceğini insanlara anlatma görevini yerine getirmiştir. Tüm dinlerde olduğu gibi İslam da iki dünya mutluluğu için yani bu dünyada barış ve huzur, ahirette ise cenneti kazanmak için bazı itikadi ve ahlaki ilkeler koymuştur. Hoşgörü de bu ahlaki ilkelerden biridir. Hz Muhammed (sav) İslam dininin insanlara sadece ulaştıran yani tebliğ eden olmayıp, bununla birlikte tebyin (Açıklamak), temsil (örnek olmak) ve teşri (hüküm koymak) görevleridir. Bu Görevleri gereği Kur'an'ın teorik bilgisinin yanına kendi hayatındaki uygulamaları yani pratik kısmı ile de İslam'ın ikinci kaynağı olan sünneti oluşturmuştur. Dolayısıyla Hz. Peygamberin Kur'an'ın hoşgörü anlayışından farklı bir anlayış ortaya koyması mümkün değildir. Yukarıda kısaca ortaya koymaya çalıştığımız Kur'an hoşgörüsünün pratik yani eylemsel boyutunu peygamberimizin hayatında görmekteyiz.

Şüphesiz Kur'an'ın rahmet peygamberi olarak andığı Hz. Muhammed'in hayatında hoşgörüye dair onlarca uygulama ve örnek vardır. Ancak çalışmamızın sınırlılıkları dâhilinde burada Hz. Muhammed'in hoşgörüsüne O'nun bir kaç uygulaması yani hadisleri bağlamında değineceğiz. Ancak Hz. Muhammed'in yaşantısındaki hoşgörü uygulamalarına geçmeden önce Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'i inşa eden ve O'nu tanımlayan ayetlere bakmakta fayda var. Aslında Bu ayetler Hz. Peygamber'in hoşgörüsü hakkında bize bir çerçeve çizmektedir.

Hız Muhammed'in "elbette sen yüce bir ahlak üzeresin"¹⁷⁸ ayeti ile ahlakının övüldüğünü, "ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik"¹⁷⁹ ayeti ile bir rahmet peygamberi olarak tanımlandığını, "...O'na uyun ki doğru yolu bulasınız"¹⁸⁰ ayeti ile O'na uyanın hidayete ereceği "Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur."¹⁸¹ ayeti ile de müminlere ne denli düşkün ve merhametli olduğu Dolayısıyla hoşgörünün kendisine yazıldığını görmekteyiz. "Gerçek su ki, Allah'ı ve ahiret gününü (korku ve umutla) bekleyen ve onu her daim anan kimseler için Allah'ın elçisi güzel bir örnek teşkil eder"¹⁸² ayeti ile de Hz. Muhammed tüm insanlığa örnek gösterilerek bizden de O'nu örnek almamız ve her konuda O'nun gibi olmamız istenmektedir. "De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir."¹⁸³

Hız Peygamber'i örnek alıp, sevmek Allah'ın sevgisine nail olmanın yolu olarak sunulmakta ve teşvik edilmektedir. Hız Peygamberin örnek özellikleri bu denli övülerek bize örnek gösterilmesine rağmen "Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış,..."¹⁸⁴ ayeti ile İslam davetindeki yumuşak ve anlayışlı tutumu bize haber verildikten sonra Hz. Peygamber hala affedici ve hoşgörülü olması yönünde uyarılmaya devam etmesi af ve hoşgörünün ne denli önemli erdemler olduğu ortaya konmaktadır.¹⁸⁵

Kur'an'ın, "...o halde kendinizi saf ve temiz görmeyin..."¹⁸⁶ ayeti bu ayeti açıklar mahiyetteki Hz. Peygamberin, "Akıllı, nefisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışandır..."¹⁸⁷ hadisi birlikte değerlendirildiğinde ve bu değerlerle

---

¹⁷⁸ el-Kalem, 68 /4,

¹⁷⁹ el-Enbiya, 21/107

¹⁸⁰ el-Araf, 7/158

¹⁸¹ el-Tevbe, 9/128

¹⁸² el-Ahzap, 33/21

¹⁸³ el-Al-i İmran, 3/31

¹⁸⁴ el-Al-i İmran, 3/159

¹⁸⁵ Hemşinli, *Din ve Hoşgörü: İmkan ve Sınırlılıklar-İslam Dini Örneği*, 83-85

¹⁸⁶ el-Necm, 53/32'

¹⁸⁷ Muhammed b. İsa et-Tirmizi, *Sünenü't-Tirmizi*, thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî (Riyad, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1417), "Kıyâmet" 25; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, Mansure, Darü'l-Kelime, 2011, "Zühd", 31

inşa olmuş peygamberimizin uygulamalarına bakıldığında İnsanın karşısındakini daha hoş karşılayabilmesinin temelinde İslam'ın da temel ilkelerinden olan kişinin kendindeki noksanlıkların farkında olabilmesi olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla Hz. Peygamber, “*Kim dünyada bir kulun ayıbını örterse, Allah da onun ayıbını kıyamet günü örter.*”¹⁸⁸ hadisinde tavsiye ettiği gibi Müslüman veya farklı din mensubu olsun, fark gözetmeksizin hiç kimsenin ayıbını kusurunu araştırıp ortaya çıkarmamış, açığa çıksa bile o hatayı örtmeye çalışmanın gerekliliğini dile getirmiştir. Öncelikle bu örnekler üzerinde durulmasının nedeni insanlık için örnek olan Hz Muhammed'in hoşgörüsünü inşa eden temel ilkelerin belirlenmesidir.

Hz. Muhammed, peygamberlikten önce de tüm sosyal ilişkilerinde kuşatıcı olduğunu yaşadığı dönemin kavmiyetçi yaklaşımını hiçbir zaman benimsememiş bilakis eleştirmiş olduğunu görmekteyiz. Kendisine peygamberlik verildikten sonra ise yukarıdaki ayetlerde de gördüğümüz gibi merhametli anlayışlı ve hoşgörülü bir tutum benimsemiştir. Dini tebliğ noktasında ise “Dinde zorlama yoktur” ilkesi ekseninde hareket ettiği hem ayetlerden hem de bize ulaşan hadislerden anlaşılmaktadır.

Bu anlamda verilecek örneklerden ilki Hz. Muhammed'in kendisine inananlar ile birlikte Mekke'de yaşadıkları baskı nedeni ile orada barınamaz hale gelmişlerdir. Bu nedenle yaşayabilecekleri bir yurt arayışı için Taif'e giderek Sakîf kabilesi ile görüşmüş, onları İslam'a davet etmiş ancak Sakîf'liler, Hz. Peygamber olumsuz hatta ters cevaplar vermişlerdir. Hz. Peygamber bu aldığı bu cevapların ardından bu görüşmenin gizli kalmasını talep etmesine rağmen onlar bu ziyareti duyurarak tekrar Mekke'ye girmesini zorlaştırmakla kalmayıp çocuklara ve cahil Taiflilere Hz. Peygamberi taşlatmışlardır. Hz. Muhammed ve ona eşlik eden Zeyd bin Harise kanlar içinde kalarak Taifi terk etmek zorunda kaldıklarında bile Hz. Muhammed'in, Taiflilere karşı kin ve nefret hissetmeyerek öncelikle kendini muhasebeye çekip duasında, Allah'ın kendisine bir gazabı yoksa başına gelenlere aldırmadığını söyleyerek Allah'ın rızasına sığınmıştır.¹⁸⁹

Münir Muhammed Gadban bu olayı şöyle yorumluyor,

---

¹⁸⁸ Müslim, “Birr”, 72

¹⁸⁹ İbn Hişam, es-Sire, II, 60-63, akt. Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 1/214.

*“Günümüz davetçilerinin, şiddetli azap ve haksızlığa uğradıklarında, onların İslam’la şereflemelerini temenni etmek yerine, içlerini kin ve düşmanlık bürüdüğü çokça görülür bir hadisedir....Yüce Peygamber hayatın her safhasında olduğu gibi bu konuda da en iyi örnektir.”*¹⁹⁰

Bir diğer örnek Mekke’nin Fethinden sonra Hz Muhammed’in, Müslümanları yurtlarından çıkarmakla kalmayıp ardından onları yok etmek için tüm gücünü ortaya koyan Mekkelileri af yoluna gitmesi ile hoşgörünün en üst düzeyini ortaya koymuştur.¹⁹¹

Medine sözleşmesi de farklı din, inanç ve ırk farklılıklarına hoşgörü bağlamında ele alınması gereken çok önemli bir örnektir. Bu sözleşmede Müslümanlar, Yahudiler ve Müslüman olmamış Araplar arasında geçerli, hep birlikte barış içinde yaşamının ilkelerinden oluşan 47 maddelik bir sözleşme¹⁹² idi. Bu anlaşmanın yapıldığı tarih bağlamında bakıldığında ciddi bir hoşgörü devrimi niteliğindedir. Bilindiği gibi batının bu noktaya gelmesi onlarca yüzyıl sürmüştür. Diğer bir örnek, Necranlı Hristiyanların oluşturduğu bir heyetin peygamberi Mescid’i Nebi’de ki ziyaretleri sırasında ibadet zamanları gelince, Hz. Peygamber, onların mescitte ibadet etmelerine izin vererek, mescidi onlara bırakmasıdır. Bu uygulama Hz. Peygamberin farklı din mensuplarına olan hoşgörülü tutumunu ortaya koymaktadır.

Hz peygamberin bu dinin uygulanmasında "*Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız. Müjdeleyiniz, korkutmayınız*"¹⁹³ hadisini esas aldığını görmekteyiz. Hz. Peygamber, insanlara tebliğ ettiği bu dinin iki temel özelliğine vurgu yapmıştır birincisini bu dinde tevhidin esas alınması diğerinin ise rahatlık, genişlik ve kolaylık olarak açıklamıştır.¹⁹⁴ Ayrıca müsamahalı ve hoşgörülü insanların Allah’ın merhametiyle müjdelemiş ve bu insanların müsamahalı olmaları sayesinde cenneti kazanacaklarını bildirmiştir.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Münir Muhammed Gadban, *Nebevi Hareker Modeli*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık 2011), 174-175.

¹⁹¹ Celaddin Vatandaş, *Hiz. Muhammed’in Hayatı ve İslam Daveti*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2009), II/440.

¹⁹² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Ankara: Yeni Şafak, 2003), I/ 188-210,

¹⁹³ Buhari, 3, 72; Buhari, “İlim” 12, “Edep” 80; Müslim, “Cihad” 6,7.

¹⁹⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut: y.y., 1405/1985.), 3/154 (No. 8176), I, 236; Buhârî, “İmân”, 29.

¹⁹⁵ Buhârî, “Büyü”’, 16; İbn Mâce, “Ticârât”; Müsned, II, 210.

Bu hadisler, dini emirler ve yükümlülüklerin uygulanmasında kolaylığın tercih edilmesi gerektiğini bununla birlikte Müslümanların, insanlar arası ilişkilerinde ise hoşgörülü davranışları tercih etmesi gerektiğini göstermektedir. Ancak hoşgörünün sınırlarını belirlerken ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamberin uygulamasındaki hoşgörü de sınırsız bir hoşgörü değildir.¹⁹⁶

*"Ben Resulullah'ın Allah'ın haramlarından bir haram işlenmedikçe kendilerine yapılan bir haksızlık sebebiyle zalimden intikam almak kastında olduğunu görmedim. Eğer Allah'ın haram kıldığı şeylerden biri işlenirse, o zaman insanların en öfkeli olurdu. Allah resulü iki şey arasında muhayyer bırakıldığında, kolay olanı tercih ederdi. Şayet kolay olan hususta günaha gidecek bir yol varsa ondan uzaklaşırdı."*¹⁹⁷

Hz. Aişe'den rivayet edilen bu hadis Hz. Peygamberin hoşgörü çerçevesini ortaya koymaktadır. Hz. Peygamberin, dinî konulardaki anlayışı, diğer dinlere ve kültürlerle karşı gösterdiği müsamahakâr tavrı asla İslâm'ın temel itikad, ibadet ve ahlâk ilkelerinden taviz vermesi şeklinde olmamıştır.¹⁹⁸

Hz. Peygamber, İslâm'ında anlamı olan güven, sevgi, selamet ve barışın bir temsilcisi, aynı zamanda da hoşgörünün de en iyi örneğidir. Yukarıda da verdiğimiz ayette Allah'ın bize bildirdiği gibi, “*Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi...*”¹⁹⁹ Ayetinin de bize haber verdiği gibi Hz. Peygamber'in bu yumuşak ve hoşgörülü tutum ve uygulamaları sayesinde bedevi ve putperest bir toplum temel inanç alanlarından başlayarak örf ve adetlerini hatta günlük temizlik alışkanlıklarını da içine alan hemen her alanda devrim niteliğinde bir değişim geçirmiştir ve bu değişim herkesin bildiği gibi baskı ile gerçekleşemezdi. Tarihi veriler göstermektedir ki baskı ile kurulan medeniyetlerin ömrü hiçbir zaman uzun olmamıştır. Bu medeniyetin bir hoşgörü medeniyeti olduğunun bir diğer göstergesi de bu denli uzun soluklu bir medeniyet olmasıdır. Hz. Muhammed'in affedicisi, sabırlı ve hoşgörülü yaklaşımı meyvelerini vermiş ve kısa bir zaman içerisinde İslam medeniyeti çok büyük bir alana

¹⁹⁶ Çağrı, "Müsamaha", 73.

¹⁹⁷ Süleymân b. Eş'as b. İshak b. El-Ezdi Ebu Dâvûd Es-Sicistânî, *es-Sünen* (Beyrût: Mektebü'lMatbûâtî'l-İslâmiyye, 1426/2005), "Edeb", 4; Buhari, "Menakıb" 23, "Edeb" 80, "Hudud" 10; Müslim, "Fezail", 77, 78.

¹⁹⁸ İhsan Arslan, *Beşeri ve Siyasi Yönleriyle Hz. Peygamber'in Beşeri ve Siyasi Hoşgörüsü*, (Konya: Selçuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 79-87.

¹⁹⁹ el-Al-i İmran, 3/159.

yayılmıştır. Dolayısıyla bu süreç Hz. Muhammed'in eylemleriyle hoşgörünün bireysel ve toplumsal etkilerini görmek açısından çok değerli bir örnektir.

1.8.2. Diğer Bilim Dallarında Hoşgörü

İnsan varlığını sürdürebilmek için bir diğerine muhtaç psiko-sosyal bir varlıktır. Yukarıda Kur'an'da ve hadislerde insanın toplumsal bir varlık oluşu ekseninde birlikte yaşayabilmesinin yaratıcı tarafından konmuş temel ilkelerini anlatılmaya çalışıldı. Aslında vahiy ile yaratıcı, kuluna kolaylık sağlamış ve iki dünya mutluluğu bağlamında temel ilkeleri insana vermiştir. Bu ilkeleri anlama çabasındaki insan bazen yaratıcıdan destek alarak bazen de zor yolu tercih ederek sınırlı olan nitelikleri ile sınırsız olanı yani tanrıyı anlama çabasına girmiştir. İnsanın-Tanrıyla, insanın-insanla, insanın-evrenle olan ilişkisini çözmeye çalışmakta ve böylece kendini bilme aşamasına çıkmaya çabalamaktadır. Bu soruların cevabına ulaşmak ancak bilgi ile mümkündür.

İnsanın kendi çabası ile kendini tanıma ve birlikte yaşama ilkelerini oluşturma süreci oldukça sancılı ve bir o kadarda kanlı olmuş ve olmaya da devam etmektedir. İnsanların ihtiyaç ve doğaları nedeni ile bir arada olmaları ontolojik bir zorunluluktur. İnsanların bir arada yaşamasını güçleştiren temel neden ise farklı niteliklerinin olmasıdır. Dolayısıyla bu sorunun muhatabı olan birçok ilimden biri felsefe bir diğeri de psikolojidir. Çünkü bu sorunun temelleri ontolojik ve epistemolojiktir. Bu bağlamda insanı anlama ve birlikte yaşayabilmek için farklılıklara bakış açısını değiştirmek gerekmektedir. Farklı olanı birey ve toplumu zenginleştiren ve geliştiren bir değer olarak algılayabilmek, hoşgörülü olmayı mümkün kılabilir. ²⁰⁰

1.8.2.1. Psikoloji, Sosyoloji ve Felsefe Hoşgörü

İnsanın hayatında ve davranışlarında etkili olan psikolojik eğilimlerin başında bireysellik ve toplumsallık gelmektedir. Bu iki eğilim hayatın düzeninde oldukça etkilidir. Sağlam ya da bozuk sistemler bu iki temel etkenin üzerinde oluşmaktadır. Felsefi, psikolojik ve sosyolojik münakaşaların çoğu bu noktadan oluşmakta ya da bu alanda dönmekte ve siyasi, itikadi ayrıca düşünsel ekollerin

---

²⁰⁰ Yılmaz, *Hoşgörünün Felsefi Temelleri*, 81.

oluşmasının temel nedenlerindendir. Hatta bu psikolojik özellikler nedeni ile çatışmalar, savaşlar ve ciddi krizler yaşanmış ve yaşanmaya devam etmektedir.²⁰¹

Bu iki eğilim de insanda fitri olarak bulunmaktadır. Her normal insanda kendiliğinden bir benlik algısı vardır. İnsan bu algı ile kendini diğer insanlardan ayırır. Felsefede benlik, deneyim, düşünce, algı, duygu, inanç niyet, benzeri zihinsel eylem ve bilgilerin taşıyıcısı veya mevzusu olan ve tüm varlıklar içinde kendisinin bilincinde olabilen yegâne varlık olarak tanımlanmaktadır. Benlik aynı zamanda davranışları üzerinde düşünerek başlayan ve bu davranışlarının sorumluluğunu alabilen ahlaki fail veya özneyi tanımlamaktadır.²⁰²

İnsanda birey olma bilinci ile birlikte topluma karışarak sosyal hayatın bir parçası olabilme eğilimi de bulunmaktadır. İnsanın hayatı bu iki eğilim arasında yapılanmakta ve oluşmaktadır. Bu nedenle insan tek başına yaşayamaz ancak toplumun içinde eriyip kimliğini yitirmiş bir şekilde de yaşayamaz. Her daim bağımsız bir birey olarak, kendisini kapsayan bir ben'in (ego) varlığının bilincindedir. İnsanın, kapasitesi belli bireysel varlığının yanında bir de bireyselliğinin derinliklerinden çıkan, işaretleri açık, belirtileri görülebilen ben'den (ego) neşet ederek diğer bireylere doğru akıp giden sosyal bir taraf bulunmaktadır. Örneğin cinsiyet faktörüyle neslin devamı için, arkadaşlık için, dostça birlikte yaşamak için ya da kendisine düşman olarak tanımladığına koşar, onlarla savaşmak ve yenmek için mücadele eder.²⁰³

Başkaları ile ilişki kurma arzusu çok derin ve bireyin benliğinin temelinde bulunan psikolojik bir eğilimdir. Sosyal hayata bakışı ve fertler arası ilişkileri düzenleyen ve tanımlayan bu duygudur. Dolayısıyla ötekinin konumunu belirleyen ben'dir. Çünkü kişinin benliğine yüklediği, yaşama dair anlamlar bu kişinin diğer insanlara ve olaylara bakışını etkilemektedir. Kişinin benlik algısı, hoşgörülü bir duruş sergileyip sergileyememesini etkileyen en temel değişkenlerdendir. Öneme binaen bu alanda hem ülkemizde hem de Batıda psikoloji, psikiyatri, antropoloji, sosyal psikoloji ve felsefe alanlarında oldukça çok çalışma yapılmaktadır. Bu konu hoşgörünün oluşmasındaki temel psikolojik unsurlardandır. Bu nedenle çalışmamızda “İnsanın Benlik Algısının Birey ve

²⁰¹ Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2019), 152.

²⁰² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 66.

²⁰³ Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, 152-153.

Toplumsal Barış Üzerindeki Etkileri” başlığında daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Hoşgörülü bir “ben”e sahip olmak için aslında öncelikle kişinin gerekli durumlarda kendisine karşı da hoşgörülü olabilmesi gerekmektedir. İnsanın hayatında hep mükemmel ve hatasız bir yaşam sürmesi mümkün değildir. İnsan hata yapar aslında hatalarını hoşgörüp bu hatalardan gerekli deneyimleri kazanabildiği ölçüde gelişim gösterebilen bir varlıktır. Bununla birlikte kendi hatalarını görebilen kişi, karşısındaki insanın da hata yapabilir olduğunu kavrar. Bu bakış açısı bireye hataları da hoşgorebilen olmayı sağlayacaktır.²⁰⁴

İnam’ın tanımı ile ifade edecek olursak “öz”deki “özü” görerek sınırlılığını ve eksikliği fark eden insanın tam olmak tamam olmak için çabalaması ancak yapamadıklarından dolayı kendini hırpalamak yerine sınırlarını aşma gayretinde olmasıdır. İnsan bu eksik yanlarını bilince hoşgörüsü artacaktır.²⁰⁵ Yapılan araştırmalar düşük hoşgörü seviyesi olan insanların aynı zamanda düşük özsaygıya sahip olduğunu göstermektedir.²⁰⁶ Hoşgörülü olabilmenin temel esaslarından biri de kişinin kendisini her hali ile sevebilmesidir. Kendimizi seversek, başkalarını ötekileştirerek ya da aşağılayarak kendimizi yukarı çekmeye ve bu şekilde kendimize kişilik oluşturmaya çalışmayız. Ancak kendini fazlaca önemsemek yani benmerkezli olmak da diğer bir aşırılık olacağından bu yaklaşım da hoşgörüye en çok engel olan psikolojik değişkenlerdendir.²⁰⁷

Benmerkezli bireyler enerjilerinin neredeyse tamamını kendilerine yönelttiğinden, empati kurabilme yetileri düşüktür. Karşı tarafı dikkate almayarak kendi doğrularını karşıdakine dayatır çünkü egosunu kutsallaştırmıştır. Bu bireylerin iletişim kurması oldukça zordur. Bu nedenle duygudaşlık isteyen hoşgörü gibi manevi bir mefhum onların ilgi ve eylem alanlarının dışında kalmaktadır. Çünkü bu bireyler somut ve anlık hazlar peşindedir. Nitekim yapılan

---

²⁰⁴ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yoluyla İnsani Değerler*, 324.

²⁰⁵ Ahmet İnam, “Anadoluya Gönülle Döşenen Kavram Yolları”.

²⁰⁶ İpek Gürkaynak, “Farklı Boyutları ile Hoşgörü”, *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*, (Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, 1995), 36.

²⁰⁷ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 205.

araştırmalarda göstermektedir ki Malslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde, üst basamaklara çıkıldıkça hoşgörü düzeyi artmaktadır.²⁰⁸

Hoşgörünün oluşmasında psikoloji kadar içinde yaşadığı ortam, tarihi geçmişi, kültürü ve değerleri de etkilidir. İnsan tarihini ve toplumunu yansıtan bir ayna mahiyetindedir. Çünkü insanın içinde yaşadığı yer kişiliğini etkiler. Zaman toplumların yapısını değiştirdiği gibi insanı da değiştirmektedir.²⁰⁹ Hz. Ali'nin sözü bu olguyu açıklar mahiyettedir; “Çocuklarınızı bulduğunuz zamana göre değil, onların yaşayacakları devre göre yetiştirin.”²¹⁰ Bununla beraber İbn. Haldun'a göre insanın içinde yaşadığı coğrafya, ekonomi ve siyaseti hatta mevsimler bile kişilerin karakter ve ahlakını etkilemektedir.²¹¹ Ayrıca toplumdaki eksen kurumlarda hoşgörüyü belirlemede rol oynamaktadır. Örneğin Amerika'da eksende ekonomi varken, Çin'de aile, Hindistan'da ise bu eksen dindir.²¹²

Kişiler çoğulcu bir çevrede yaşayabilme noktasında psiko-sosyal ve siyasal açıdan birbirinden oldukça farklıdır. Dolayısıyla kişilerin hayatın gerçekleri ve toplumsal deneyimlerle başa çıkabilmesi, o kişinin psiko-sosyal değişkenlerinin toplamı ile orantılıdır. Bu değişkenler kişinin toplumsal sorunlarla yüz yüze geldiğinde bu sorunlarla başa çıkma yetenek ve yöntemlerini de belirlemektedir. Eğer bireyler bu karşılaşmalarda sorunlarla baş edemiyorlarsa hoşgürsüzlükle kendilerini koruma çabasına girebilmektedirler.²¹³ Tüm bunlar gösteriyor ki, insanın hoşgörülü olması ya da olamamasını psiko-sosyal yaşantılarının parametreleri oldukça etkilemektedir.

1.8.2.2. Tasavvufta Hoşgörü

İslam'ın değerleri ile inşa olmuş Anadolu topraklarındaki “ben” algısı İnam'ın da ortaya koyduğu gibi “can” kavramında hayat bulmaktadır. Özlü bir öze sahip olan can, özgülüğün yanına özgelikte katarak diğer canları canan

²⁰⁸ Gürkaynak, *Farklı Boyutları ile Hoşgörü*, 36-37.

²⁰⁹ Yılmaz, *Hoşgörünün Felsefi Temelleri*, 106.

²¹⁰ Kemal Cengiz, “Çocuklarımızı Yarınlar Nasıl Hazırlıyoruz”, *Diyanet Aylık Dergi*, 17 (Mayıs 1992), 27.

²¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 1/64. 194. 201.

²¹² Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 218.

²¹³ Gürkaynak, *Farklı Boyutları ile Hoşgörü*, 37.

olarak görebilmektedir.²¹⁴ İnam, can kavramını ve bu kavramı besleyen diğer kavramları, bizi bir Anadolu yolculuğuna çıkararak anlatmakta bir yazısında. Bu yazısının başlangıcında kavramların yaşantıların bir parçası olduğunu ifade ederek Anadolu insanının yaşantıları ile inşa ettiği “can”ın “ben” den farkını ortaya koymaktadır. Yazının bir bölümü şöyle:

“...Özlü Yoldan düştük yola diyelim, özden olana açıldık. Özden olanla, özünden veren, yalansız, temiz, su gibi berrak, akıcı, ağaç gibi büyüyenle birleşerek, özlü yolun ikinci temel taşını döşemiş olduk. Özlüden özden varınca yolumuz, karşımıza hangi kavram çıktı dersiniz? Özlü hazırlandık çıktık...Yalansız arayış, temiz arayış, su gibi aziz olan arayış, bir ârâyiş (süs bezek) olan arayış, hangi kavramla karşılaşırabilir ki bizi? Elbette Özge ile. Özgelikle.

Bu müthiş bir karşılaşma. Neden? Özlülüğün “aynı”lıklar üstüne açılım kazanması, aynılıklar ardından yürümesi olasılığı var. Özlü yol farklı özlerin birlikte yürüyebildiği yol. Özgelik, özlülüğe ve özdenliğe yenilik getiriyor. Özge “başka, gayri, kendine has olan, bir başkalığı olan değişik” gibi anlamlar barındırıyor içinde. Özge mutlaklığı, katılığı, dar bakışı ortadan kaldırabilecek anlam ve mânâ erkesine sahip. Özge ile karşılaşma karşılaşp birlikte yürüme, Yürüyüşün sıradanlığını, kapalılığını önler. Özgedir, Anadolu bir başkadır. Özdeşliğin hep aynı kalmanın boyunduruğundan kurtulmak, özgelenmek, özge yanımızı güçlendirmekle sağlanabilir. Özlü özge ile bütünlenmelidir. Anadolu’nun özgeliliği onun “yabancı” olana, farklı olana açık olduğunu dile getiriyor. Yalnız onu değil: Özgelik sürekli yeniliği farklılık üreten erkesi ile biricikliği de dile getirir. Özge olan biricik olandır. Anadolu Özgedir...”²¹⁵

Anadolu insanının kendinde barındırdığı değerlere İslam’ında eklenmesi ile oluşan tasavvuf kültürü bu değerleri yansıtmaktadır. Bu bağlamda Anadolu’nun zengin bir tarihi literatürü vardır. Özellikle tasavvuf edebiyatı Anadolu’nun can kavramını nasıl yorumladığını ve Dolayısıyla öteki ile ilişkisini nasıl yapılandırdığını gözler önüne sermektedir. Biz çalışmamızın sınırlılığı nedeni ile bu çok geniş alana sadece birkaç örnekle değinerek bir alternatif yaklaşımla tasavvufun Anadolu’yu hoşgörünün renkleri ile boyamasına göz ucuyla bakmaya çalışacağız.

Anadolu’nun kapılarının Türklere açılmasıyla Türklerin bu topraklara yerleşip, daha öncesinde bu topraklarda yaşayan gayri Müslim halk ile yaşayabilmesinde Yesevî dervişlerin büyük bir desteği olduğu görülmektedir. Bu dervişler Türklerin ilk defa gideceği köy, kasaba ve şehirlere daha önce giderek yerleşik halkla kurdukları iyi ilişkiler sonradan gelecek Türk ailelere buradaki halk ile iyi ilişkiler içinde yaşamaya zemin hazırlayan öncüler konumunda

²¹⁴ Ahmet İnam, “Özgünlük-Özgelik Odağında Can Cana Yaşama Üzerine Bazı İpuçları”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer (Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015), 270.

²¹⁵ Ahmet İnam, “Anadoluya Gönülle Döşenen Kavram Yolları”.

olmuşlardır.²¹⁶ Ahmet Yesevî'nin İslâm'ı sevdirmesinde en mühim noktalardan biri, sosyal bir varlık olarak bireyin yumuşaklığı, merhameti, hoşgörüyü sevmesi nedeni ile insanlara yumuşak ve güzel öğütlerle yaklaşmaktır. Ahmet Yesevî'nin dizelerinde yaklaşımını görmekteyiz:

Sünnet imiş, kâfir de olsa, verme zarar

Gönlü katı, gönül incitenden Allah şikâyetçi;

Allah şahid, öyle kula "Siccîn" hazır

Bilgelerden işitip bu sözü söyledim ben işte.²¹⁷

Anadolu erenlerinden bir diğeri de Yunus Emre'dir. İslam'ın değerleri ile inşa olan Yunus Emre kendi benliğini aşmış insanda yer alan sevgi ve hoşgörü mefhumunun kaynağı olmuş, Yûnus'un gönül denizinden sahile vuran şiirlerinde kendini göstermektedir. Yûnus'ta gözlenen samimi insan sevgisi, dizelerinde de ifade ettiği gibi;

“Ben gelmedim dâva için, benim işim sevi için

Dost'un evi gönüllerdir, gönüller yapmağa geldim.”

“Ko ikiliği, gel birliğe yet /Bir olan canlar ayrı dölenmez”

“Bir kez gönül yıkdun-ısa /bu kılduğun namaz değül

Yetmiş iki millet dahı/ elin yüzün yumaz değül”

“İrenler buna kalmadı vardı yolına turmadı

Hakk'ı gerçek sevenlere cümle âlem kardaş gelür”²¹⁸

²¹⁶ H. Ömer Özden, “Birlikte Yaşamamanın Anahtarı: Sevgi”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer (Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015), 270.

²¹⁷ Ejder Okumuş, “Sosyolojik’ Okuma Yaklaşımıyla Hoca Ahmed Yesevî”, *Diyanet İlmi Dergi*, 52/4 (Ekim 2016), 173.

²¹⁸ Serkan Ayçıl, “Yunus Emre Kimdir? Bizim Yunus’un Sevgi ve Hoşgörü Anlayışının Posta Pulları Üzerinden Değerlendirilmesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23/ Yunus Emre ve Türkçe Özel Sayısı (Kasım 2021), 161-162.

Yûnus'un şiirlerine bakıldığında duygu ve fikir dünyasında çatışmanın yerini barış; memnuniyetsizliğin, huzursuzluğun yerini ise içten bir sevgi ve hoşgörü almıştır.²¹⁹

Anadolu kültüründeki geniş hoşgörü düşüncesinin kaynaklarında olan bir diğer mutasavvıfımız Mevlana'dır. O bütün insanlığı kuşatıcı bir hoşgörüyle kucaklar. Mevlana'nın felsefesinde insanları o, bu, şu şeklinde ayırım yaparak, "öteki"leştirmek kesinlikle yoktur. Ona yaklaşımında "sen" ben"dir, "ben" de "sen" der;

*"Şu toprağa sevgiden başka bir tohum ekmeyiz,
Şu tertemiz tarlaya başka bir tohum ekmeyiz biz...
Beri gel, beri! Daha da beri! Niceye şu yol vuruculuk?
Mademki sen bensin, ben de senim, niceye şu senlik benlik..."*

Ötekileştirme yapmadan insanların tamamını kucaklayarak onlara "gel" diyerek seslenen Mevlana, yeryüzünde benzerine az rastlanır, kapsayıcı hoşgörünün örneğini asırlar öncesinden ortaya koymuştur:

*"Gel ! Gel ! Yine Gel ! Ne olursan ol ! Yine Gel
Kâfir, Putperest, Mecusi olursan da gel
Bizim Dergâhımız Umutsuzluk Dergâhı değildir.
Yüz kere Tövbeni bozmuş olsan da gel !"*²²⁰

Mevlana, köklerinde insan sevgisi olan hoşgörüsünde diğerlerinde kusur aramayı reddeder. İyiliği çıkarsız yapmayı, hatta düşmanına dahi iyilik yapmayı tavsiye eder:

*"Özgür er, başkasının kendini incitmesinden incinmeyen kişidir. Yiğit,
İncinmeyi hak eden, incitmeyen kimsedir"*

Hacı Bektaş Veli Anadolu mutasavvıflarının bir diğeridir. "İncinsen de incitme" cümlesi ile insan bakışının sevgi temelli oluşunu ve geniş hoşgörüsünü ortaya koymaktadır. Hacı Bektaş Veli her fırsatta insanları birlik, beraberliğe davet eden yaklaşımı hoşgörü açısından önemlidir. "Gelin canlar bir olalım, diri olalım." Bu bağlamda Mevlana'nın dahi takdirini kazanmıştır. Hacı Bektaş Veli tüm insanları sevmeyi, diğerlerini ayıplamamayı insan olmanın koşulu olarak kabul eder. "Gördüğünü ört, görmediğini söyleme." ve "Kimsenin ayıbını

²¹⁹ Rıfat Araz, "Yûnus'ta Gördüğümüz İnsan Sevgisi ve Hoşgörü Yaklaşımları", *Mürekkap, Kültür Sanat Edebiyat Serisi*, 1/4 (Nisan 2007), 3-6.

²²⁰ Emine Kolaç, Hacı Bektaş Veli, Mevlana ve Yunus Felsefesiyle Türkçe Derslerinde Değerler ve Hoşgörü Eğitimi, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 55. (2010), 202.

görmeyen cana, aşk olsun.” Bu sözler O’nun yüce gönüllüğünün göstergesidir, ayrıca bireyleri ve toplulukları inançları ve milliyetleri nedeni ile dışlamayarak, yetmiş iki milleti bir gözle görmüştür. “*Dünya içinde yaratılmış nesneler eşittir.*” Sözü bu yaklaşımın göstergesidir.²²¹

Hacı Bektaş Velî de, tasavvuf görüşünü insan olmanın değeri üzerine kurmuştur. “*Fenalığa karşı iyilik insanlıktır.*” ve “*İyiliğe karşı kötülük hayvanlıktır.*” Cümlelerinde bu yaklaşımı görülmektedir. O da ocağında ders aldığı Hoca Ahmet Yesevî gibi iyilik yapmanın etkin dönüştürücü gücünü görmekte ve bilmektedir. İçine aldığı her şeyi değiştiren, dönüştüren yapısı sebebiyle toprağı hakikat kapısının en önemli sembolü olarak yorumlamıştır.²²²

Anadolu’yu inşa eden zihniyetin temellerinde İslam inşa sürecini omuzlayıp ilmek ilmek işleyen ise mutasavvıflarımızdır. Bu bağlamda Ahi Evran anmadan geçilemez. Yunus Emre şiiri ile Ahmet Yesevi edebiyatı ve Horosan okulları ile Hacı Bektaşî veli zaviyeleri ve edebiyatı ile Mevlana edebiyatı ve dergâhları ile Ahi Evran ise Hayatın kalbi diyebileceğimiz bir alan olan ticaret üzerinden hizmet vermiştir bu topluma. Kültürlerin oluşma ve yayılma süreçlerinde en etkili alanlardan bir hiç şüphesiz ticari faaliyetlerdir. Ahlaki düsturları, dürüst ticareti sağlam imalat ve ürününün arkasında olmak gibi ticaretin temel ilkelerini belirlemeye kadar genişleyen süreçte bu duruşları ile hem İslam’ın yayılmasında hem de Anadolu’nun değer temelli inşasının önemli isimlerinden biri de Ahi Evran’dır. Ahilik teşkilatının oluşturduğu ilkelere ters işlem yapanların cezalandırılması özellikle de Türk olmayan unsurların aldatılması durumunda cezaların daha da yüksek olması, Anadolu’ya göçen Türklerin, insana gösterdikleri sevgi, saygı hakkaniyet ve hoşgörünün göstergesi olarak değerlendirilmiş ve birlikte yaşama kültürünü kolaylaştırarak değerler üzerinde inşa olması sağlanmıştır.²²³

Hoca Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Velî, Mevlana ve Yunus Emre gibi mutasavvıfların kıymetli eserlerine bakıldığında, evrensel değerler sunan Kur’an

²²¹ Kolaç, Hacı Bektaş Velî, Mevlana ve Yunus Felsefesiyle Türkçe Derslerinde Değerler ve Hoşgörü Eğitimi, 203.

²²² Osman Eğri, “İslâm Tasavvufu ve Hoşgörü: Hoca Ahmet Yesevî, Hacı Bektaş Velî, Yunus Emre Örnekleri ve Diğer Dinlerdeki Paralelleri”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008), 136.

²²³ Özden, “Birlikte Yaşamın Anahtarı: Sevgi”, 272.

ayetlerini ve Hz. Muhammed'in hadislerinin ana referans kaynağı olarak, tüm farklılıkları kucaklayan, her nefsi can görüp candan canlara mesajlarını tüm insanlığa hediye etmişlerdir.

2. HOŞGÖRÜ DEĞERİ VE TOPLUMSAL BARIŞ VE UZLAŞI KÜLTÜRÜ

Dünyamız son yüzyılda meydana gelen birçok olay nedeni ile hızla değişmektedir. Yaşanan olayların birbirini tetiklemesi sonucunda çok önemli gelişmeler de söz konusudur. Bilgi iletişim teknolojilerinden haberleşmeye, sanayideki gelişimlerden, uzay çalışmalarına, kentleşmeden, nüfus hareketlerine kadar daha da nicelerini içine alan çok geniş çaplı ve köklü değişimler oluşmaktadır. Bu gelişmeler beraberinde ciddi problemleri de getirmektedir. Mesela çevre kirliliği, küresel ısınma, açlık, terör, şiddet vb. problemler meydana gelmektedir. Bu gibi sorunlar nedeni ile ağırlıklı gelişmiş ülkelere göç ve mülteci akımı meydana gelmektedir. Bunun sonucunda oluşan kültürlerarası karşılaşmalar nedeni ile bu ülkelerin toplumsal yapısında köklü değişimler olurken aynı zamanda ötekileştirme, asimilasyon, yabancılaştırma gibi iki tarafı da ilgilendiren ciddi problemler insanlığın barış ve huzurunu tehdit etmektedir.

Bu çokkültürlü yaşantılar, geleneksel çoğulculuğu da değişime zorlayarak modern çoğulculuk benimsenmiştir. Artık birbirlerinden çok farklı kültürlere sahip insanlar günlük hayatta birçok alanda (bina, okul, sokak, toplu taşıma araçları, iş yeri vb) çok yakın temas içinde oldukları gibi bu “karşılaşmalar” sosyal ortamlar, teknolojik iletişim kanalları, yazılı ve işitsel basın yayın organları aracılığı ile de gerçekleşmektedir.²²⁴

Bu karşılaşmalar birbiri hakkında (dini kültürel değerler vb.) hiç bilgisi olmayan hatta önyargıları olabilen, insanlar arasında meydana gelmektedir. Bu durum sorunun ciddiyetini ortaya koyarak bu alanda daha fazla çalışmanın yapılmasına neden olmaktadır. Özellikle okul ortamları çok farklı kültürlerin bir arada olduğu ortamların başında gelmektedir. Bu nedenle bu öğrencilerin birbirleri ile ilgili görüşleri, kültür, inanç, kanaat, ön yargı ve etnik aidiyetlerini nasıl anlamlandırdıkları hakkında daha fazla araştırma yapılmaktadır.²²⁵

---

²²⁴ Aliye Nur Yakışır, *Bir Modern Olgu Olarak Çokkültürlülük*, (Konya: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009)30-41; Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 13.

²²⁵ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürler arası Din Eğitimi*,35-38.

Aslında bu yaşananlar bu öğrencilerin ailelerini, öğretmenleri ve idarecileri de yakından ilgilendirmektedir. Dolayısıyla bu sürece dâhildirler ve yaşadıkları kültürlerarası karşılaşmalar nedeni ile onlar da karşısındakini anlama çabasındadırlar. Özellikle öğretim programlarının bu çokkültürlülüğe cevap verebiliyor olması gerektiğinden bu alanlarda kurulan komisyonlar, bu çokkültürlü yapıya uygun yeni programlar geliştirme çalışmaları yürütmektedir. Hiç kuşkusuz bu çalışmaların arkasındaki ana kaygı bunca farklılığı içeren toplulukları güçlendirerek hoşgörü ve uzlaşa ile birliği sağlayıp böylece toplumun ve devletin geleceğini güvence altına almaktır.²²⁶

Bu nedenle bu bölümde hoşgörü değerinin toplumsal barış ve uzlaşa kültürüne katkısı ele alınmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda öncelikle kültür ve kültürün özellikleri açıklanacak, daha sonra da İnsanın benlik algısının, sosyal ortamının ve yaşadığı coğrafyanın barış ve uzlaşa kültürüne katkısı ele alınacaktır.

2.1. Kültür

Kültür insanı anlamak için en çok üzerinde konuştuğumuz kavramlardan biridir. İnsanın oluşturduğu kültür aynı zamanda insanı oluşturmaktadır. Dolayısıyla birçok tanımı vardır. Tanımlarının çokluğunun bir diğer nedeni ise tanıma nereden ya da hangi disiplinden baktığınızla ilgilidir. Bu tanım farklılıkları kültür mefhumunu anlamamızı zorlaştırmaktadır. Mesela: Kültür; eğitimde, topluluk olarak öğrenilen ve yine aynı şekilde toplum yolu ile yeni nesillere devredilen davranış biçimleri ve kalıplarıdır; antropolojide, bireyin toplumun bir parçası iken edindiği adet, bilgi, inanç, hukuk, sanat, alışkanlık, gelenek ve yeteneklerin tamamı şeklinde tanımlanmaktadır; sosyal psikolojide, belli grupların ortak değer, inanç, davranış ve gelenek kalıplarına verilen isimdir.²²⁷ Sosyal bilim felsefesinde ise, kültür insan topluluklarının sosyal olarak kuşaktan kuşağa geçirdiği maddi ve manevi ürünler toplamı ayrıca sembolik ve öğrenilmiş özelliklerin tamamı²²⁸ olarak tanımlanmaktadır.

²²⁶ Feyyaz Karaca, “Türkiye’de ve Dünya’da Çokkültürlülük ve Eğitim”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 72/25-40, (2018), 29-34.

²²⁷ Shelley E.Taylor, vd., *Sosyal Psikoloji*, çev. Ali Dönmez, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007), 9.

²²⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 273.

Medeniyetler farklı milletlerin ortak yaşantıları sonucunda oluşmaktadır der Ziya Gökalp. Bu nedenle de medeniyetlerin “beynelminel” olma zorunluluğu vardır. Bu medeniyetleri oluşturan milletlerin kendine has yapısı ve şekillerine “hars-kültür” denir. Gökalp Kültürle medeniyetin farklı kavramlar olduğunu ifade ederek kültürü hars olarak tanımlar. Hars kavramının milli ancak medeniyet kavramının beynelminel olduğunu söyler.²²⁹ Ülken’e göre ise kültür, milletin yaşam şartlarına bağlı olarak oluşturduğu bütün ilim, felsefe, sanat, dil, örf ve adetlerin toplamıdır.²³⁰ Aydınlanma çağında daha ziyade belirginleşen kültür kavramını ilk ortaya koyan alman filozof Herder’dir. Herder kültürü bir ulus ya da halkın yaşam şekli olarak tanımlar. tüm bunlardan yola çıkarak her kültür içinde olduğu toplumun inançları, ahlakı, yasaları, sanatı, gelenekleri ve bir topluluk olarak edindiği tüm tecrübe, eğilim ve alışkanlıklarını kapsayan kompleks bir yapı olduğu ifade edilebilir.

Bu bağlamda her kültür değişiklikleri ile kendi anlam ve değerler örüntüsüne sahiptir. Bu nedenledir ki tüm kültürlerin bir evrensel doğrudan ve aynı düzeyde olmaları imkân dâhilinde olmayacaktır. Bu nedenle kültür insanı hayvandan ayıran unsurlar içinde değerlendirilerek, insanın diğer insanlarla uyum sağlayıp organize olabilmesinin ve başarılı olabilmesinin ana nedenleri arasında gösterilmektedir. Bununla birlikte kültür iki şekilde tanımlanabilmektedir. Birincisi yaygın kültür, bir milletin “inanç ve pratiklerini” oluşturur. İkincisi ise yüksek kültür, bir milletin “entelektüel ve sanatsal inanç, değer ve pratikleri”nden oluşur.²³¹

Geniş bir içeriğe sahip olan kültürü tüm bu tanımlar çerçevesinde topladığımızda bir topluluğun tarihi serüveni içinde farklı etkenlerle ürettiği ve sonraki kuşaklara aktardığı tüm etnik, maddi ve manevi özelliklerin tamamına kültür denir. Bir toplumu diğer toplumlardan ayıran da yaşayış ve düşünme tarzı olan kültürdür. Bu bağlamda kültürden bahsederken bir topluluğun kendine has ve ayırt edici ve genellikle bu toplumun geneline nüfuz etmiş ortak ürünlerini kastederiz. Bu kapsama adet, gelenek, görenek, edebiyat, sanat ve dünya görüşleri; maddi, manevi ve entelektüel değer sistemleri ile bu toplumdaki farklı

²²⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Konya: Gençlik Kitabevi Yayınları, 2012), 92-93.

²³⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, (İstanbul: Pulhan Matbaası, 1948). 7. akt. Aydın, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 1.

²³¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 274.

insan veya sosyal gruplara ait kuşatıcı duygusal özellikler bulunur.²³² Kültürel psikoloji, psikoanaliz ve bilgi sosyolojisinde yapılan araştırmalar bugün kültürün insan hayatındaki önemini ortaya koymaktadır. Nasıl bireyin kişiliğini düşünce kalıpları, sorun çözme stili, iletişim şekli, işbirliği kurma tarzı temsil ediyorsa, kültürde değerler ve standartlar da toplumun kimliğini yansıtmaktadır.²³³ İnsanda kişiliğin yerini toplumda kültür almaktadır. Bu bağlamda kültürel kimlik de toplumun kişiliği yerinedir. Dolayısıyla içinde bulunulan kültür o topluma bir kimlik inşa eder. Bu kimlik onu diğer topluluklardan ayırmaktadır. Ayrıca kültür bazı sosyal bilimcilere göre geleneksel-popüler, üst-alt, yerel-evrensel, egemen-karşıt gibi bazı karşıtlıkları da içermektedir.²³⁴

Kültür kavramı bizim topraklarda irfan kavramı ile karşılanmaktadır. Gerçi içeriği gibi unutulmaya yüz tutmuş kavramımız irfan, TDK'da; “*Bilme, anlama, sezme; Gerçeğe ulaştırıcı güçlü sezgi ve Kültür*” anlamlarına gelmektedir. Üstat Cemil Meriç'in son kitabının ana konusunu teşkil eden irfan kavramının bizim tarih ve değerlerimize uygunluk bağlamında ve özgül ağırlığının kültürden çok daha fazla olması ile de doğru bir kavram olarak tanımlamaktadır. Kültürün geniş ve muğlak anlam yapısı gereği yapay olan yapısının yanında “irfan”ın ne denli insani olduğunu ve bizi yani doğuyu temsil ettiğini ifade etmektedir.

Meriç, İrfan kavramındaki bilmek özellikle de kendini bilmek ile başlayan bilme haline dikkat çekerek²³⁵ “*Batının kültürü var bizim ise irfanımız. İrfan, insanoğlunun has bahçesi, ayırmaz, birleştirir. Bu bahçede kinler susar, duvarlar yıkılır, anlaşmazlıklar sona erer. İrfan kendini tanımakla başlar. Kendini tanımak için ön yargıların köleliğinden kurtulmak gerekir. İrfan, nefis terbiyesi, olgunluğa açılan kapı, amelle taçlanan ilim. Kültür, irfana göre katı ve fakir. İrfan insanı insan yapan vasıfların bütünü, yani hem ilim, hem iman ve hem de edep. Batı kültürün vatani, doğu irfanın. Ne batıyı tanıyoruz ne doğuyu en az tanıdığımız ise kendimiz. Eserlerimin kültür cildi tamamlandı bundan sonra irfanla uğraşmak*

²³² Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 2.

²³³ Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, 275.

²³⁴ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 2.

²³⁵ İbrahim Arslanoğlu, “Kültür Ve Medeniyet Kavramları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 0/15, (2000), 5; Mustafa Kaya, “Umrandan Uygarlığa Kültürden İrfana: Cemil Meriç”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 126/249, (Kasım 2020) 403-405.

istiyorum.”²³⁶ İfadeleri ile kültürler arası ilişkide insanın kendini bilmesinin öneminin altını çizerek aslında yukarıda hoşgörünün oluşmasının psikolojik temel unsurları arasında dile getirdiğimiz ben tasavvuruna işaret etmekte ve kapsayıcı, kucaklayıcı doğu ve İslam kültürünün kodlarına kavramlar üzerinden işaret etmektedir.

2.1.1. Kültürün Unsurları ve Özellikleri

Kültür kelimesinin kök anlamının tarlaya tohum ekilmesi yani tarımla ilgili olduğu noktasında görüş birliği bulunmaktadır. Daha ziyade toprak kültürü anlamında kullanılmakta bununla birlikte ekmek, biçmek, onarmak, iyileştirmek, eğitmek gibi çok zengin anlamlara sahip latin kökenli “colere” sözcüğünden “cultura” teriminin üretildiği ifade edilerek tarımsal çalışmaları belirtmekte kullanılmıştır. Romalılar ise bu kelimeyi insan eli ile tarlada yetiştirilen bitkileri adlandırmada kullanarak doğada yetişen yabani otlardan ayırımlarını yapmışlardır. Bilindiği üzere bugünde sera ve laboratuvar ortamında yetişenlere kültür bitkisi denilmektedir.²³⁷ Ahmet İnam’ın ifade ettiği gibi kavramların yaşantılarla oluşmasının²³⁸ bir örneği olarak değerlendirdiğimizde belli bir toprak üzerinde bir araya gelerek tarımla yani ekimle yerleşik hayata geçmiş insanların birlikte oluşturduğu unsurlar kültürleri oluşturmaktadır diyebiliriz.

Kültür iki unsurdan oluşmaktadır. Maddi unsurlar ve manevi unsurlar. Maddi unsurlar bir kültürün, mimarisi, insan üretimi tüm aletleri ve yemek, giysi vb. Manevi unsurları ise inançlar, normlar, gelenek, görenekler, düşünce biçimleri vd. kültürün manevi unsurlarını oluşturmaktadır.

Kültürün manevi ve maddi unsurları devamlı bir etkileşim içindedir. Özellikle din, kültürün oluşmasında ve tüm unsurlarında etkilidir.²³⁹ T. S.Eliot'a göre kültür, dinin herhangi bir toplumda hayat bulmuş bir halidir.²⁴⁰ Ancak dinler eşittir kültür, diyemeyeceğimiz gibi temel unsurlarından biri olduğunu da kabul

²³⁶ Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 32.

²³⁷ Esin Sultan Oğuz, “Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28/2, (Aralık 2011), 125; Ümit Öztürk-Seda Özsoy, “Ortak Yaşama Kültürü İçin Sokratik Sınamayı Hatırlamak”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi* ed. Celal Türer 335-353 (Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015), 335-336.

²³⁸ Ahmet İnam, “Anadoluya Gönülle Döşenen Kavram Yolları”, <http://ahmetinam.com/yazilar>.

²³⁹ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 2.

²⁴⁰ Eliot, T. S. *Kültür Üzerine Düşünceler*, çev. S. Kantarcıoğlu, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1981), 20-27.

etmeliyiz. Dinin toplum kültürlerini etkilemesinin yanında kültürlerin de dinleri etkilediği bir vakıadır. Hatta Erol Güngör kültürün temeli itibari ile manevi olduğunu ifade ederek, manevi kültürün uygulamaları sonucunda maddi formlara dönüşmesi tanımını getirerek şöyle örneklendirir. Örneğin dini inançlar; tekke, cami, dini kıyafetler vs. şekli ile maddi kültürü oluşturur.²⁴¹ Dolayısıyla bir toplumun şifreleri o toplumun dini inançlarında gizlidir, dini bilinmeyen bir toplumun anlaşılması mümkün değildir denilebilir.

Toplumların inşasında dilin de etkisi büyüktür. Bu bağlamda kültürün önemli unsurlarından biri de dildir. Dil içinde bulunduğu toplumun dini, ahlaki, duyuş, düşünüş, tüm hassasiyetlerini ve eylemlerini sözlü, yazılı değerlerini gelecek nesillere taşıyan kültürün önemli unsurlarındandır.²⁴² Dil de kültürle karşılıklı etkileşim içindedir birbirilerini etkilerler. Tarhan; kültürel kimliğin en önemli iki ayağının dil ve din olduğunu ve ederek bu değerleri koruyabilenlerin farklı k lt rl r içinde de olsa kimliklerini koruyabileceğini ifade etmektedir.²⁴³

Kültürün onlarca tanımı var ve bununla birlikte unsurları ile ilgili de çok çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Bu bağlamda Cemil Meriç'in şu ifadesi durumu çok güzel tanımlamaktadır; *“Kültür, kaypak bir kavramdır. Tahlil edemezsiniz, çünkü unsurları sonsuz. Tasvir edemezsiniz çünkü bir yerde durmaz. Manasını kelimelerle belirtmeye kalktınız mı, elinizde havayı tutmuş gibi olursunuz. Bakarsınız ki, her yerde hava var, ama avuçlarınız bomboş.”*²⁴⁴

Kültür için yapılan tanımların çokluğu kavramın geniş ve kapsamlı yapısından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda kültürün bu karmaşık yapısı insan kaynaklı olması ile ilgilidir. Kültür kavramını anlaşır kılmak için yapılan çalışmalar kültürün özelliklerini belirlemeye çalışmıştır. Bu  zelliklerin bir kısmı şu şekilde sıralanabilir.

- Kültür, öğrenebilen bir unsurdur. Bu bağlamda eğitim için gerekli bir yapıda olduğu söylenebilir. Kültürel unsurlar kültürlenme sürecinde geçmişten

²⁴¹ Arslanoğlu, “Kültür ve Medeniyet Kavramları”, 4; Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Eletronik Metin, Hisar Kültür Gönüllüler, 2003, 6-9.

²⁴² Aydın - Osmanoğlu, *K lt rl rarası Din Eğitimi*, 2.

²⁴³ Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, 41.

²⁴⁴ Meriç, *Kültürden İrfana*, 31.

devralınarak geleceğe aktarılırlar. Dolayısıyla eğitimle kültür çok yakından ilişkilidir. Eğer toplumlar değer aktarımında kültürel eğitimlerini doğru yönetemezlerse insan kültür karşısında nesneye dönüşmekten kurtulamaz.

- Kültür insan eseridir. İnsanlar kültürü oluşturdıkları gibi kültürden de etkilenirler. Doğru değerlerin paylaşımı ve öğretimi bağlamında insan bu etkileşimin aktif tarafı olmalıdır.

- Kültürün öğeleri dinamik ve görecelidir. Toplumlara göre değerler değişiklik arz ederler öyle ki bazen zıt unsurlar farklı toplumlarda değer olabilmektedir. Ayrıca kültürler insanın da etkisi ile canlı bir organizma gibi değişir, gelişir, dönüşür bazen de geriler.

- Kültürün oluşumu zaman alır, tarihseldir. Kültür toplumsal bir yapı olduğu kadar çağlara ve dönmelere ait unsurlar da taşımaktadır. Bu durum dikkate alınmadığında kimlik bunalımı ya da kültürel çatışmalara neden olunacaktır.

- Kültürün bütünleştirici etkisinin yanında ayrıştırıcı etkisi de vardır. Tarihsel, etnik ve çevresel farklılıklar ortak değerlerle desteklenmediğinde parçalanmalara yol açabilirler.²⁴⁵

2.1.2. Kültürün Kazanılması: Kültürleme ve Kültürle(n)me

İnsan dünyaya geldiği ortamın özelliklerini öncelikle ebeveynlerinden daha sonra akrabalarından, okuldan, yaşam alanlarından ve iş ortamlarında deneyimleyerek öğrenir. Bir ömür devam eden bu süreçte sosyalleşme denir ve birey bu vesile ile içinde olduğu topluma aidiyet kazanır. Böylelikle içinde bulunduğu toplumun değerleri ile uyumlu eylemler ortaya koyarak toplumdan dışlanmaz.

Bir toplumun kendine ait kültürü, kültürel değer ve özelliklerini insanlarına aktarma sürecine, toplumu oluşturan insanların, toplumun oluşturduğu yapıya uygun istek ve beklentilerine karşılık verecek şekilde etkilenmesi ve dönüşmesi sürecine kültürleme denmektedir. Kültürlenme ise Farklı kültür ve değer yargılarına sahip etnik ya da sosyal grupların birinin ya da öteki toplumun değerlerini kültürünü ve kültürel özelliklerinin bir kısmını ya da tamamını alması

---

²⁴⁵ Oğuz, “Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı”, 11; Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 3-4.

sürecidir. Kültürleşmenin mikro ve makro boyutları ortaya konmaktadır. Kültürleşmenin mikro boyutu, bireylerin bir dış topluluğun değerlerini, alışkanlıklarını, inanç ve davranışlarını benimseyerek onlarla bütünleşmesi şeklinde tanımlanırken makro boyutu, bir topluluğun devamlı ve direkt temaslar neticesinde o toplumun değer yargılarını ve özelliklerini benimseyerek kültürünü çoğunlukla değiştirmesi olarak tanımlanmaktadır.²⁴⁶

Formel eğitimin amaçlarından biri de kültürel değerleri yeni nesillere aktararak sürekliliği sağlayabilmektir. Bu aktarıma kültürleşme denir. Kültürleşme formel bir yapıda olabileceği gibi informal bir şekilde günlük yaşamın akışında doğal sürecinde de olabilir. Toplumların uzun ömürlü olabilmesi kültürleşmesini doğru bir şekilde yapabilmesine bağlıdır. Bu bağlamda kültürleşmede aileden sonra en önemli alan okullardır. Bazı ilim insanları da eğitimi en önemli kültürleşme süreci olarak görürler. Bu nedenle okullar ve eğitim süreçleri toplumların geleceği mahiyetindedirler. Bilhassa farklı etnik, din, dil ve kültürlerini bir arada yaşadığı kozmopolit toplumlarda sosyal barış, uyum ve uzlaşma kültürünün oluşturulması ve ortak bir zeminde birlikte olabilmek ve yarınları garanti altına almak için eğitim kurumlarının bu formel hizmeti vazgeçilmez bir değere sahiptir. Bununla birlikte kendi değerler ve kültürümüzü korumak adına hem bireysel hem de toplumsal kültürleşmeden korunmak açısından kültürleşme üzerinde durulması gereken önemli bir alandır.²⁴⁷

Kültürleşme sürecinde en önemli unsurlardan biri de bu kültürleşmenin körü körüne olmamasının gerekliliğidir. Felsefi bir yaklaşımla sorgulayarak ve eleştirel bir süreç takip edilmelidir. Aksi takdirde idealist yaklaşımlar hemen yanında taassubu getirmektedir. Kültürün bağnazlaşması oldukça yıkıcı bir etkiye sahiptir. Kültür canlı bir organizma gibi hareket etmektedir. Bbu nedenle sürece ayak uydurabilmesi, gerektiğinde ihtiyaç duyulan güncellenmenin yapılabilmesine bağlıdır.

Kültürün en önemli unsurlarından biri dindir. Aliya İzzetbegović kültürü tanımlarken, tüm kültür, dinin birey üzerindeki ya da bireyin kendine etkisinden müteşekkildir ve kültürün daima semavi olanla ilgili yani insan-Allah ilişkisinin

---

²⁴⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 275.

²⁴⁷ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 6-7.

yansımalarıdır ifadelerine yer vermektedir. Bu nedenle din kültürün de kültürde ki yeri tartışılmazdır.²⁴⁸ Din, kültürün oluşumunda etkili olduğu gibi farklı inanç ve dinlerin bir arada olduğu çoğulcu toplumlarda birlikte yaşayabilme noktasında kritik bir yere sahiptir. Bu bağlamda din ve inançların, bir ötekileştirme ve çatışma nedeni olmaması adına hem bireyler hem de devletler din eğitiminde özel önlemler almaktadır. Bu şekilde din kültürüne, sistemli bir süreçle daha kapsayıcı ve uzlaşıcı bir yapısallık kazandırılabilir. Tüm bunların yanında birçok uluslararası organizasyon; Avrupa konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı vb. ortak bir zemin oluşturmaya çalışmakta ve farklı dinlerin bilgilendirmeleri yapılmaktadır.²⁴⁹ Bu bağlamda hem ailelerin hem de devletimizin yapması gereken insanlarımızı ve toplumumuza bilinçli ve doğru değerlerle, formel ve informal alanlarda etkin kültürleme yapılarak kültürlenmeden korumasını sağlamaktır.

2.1.3. Kültürle İlgili Temel Kavramlar

Üst-alt Kültür: Bir toplumun çoğunluğunun benimseyip geçerli kabul ettikleri temel kültür özelliklerini ifade eder. Buradaki “üst-alt” tanımı değer değil katılım ve temsili ifade etmektedir. Alt kültür ise çoğunluğu ifade eden üst kültürün içinde etnik yapı, din, ırk, dil vb. farklılıkları ile kendi özgün varlıklarını devam ettiren toplulukların kültürüdür. Mesela Türkiye’deki Laz, Kürt, Alevi Kültürleri vb.²⁵⁰

Milli Kültür: Bir topluluk etnik, dini, coğrafi, dinsel özellikler ve dili yani maddi ve manevi öğeleri ile uyumlu bütünlük oluşturur işte bu topluluğa millet denir. Bir topluluğu millet noktasına taşıyan da bu bütünlüğü sağlayan milli kültürdür. Bir toplum tarihi süreç içerisinde tüm bu değerlerle yoğrulup kader birliği yaparak şekillenir ve milli kültürünü oluşturur.²⁵¹

²⁴⁸ Aliya İzzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslam* (İstanbul: Yarın Yayınları, 2013) 84-85.

²⁴⁹ Hasana Tanrıverdi, “Din- Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme” *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8/3, 595-601, (Kasım 2018), 600; Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 4-6.

²⁵⁰ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 7

²⁵¹ Bahaeddin Yediyıldız, “Milli Kültür ve Çağdaşlık”, *Diyanet Avrupa Dergi*, 159 (Mart 2004), 5-6; Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 8.

Din Kültürü: Dinler hiçbir zaman doğdukları coğrafyalarda kalmayarak tarihi süreç içerisinde insan eli ile oluşma yayılma sürecine girerler ve farklı kültürlerle etkileşime giren dinler farklı din yorumlarına da neden olurlar. Bu anlayışlar bölgelere, çağlara, milletlere ve inanlara göre farklılık oluşturabilmektedir. Kültürel anlayış farklılıklar da dini yorumlamada farklılıklara neden olmakta ve oluşan bu dini bilgi ve uygulamalar din kültürünü oluşturmaktadır.²⁵²

Kültürel Şok: Bireyin içinde bulunduğu kültür ortamından farklı bir kültürün içine girmesi ile yaşadığı uyumsuzluk ve bunalım halini ifade eder.²⁵³

Kültürel Asimilasyon: Üst kültürlerin içindeki azınlık kültürlerin değerlerini sistematik bir şekilde eriterek kendisine benzetmesine kültürel asimilasyon denilmektedir.²⁵⁴

Kültürel Yozlaşma: Sahip olunan kültürün dışında yabancı kültürlerin olumsuz etkisinin yanında aile ve toplumun da kendi değerlerine gereği gibi sahip çıkamayışının sonucunda oluşan kültürel bozulma olarak tanımlanabilir.²⁵⁵

Kültürel Dinamizm: Kültürün etkileşim içinde olduğu insanlar gibi değişim ve dönüşümlere ayak uydurmasının sağlanması gerekir. Kültürün bu şekilde revize edilerek insana uyabilen canlı bir organizmaya dönüştürülen kültürel dinamizm kültürün güçlenmesini sağlamaktadır.²⁵⁶

Çokkültürcülük: Çokkültürlülük bir toplulukta, ülkede ya da bölgede farklı kültürlerin bir arada olmasını ifade eder. Çokkültürcülük ise, bir ülke ya da bölgede farklı kültürlerin bir arada yaşamasını hoş karşılayıp takdir ederek bu bağlama uygun bir sosyo- politik duruş sergilemektir. Çokkültürcülük arka planında derin bir hoşgörü barındırmaktadır.

---

²⁵² Ejder Okumuş, “İslam ve Kültürümüz”, *Diyanet Aylık Dergi*, 169; Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 8.

²⁵³ Ayşen Temel Eğinli, “Farklı Bir Ülke, Farklı Bir Kültür: Kültür Şoku (Kültürlerarası Adaptasyonun Sağlanması)”, *Verimlilik Dergisi*, 4/115-131 (Mayıs 2011), 115.

²⁵⁴ Mustafa Kemal Şan, Salih Tzampaz, “Asimilasyonculuk Sonrası Dönemde Asimilasyon”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 16/2, 63-81 (Ekim 2021), 64-65; Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 11.

²⁵⁵ Kemal Sayar, “Ergenlik ve Kültürel Yozlaşma”, *Diyanet Aylık Dergisi*, 303/ 20-23 (Mart 2016), 21; Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 11.

²⁵⁶ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 11.

Farklı kültürlerin belli bölgeler ya da ülkelerde bir arada yaşama pratiği hemen her dönemde var olagelmıştır. Bu tarihsel bir olgudur. Tarhan; Gruplar arasındaki bu ilişkileri üç modelle ifade etmektedir. Gökkuşağı, ebru ve mozaik koalisyon. Mozaik koalisyonda tüm renkler kendi farklılıklarını korumaktadır, kolayca ayrılabilirler güçlü bir bağ yoktur aralarında. ABD’de mozaik koalisyon söz konusudur. Yine mozaik koalisyona tabi olan Sovyetler birliği bu zayıf bağlar nedeni ile dağılmıştır.²⁵⁷ Ancak geçmişte farklı etnik ya da dini kültürlerde olanlar genellikle üst kültürün bulunduğu alanın bir bölümünde, kendilerine tahsis edilen çoğunlukla da daha kıyı kenar bölgelerde dışarıyla ilişkisi nispeten az olacak şekilde düzenlenmekteydi. Bu tanıma geleneksel çoğulculuk adı verilmektedir.²⁵⁸ Tarhan; geleneksel çoğulculuğu “gökkuşağı koalisyonu” ile ifade etmektedir. Bu koalisyonda renkler arasında ast üst ilişkisi yani bir hiyerarşi söz konusudur. Avrupa üstün ırk, köle, üstün toplum gibi yaklaşımları ile tarihi boyunca gökkuşağı koalisyonuna uygun şekilde yaşamıştır. Bugün ise durum çok farklı bir boyuttadır, böyle bir uygulama ne günümüz yaşam şartlara uygundur ne de insani olmaktadır. Artık geçmişe kıyasla çok daha iç içe geçmiş bir çoğulculuk gündemdedir. Tarhan; bu yaklaşımı “Ebru koalisyonu” olarak tanımlamaktadır. Ebru koalisyonu yaklaşımında renkler birbirinin içine geçmiştir, ayrılırlarsa resim bozulur. Bu koalisyona ise Osmanlı imparatorluğunun farklı kültürlerini kendi renklerini yani özelliklerini muhafaza ederek sağlam yatay ilişkiler oluşturmasını örnek vermektedir.²⁵⁹

Globalleşen dünyada çok farklı etnik köken, din, dil ve kültürden insanlar aynı alanları paylaşmaktadır. Aynı binalarda, aynı işyerlerinde ve aynı okullarda bir arada yaşamaktadırlar. Bu sürecin getirdiği problemler sonucunda günümüzün çokkültürcülüğü bu gibi ihtiyaçlara binaen oluşmuştur. Günümüzün çokkültürcülüğü sadece kültürel bir yaklaşımdan öte aynı zamanda siyasal bir yaklaşımı da temsil ederek tanıma veya tanınmayı ifade eden bir politika durumundadır. Bu bağlamda çokkültürcülük devlet ya da yönetimlerin toplumlarında yaşayan farklı kültürleri tanıması ve insani şartların oluşumu için gerekli tedbirlerin alınması olarak da kendini göstermektedir. Böylesi karmaşık

---

²⁵⁷ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 216.

²⁵⁸ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 12.

²⁵⁹ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 216.

bir yaşam mücadelesini farklılıkları bir zenginlik olarak görebilip yok etmeden uzlaş, saygı, anlayış ve hoşgörü zemininde yaşayabilmek ve yönetebilmek farklı bakış açıları ve eğitimi gerekli kılmaktadır.²⁶⁰

Kültürlerarasılık: Bu kavram, farklı kültür yapılarının varlığını kabullenip, özellikle eşit düzeyli iletişim ve karşılıklı saygı kanalıyla yaşantılar oluşturarak ortak kültürler geliştirebilmek imkânıdır. Küreselleşen dünyamızda birçok nedenle göç alan ülkeler yeni gelen ve farklı olan bu kültürlerle birarada yaşama sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır. Özellikle baskın kültürlerin azınlık kültürlerle ilişkisinin nasıllığı sorusunun cevabı mahiyetinde bir kavram çokkültürlülük. Bugün çok kültürlü toplumlarda birlikte yaşayabilmenin önündeki engellerin başında etnik, dinsel ve kültürel aşırılıklar, ötekileştirme ve asimilasyon gelmektedir. Bu sorunların çözümünün gerekliliği kültürlerarası ilişki olgusu ve kavramının doğmasına neden olmuştur. Çok kültürlü yaşantılarda çoğunluğun azınlığı dönüştürerek asimile etmesi bağlamında kültür emperyalizmi politikalarının hâkim davranış haline gelmesini engellemek ve bu üstünlük eylemini eşitlik ilkesi ile değiştirmek adına ortaya konmuş bir ilişki biçimidir. Bu ilişki biçiminde hâkim kültürün azınlığa kendi değer ve kültürünü dayatması yerine eşit haklar çerçevesinde aynı düzeyde ve karşılıklı var olma ve birlikte yaşama imkânı sunmaktadır. Kültürlerarası ilişkilerde amaç sadece var olanın korunmasına yönelik olmayıp farklılıkların zenginliğinden faydalanılarak yeni kompozisyonların yaratılmasıdır.²⁶¹

Günümüzde hemen hemen tüm dünyayı etkileyen, temelinde teknolojik gelişmelerinin olduğu neredeyse her alanı kapsayan bir değişim ve dönüşüm içindeyiz. Bu gelişmelerin etkisi ile ciddi oranda artan kültürler arası karşılaşmalarda insan fitratına ve haklarına uygun bir iletişim şeklinin belirlenmesi adına disiplinlerarası bilim dalı olarak “kültürlerarası iletişim” önemli bir rol üstlenmektedir.

---

²⁶⁰ Hacer Çelik, “Çokkültürlülük ve Türkiye'deki Görünümü”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/15 (Ocak 2008) 320-324; Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 12-13.

²⁶¹ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 13-15.

2.1.4. Kùltùrlerarası Karşılaşmalar

Kùltùrlerarası deneyimlerim hemen her alana yayılması, kùltùrlerarası çalışmaların anlamı/niteliği'ne daha hassas bir yaklaşıma neden olmuştur. *“Karşılaştırmalı kùltùr çalışmaları Batı da sosyal bilimler içerisinde, karşılaştırmalı araştırmalar ve kùltürel tekniklerin bağlı olduğu disiplinler çerçevesinde şekillenmektedir.”* Bu alanda çalışma yapanların arasında Edvard B. Taylor ve Lewis H. Morgan ilk isimlerdendir. Bu çalışma disiplini daha ziyade yapılandırmacılık, dil bilim, etnografik araştırmalar ve karşılaştırmalı edebiyatla iş birliğindedir. Karşılaştırmalı kùltùr araştırmalarının ilkelerinin en önemlileri, neden'den çok nasıl'a dikkat etmek, farklı disiplinler arasında iletişim kurmak, kanıta dayalı, deneysel ve sistematik bir araştırma yöntemi belirlemek, kategorize ve nitelermelerden kaçınmak, araştırmanın derinlikli bir vizyonla yapılması, bütünsel bakışla, globalleşmeyi göz önüne alarak her alanda disiplinler arası ve saygılı olmak şeklinde sıralanabilir.²⁶²

Kùltùrlerarası karşılaşmalar adına yapılacak olan öğrenme çalışmaları birlikteliği, paylaşımı, farklılıkları anlama ve yaşatmayı, barış ve uzlaş kùltürünün yaşantılara aktarılmasını hedeflemektedir. Böylece farklı kùltürdeki insanların iletişim becerilerini geliştirmesi amaçlanmaktadır. İletimin artması sonucunda oluşacak olan saygı, anlayış, hoşgörü, empati ve diğlerine açıklık vb. değerler sayesinde birey açık toplum şartlarında karşılaştığı farklı kùltürlerin oluşturduğu sorunların giderilmesinde farklı çözümler üretebilecek ve çözüm için diğeleri ile işbirliği içinde olacak bir yandan da bu karşılaşmalar zenginliğe dönüşecektir. Bu sayede süreç kendini yapılandırabilecektir. Bunun sonucunda devlet ile vatandaş arasındaki hukuki güven kaynaklı, saygı ve emniyet ortamı sağlayacaktır. Böylece insanlar geleceğe dair umut besleyecek, hayata dair de hoşgörü çoğalacaktır.²⁶³

²⁶² Aydın - Osmanoğlu, *Kùltùrlerarası Din Eğitimi*, 37.

²⁶³ Hüseyin Subhi Erdem, “Hoşgörü Kavramının, Kùltürel, Siyasi, Ahlaki ve Entelektüel Zeminini Üzerine” *Ortak Yaşama Kùltürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer. (Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015) 314; Aydın - Osmanoğlu, *Kùltùrlerarası Din Eğitimi*, 36-39.

2.1.5. Dışlayıcı, Kapsayıcı ve Çoğulcu Yaklaşımlar

Farklı kültürler ve bu kültürleri benimsemiş birey ve toplumların birbirleri ile ilişkisini etkileyen en önemli unsurların başında din gelmektedir. Bu dinler içerisinde, çok daha geniş coğrafyalarda farklı kültürleri etkileyen Hristiyanlık, İslam, Yahudilik, Budizm ve Hinduizm gibi dinler yer almaktadır. Bu dinler ulaştıkları toplumların, kültürlerinin inşa ettiği insanların, hayata bakışlarını, hayat ve ölüme dair anlam arayışlarını ve hakikate dair inançlarını temellendirmede etkili olmuştur.²⁶⁴

Bu dinlerin metafiziksel ve fiziksel alanlarla ilgili inanç esaslarındaki doğruluk (truth) önermesi ile insanı iki dünyada da kurtarıcılıkla (salvation) önermesi ve eylemleri genellikle görünüşte ve detaylarda farklılaşmakta ve çatışmaktadır. Tarihteki birçok savaşın arka planında dinler ve din kaynaklı savaşların çoğunluğunun arkasında da dinsel hoşgörüsüzlük bulunmaktadır.²⁶⁵ Bu bağlamda son yüzyıldan biraz fazla bir zamandır toplumlar birbirini anlamak çabası ile farklı dinleri çalışılmaya ve böylece bu dinlerin inşa ettiği kültürlerin yetiştirdiği bireyin anlam arayışı, hayatı anlamlandırma biçimleri ve özellikle de hakikat algılarının anlaşılması mümkün olacaktır. Bunun sonucunda kültürlerarası karşılaşmalarda kültürler birbirini çok daha iyi anlayacak ve iyi ilişkiler geliştirmelerine neden olacaktır. Dolayısıyla kültürlerarası ilişkilerde kapsayıcı ve iyi ilişkiler geliştirebilmek için insanı yetiştiren kültürün temel unsuru olan dinler ve özellikle de hakikat anlayışı bilinmek ve anlaşılacak zorundadır.²⁶⁶

Her dinin bir hakikat anlayışı ve kurtuluş iddiası söz konusudur. Bu inançlar o dinlerin mensuplarının değerler sistemi inşa eder ve inançsal objelerini oluşturur. Dolayısıyla bu inançların farklılaştığı ve birbiri ile çeliştiği bir vakıdır. Dinlerin hakikat algılarındaki farklılıklar zaman zaman birbirlerini ötekileştirmesini ve bu dinlerin inananlarının da birbirine olumsuz bakış geliştirmelerine neden olmaktadır. Dinlerin ve bu dinlerin inananlarının birbirlerine bakışlarını ortaya koyan üç teolojik yaklaşım görülmektedir. Bu yaklaşımlar dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk olarak ortaya çıkmaktadır.

²⁶⁴ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 67.

²⁶⁵ Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, 25.

²⁶⁶ Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 328-336.

Hoşgörünün en çok ihtiyaç duyulduğu alanlardan biri de din kaynaklı ötekileştirmelerdir Dolayısıyla bu yaklaşımların bilinmesi çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Ancak sınırlar bağlamında kısaca değinilecektir.

Dışlayıcı Yaklaşım: Dinlerin ve inananlarının farklı inançlara yani birbirlerine yaklaşımlarının içinde en yerleşik ve eski olanıdır. Türkçe 'de de “dışlayıcılık” ya da “tekelcilik”e karşılık gelirken İngilizcede “ekslusivizmdir” ve “absolutizm” e karşılık gelen Mutlakçılıktır. Çoğulculuğun zıddı olan dışlayıcılık tahammülsüzlüğü, taassubu, bağnazlık ve fanatizmi içermektedir.²⁶⁷ Dışlayıcılık, dinlerin inançlarındaki nihai amaçlarının (kurtuluş, cennet, kendini gerçekleştirme, doğruluk vb.) sadece tek bir dinde ve kendi dinlerinde olduğunu ve sadece kendi dini aracılığıyla kazanılabileceğini iddia eden yaklaşımdır. Mesela klasik Hristiyanlık dinine göre tek doğru ve geçerli din kendisidir. Hristiyanlık dini dışındakilerin tümü yanlış ve sapkın olduğuna kurtuluşa ermek isteyenlerin bu dine girmekten başka yolları yoktur. Bu yaklaşım kişinin kendi dinini tek doğru yol olarak görmesi, kendi inanç ve değerlerinin dışındaki tüm yaklaşımları sapkın olarak nitelemesi anlamına gelmektedir. Klasik kilise öğretisi olan “kilise dışında kurtuluş yoktur” dogması bu durumu ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım günümüzde Protestan fundamentalistler ve katı evangeliklerle, hala II. Vatikan Konsili öncesi zihniyeti taşıyan bir kısım Katolikler arasında halen devam etmektedir.²⁶⁸

Her dindarın kendi dinini hak din ve tek kurtuluş yolu görerek böyle inanması dinin yapısına uygun, gayet doğal ve aslında olması gerektir. Bu şekilde düşünülmediğinde kişinin bu dini seçmesinin izahını hem kendine hem de karşıdakine yapması imkân dâhilinde olmaz. Dışlayıcı görüş bu dairede değerlendirildiğinde sorun yoktur ve hatta inanan kişilerin iman ve samimiyeti için aynı zamanda kendi dinine içtenlikli bir bağlılık için gereklidir. Bu şekliyle kimse için sorun da teşkil etmez. Bu bağlamda bu yaklaşımı yanlış bir tutum olarak değerlendirmek hiç de doğru olmayacaktır. Hiçbir din inananlarına kendileri dışında da hakikatler olduğunu söylemez. Bunu yapması kendi varlığını inkâr etmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bir dinin kendini hak din ve tek

²⁶⁷ Musa Kazım Arıcan, Birlikte Yaşamının Felsefi Temelleri, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer, (Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015) 100.

²⁶⁸ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 223.

kurtuluş olarak görmesi bu çerçevede kaldığında sorun değildir ve bu yaklaşım dışlayıcılık olarak da değerlendirilemez. Ancak bu yaklaşım ifade edilen daireyi aşp da diğer dinleri ve mensuplarını ötekileştirerek lanetlemeye, onlara kendi inançlarını belirleme hakkı tanımamaya, onların temel inanç haklarını görmezden gelmeye ve onlara yaşam hakkı tanımamaya ulaşan bir boyuta varırsa çok yıkıcı bir hal alır.

Dışlayıcılık olarak tanımlayabileceğimiz bu yaklaşım bu boyuta ulaştığında ciddi sorunlar oluşmakta ve bir arada yaşama imkânını ortadan kaldırarak çatışmalara neden olmaktadır. Bu yaklaşımı onaylamak mümkün değildir. Bu noktada teolojik dışlayıcılık olan kendi dininden başka hak yol olmadığına inanmak ile sosyolojik dışlayıcılık olan kendi gibi inanmayanları ötekileştirerek onlara hayat hakkı tanımamayı birbirinden ayırmak gerekmektedir.²⁶⁹

Meseleye İslam dini bağlamında baktığımızda Tüm Müslümanlarda İslam'ın Allah tarafında Hz. Muhammet vasıtası ile bize ulaştırılan son hak din olarak tanımlanmaktadır. Hiçbir Müslüman bu inancından taviz vermez çünkü bu en temel itikadi kısmını oluşturur. Ancak Müslümanın bu inancı, kendi inancında olmayanları ötekileştirmesine ve onların en temel hakkı olan inanç ve özgürlüklerini kısıtlamaz çünkü inançlarının muhtevasında böyle bir yaklaşım yoktur. Aksine İslam, kendi inancını benimsemeyenleri ötekileştirerek, insanı temel haklarından mahrum bırakacak ya da incitecek herhangi bir davranışı asla onaylamamaktadır.

İslam dininin Kutsal kitabında insanın en güzel biçimde yaratıldığını²⁷⁰ ve yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğu²⁷¹ ifade edilir. Ayrıca bu tanımlar insanlığın tamamı içindir. Bununla birlikte Kur'an daki hitap tüm insanları içine alan “Ey insanlar” “Ey Âdemoğulları” şeklindedir. Tüm bu verilerin ışığında İslam'ın insanlığı tek bir aile gibi gördüğünü ve inanan ve inanmayan ayırımlarına gitmeyerek insanlığın temeldeki bütünlüğüne işaret etmektedir. İslam kendi inancı dışındakiler “öteki” olarak görmez. Şirk ya da küfür içinde olanları, hakikate ulaşamamış ve bu insanların henüz kendi varlık amaçlarını kavrayamadığı

---

²⁶⁹ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 68; Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 223.

²⁷⁰ el-Tin,95/4

²⁷¹ el-Bakara,2/30

yaklaşımı ile her daim kazanılabilecek bir değer olarak görür. İslam'ın en temel ilkelerinden biri de “Dinde zorlama yoktur”²⁷² ilkesidir. İslam bu ilke ile insanların farklı inanma, düşünme ve kutsalını belirleme hakkını güvence altına almış ve bu yönde irade kullanan insanların kabul ettiği değerlere saygıyı ahlaki bir ilke olarak insanlığa sunmuştur.

Dışlayıcı yaklaşım farklı dinlere olduğu gibi dinin kendi içinde de görülebilmektedir. Bu durum dinlerin içinde oluşan yorum farklılıklarının oluşturduğu mezhepler ya da farklı görüşleri benimseyen gruplar arasında görülmekte ve en az dinlerin birbirini dışlaması kadar yıkıcı olabilmektedir. Örneğin Hristiyanlıkta, Protestanlığın diğer mezheplere katı tutumu yüzlerce yıl süren savaşların neden olmuştur. Bu bağlamda bu yaklaşım İslam'ın değerlerini yansıtmasa da İslam tarihinde örneğine çok rastlanmasa da hiç olmadığı savunulamaz. İslam mezhepleri tarihinde, Hz. Muhammed'den sonra ortaya çıkan Haricilik bu bağlamda değerlendirilebilir. Müslümanlar için acı bir tecrübe olmuştur. Din içi dışlayıcılığın bir diğer örneği de “tekfircilik”tir. Bazı dindarların inançlarının ve yaşam anlayışlarının kendisi gibi olmayanları sapkınlıkla suçlayarak tekfir etmesi şeklinde hemen her dinde var olan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım da en az dinde ötekileştirme kadar yıkıcı olabilmektedir. İslam din için çoğulculuğu fitri görerek kabul eder ve bu çoğulculuğu bir zenginlik olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda İslam uleması çok hassas davranmıştır. Örneğin İmam-ı Azam'ın ders halkaları özgür düşüncenin beslediği verimle bu günlere kadar ulaşmıştır. Bu halkalarda öğrencilerin hocalarını sorguladığı ve bununla birlikte muhalefet ettiği gözlemlenmektedir hatta imam-ı azamın en gözde öğrencileri ona muhalefet edebilenlerden oluşmaktadır.²⁷³

Kapsayıcı Yaklaşım: Kapsayıcılık, asıl kurtuluşun tek bir dinde olduğuna inanmakla birlikte diğer dinlerinde kurtuluşa vesile olabileceğini ortaya koyan yaklaşım biçimidir.²⁷⁴ Kapsayıcılık dışlayıcılığın yıkıcı etkilerini önlemek adına ileri sürülmüş nispeten yeni bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım kısa bir süre içinde modern Hristiyanlığın teolojisinde kendisine etkin bir yer bulmuş ve bu dinin

---

²⁷² el-Bakara, 2/256.

²⁷³ Aydın-Osmanoğlu, *Kültürler arası Din Eğitimi*, 68-72.

²⁷⁴ Musa Kazım Arıcan, *Felsefî ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik*, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, 71-98, (2011), 77.

paradigmalarından biri haline gelmiştir. Bu dinin mensuplarının bu dindeki dışlayıcılık ve aşırılığın karşısında, öteki dinlere karşı daha savunulabilir ve pozitif bir yaklaşım olması nedeni ile hızla yayılmıştır.

Çoğulculuğun mimarı John Hick'e göre, Hristiyanlar bu görüşü öylesine kabullenmiştir ki bu görüş onlar arasında en yaygın görüştür. Bu dinin içinden birçok insan da kapsayıcılığın 1960'lardan sonra diğer dinler içinde, Hristiyanlığın anayol (mainlin) şeklinde tanımlandığını ifade etmektedir.²⁷⁵ Batıda 16. ve 17. Yüzyıllarda yapılan coğrafi keşiflerde, Hristiyanlığı buna mukabil İsa'yı hiç duymamış insanların varlığını keşfetmişlerdir. Ancak bu insanlar Hristiyan olamamalarına rağmen inançları ve davranışlarında erdemli tutumlar sergilemekteydi. Bu insanların durumunu dikkate alan Hristiyan teologlar bu dinin ötekileştiren tekelci tutumunu savunmanın tutarsızlığını görmüş ve 19. yüzyıldan itibaren bu görüşlerini yumuşatarak kurtuluşa ereceklerin kapsamı genişletilerek kapsayıcı yaklaşım benimsenmiştir.

Hristiyanlıktaki kapsayıcı anlayışa göre kurtuluş yalnızca İsa Mesih'e iman etmekle mümkün olmakla birlikte Tanrı'nın merhameti ve kurtuluşu tüm insanlığı içine almaktadır. Ancak bu kapsayıcı anlayışa göre bu dinler doğruluk ve kurtarıcılık açısından derecelendirilmektedir. Bu yaklaşımla doğruluk ve hakikat anlamında en yüksek orana sahip olan din Hristiyanlık olmakla beraber daha aşağıda olan diğer din ve inançların da hakikat ve doğruluk payı olabilmektedir. Bu bağlamda kapsayıcılar, kurtuluşun kazanılabilmesi, Hristiyanlığın şartlarına uymakla mümkündür ifadesiyle dışlayıcılığa yaklaşıırken, farklı dinlerle aracılığı ile de kurtuluşa yani Tanrı'ya ulaşılabilceğini ifade etmeleri ile çoğulculara yaklaşmışlardır. Dinde kapsayıcılık Hristiyanları çoğulculuğa sevk eden bir köprü görevi üstlenerek Hristiyan olmayanlara karşı kısmen de olsa daha hoşgörölü olmalarını sağlamıştır.²⁷⁶

Çoğulcu Yaklaşım: Tarih boyunca her dinin kendini mutlak din olarak görmesi ve zaman zaman diğer dinleri ötekileştirmesi ve hayat hakkı tanımaması farklı din mensuplarının bir arada yaşamasını oldukça güçleştirmiş ve bu

---

²⁷⁵ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 228.

²⁷⁶ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 231-236; Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 73-75.

bağlamda ciddi sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunların getirdiği arayış ile dini çoğulculuk yaklaşımına ulaşılmıştır.

Dini çoğulculuk yaklaşımı, sadece bir mutlak din tasavvuru veya bu mutlak dinin ana yol olmasının yanında diğer dinleri kapsayabileceği inancının yerine her dini inanış ve geleneğinin tek başına diğerlerinden bağımsız bir şekilde inananlarını kurtuluşa götürebileceği inancından yola çıkarak dışlayıcılık ve kapsayıcılığı aşacağına inanılan yaklaşımdır. Bu yaklaşımın mimarı ve en büyük savunucusu olan Hick bu yaklaşımı “teolojide Kopernik devrimi” olarak tanımlamaktadır. O’nun ifadesi ile “*Hristiyanlığın merkezde olduğu dogmasından, tanrının merkezde olduğunun ve kendi dinimizi dâhil insanlığın bütün dinlerinin ona hizmet ettiğinin ve onun etrafında döndüğünün anlaşılmasına yönelik bir değişiklik içerir.*”²⁷⁷

Hick, bu tanımla Hristiyan merkezli bir teoloji yaklaşımı yerine Tanrı/hakikat merkezli yaklaşımı benimsemektedir. Böylece tüm dinler bu hakikat güneşini tavaf etmekte ve ondan nasiplenmektedirler. Tüm bunları yanında Hick, dinlerin, ilahi ilham sonucunda kişiler tarafından oluşturulan insan temelli sistemler olduğu inancı ile dinleri “dini tecrübenin ırmakları” olarak nitelendirdiğini bilmek gerekmektedir. Dolayısıyla onun bu düşüncesi Müslümanların vahye yüklediği anlamdan çok farklıdır. Çoğulcu yaklaşıma göre tüm dinler, insanın ilahi olanı anlama çabasının ortaya çıkardığı yaklaşımlardır, bu nedenle dinlerin birbirine karşı bir üstünlüğü bulunmamaktadır. Bu yaklaşımın amacı dinler ve inançların birbirlerine karşı gerilim, ötekileştirici tutum ve üstünlük mücadelelerini azaltarak ortadan kaldırılmasıdır. Dini çoğulculuk dinlere ve bu dinlerin birbiri ile ilişkilerine bu kaygı ile yaklaştığından, bu dinlerin inananlarında çok daha farklı bir yaklaşım içindedir.²⁷⁸

Dini çoğulculuk yaklaşımı, geleneksel anlayışların kabul etmekte zorlanacağı bir yapıda olması, yeni bir bakış olması ve henüz bir tartışma sürecini geçirmesi gibi nedenlerden kaynaklı birçok eleştiriye tâbi tutulmuştur. Din felsefesinde bu eleştiriler dört başlıkta toplanmaktadır. Birincisi, çoğulcu yaklaşımın, vahye bilgi kaynağı olarak bakmaması ve yer vermemesi şeklindedir.

²⁷⁷ John Hick, *God and the Universe of Faiths*, 131, akt. Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 237.

²⁷⁸ Aydın - Osmanoglu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 76.

İkincisi, çoğulculuğun, tüm dinleri hakikat noktasında eşit kabul etmesidir. Üçüncüsü, dini çoğulculuğun dini, ahlaka indirgemesidir. Dinlerde ahlaki değerler önemlidir ancak teistik dinlerde dini ahlaka indirmek kabul edilebilir değildir. Dördüncüsü ise, dini çoğulculuğun ahlaki iyi'yi tamamen metafizikten kopuk olarak değerlendirmesidir. Bu hususlar nedeni ile ilahi dinler ve inananlarının düşünürleri dini çoğulculuğu şiddetle reddetmekte, kabul etmemektedirler. Bu bağlamda son zamanlarda dini çoğulculuğun yerine, ilahi dinler özelinde İslam'da "dinde çoğulculuk" olgusuna işaret edilmektedir.²⁷⁹

İslam'ın Müslümanlar için tek geçerli ve mutlak din olması gibi, diğer dinler için de kendi inananları açısından inançları aynı mesabede doğru ve geçerlidir. Bu bağlamda bir inanç konusu olan dinsel hakikat probleminin oluşturduğu sorunları aşmak adına bütün dinlerin eşit olduğunu savunmaya değil, herkesin istediği dine inanabilme ve inandıkları değerlerde özgürce yaşayabilmelerini destekleyen ve onaylayan bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Nitekim hakikat iddiaları çerçevesinde hangi dinin daha üstün olduğu tartışmaları yerine dinlerin mensuplarının sağlıklı ilişkiler geliştirip, birbirlerini anlayarak yaşanan sorunlara ortak çözümler üretmeye odaklandıkları gözlemlenmektedir. Bu bağlamda İslam'ın kendi dışında ki dinlere bakışı aslında çoğulluğa duyarlı olarak hepsinin temel hak ve hukukunun korunması şeklindedir. Din içi farklılıkları ise bir zenginlik nedeni olarak görür ve dışlayıcılığı tamamen reddeder.²⁸⁰

2.2. Barış ve Uzlaş Kültürü

İçinde bulunduğumuz bu zor zamanlarda, bir salgın sonrasında salgının psikolojik ve ekonomik yansımalarını bu denli hissederken hem dünya hem de ülke olarak en çok ihtiyacımız olan şey birlik ve beraberlik olsa gerektir. Toplumsal bir varlık olan insan ve toplumlar her daim yaşadığı sorunların üstesinden gelmek için birbirine ihtiyaç duymuş ve birbirinden aldığı destekle ayakta kalabilmiştir. Bunu sağlayamayan insanlar ağır psikolojik sorunlar yaşayarak telafisi olmayan derin yaralar almıştır. Bu bağlamda birlikteliği sağlayamayan toplumlar da ciddi çatışmalara girerek büyük hasarlar almışlardır.

²⁷⁹ Recep Kılıç, "Dini Çoğulculuk mu Dinde Çoğulculuk mu?", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7/19, (Haziran 2004), 15-17.

²⁸⁰ Lütfi Bozkale, "Dini Çoğulculuk Üzerine", *Diyanet İlmi Dergi*, 50/3 (Eylül 2014), 61-62.

Birlik içinde olabilmenin temel kuralı farklılıkların kabulü ile olabilmektedir. Birbirimizin farklılıklarını anlayabilmek ise temas, hoşgörü ve uzlaşa ile mümkündür. Bu değerlerle kurulacak iletişim ve uzlaşa ise barış getirir.

Barış TDK'da; “*savaşın bittiğinin bir antlaşmayla belirtilmesinden sonraki durum, sulh, böyle bir antlaşmadan sonra insanlık tarihindeki süreç ve uyumlu karşılıklı anlayış ve hoşgörü ile oluşturulmuş ortam.*”²⁸¹ Savaşsızlık hali, uzlaşa, şeklinde tanımlanmaktadır.²⁸² Barış, şiddetin olmadığı, insan hayatında yıkıcı ve yaşamın zevklerinden mahrum bırakan silahlı çatışmanın olmadığı, farklı sebeplerle insanlar arasında oluşan çatışma, kin, uzlaşmazlık, bozgunculuk ve düşmanlık gibi sorunların uzlaşa ve hoşgörü ile ortadan kaldırıldığı bir kültürün oluşmasıdır. Barışın zıddı savaştır. İnsanların temel haklarına sahip bir şekilde toplum içinde yaşayabilmesinin şartı barış ortamının sağlanması ile mümkündür. Böylece barış ortamında insanlar farklı düşünce, inanç ve ırklara rağmen bir arada yaşayabilir ve aynı zamanda da kendi kültür, kimlik, inanç ve değerlerini koruyarak ortak bir paydada bir araya gelerek huzur içinde yaşayabilirler. Ancak barışın oluşturulduğu ortamlarda temel insan hakları ve insanca yaşam imkânı güvence altına alınabildiği için sosyal yaşamda huzur ve emniyet hâkim olabilir.²⁸³

Çok dinli, mezhepli ve çok kültürlü toplumlarda insanlar çok farklı dünya görüşlerine rağmen bir arada yaşamaktadırlar. Bu farklılıklar çoğulcu toplumlarda arttığı ve çeşitlendiği için potansiyel sorun oluşturmakta, bununla birlikte çatışma olasılığı yükselmektedir. Ancak ortak paydalar toplulukları bir araya getirmektedir. Farklılıkları sorun olarak algılamamanın temelinde ise bireyin bakış açısı yer almaktadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi insanın kendisinden farklı olanı “öteki” olarak görme eğilimi niyetlerimizi inşa etmektedir.²⁸⁴ İnsanoğlu, yapısı itibarı ile her daim barışçıl bir yapıda değildir. Tersine benmerkezci ve çıkarlarına

---

²⁸¹ TDK, “Barış”

²⁸² Doğan, “Barış” 89.

²⁸³ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, 19.

²⁸⁴ M. Şevki Aydın, “Çoğulcu Toplumda Uzlaşa ve Din Eğitimi”, *Diyanet Aylık Dergi*, 218 (Şubat 2009), 24.

odaklanmıştır.²⁸⁵ İnsan bu menfaatçi yapısı onun hayatta kalabilmesinin itici güçlerindendir. Bununla birlikte insan tek başına yaşayabilen bir varlık da değildir sosyal bir yanı vardır. Bu iki eğilim insanın kendini gerçekleştirebilmesi için önemli iki faktör konumundadır. İnsan bu eğilimlerini aile toplum ve eğitimle dengelemekte ve topluma uyumlu bireyler haline gelebilmektedir.²⁸⁶ Dolayısıyla barış ortamının oluşmasında toplumu oluşturan bireylerinin “ötekine” bakışı önemli bir etkidir. Barışın bireyde bir değer olarak yerleşmesi için kişinin bu değerle ilgili niyetinin olması gerekmektedir. İnsan sorunlarla karşılaştığında ilk etapta kendini tatmin etmek ya da mantığına bürüyerek muhatabı ezmek ister. Bu durum insan için ilkel ve sonuç olarak da hayatı olumsuz etkilemektedir.

İnsan ancak mantık ve sevgi arasında denge kurarak barışı sağlayabilir. Birey sorunlarını barış kanalı ile çözmeyi arzuluyorsa bu insanın iç barışının bir işaretidir. Ancak insanın iç barışı oluşturabilmesi önceden belirlenmiş yaşam ilkeleri ile mümkündür Çünkü beynimiz bu niyete göre mesaj oluşturmaktadır. Ancak bu şekilde doğal bir şekilde niyetimizle paralel ilkeler oluşturabiliriz. Bu prensiplerden biri de barış olduğu takdirde insan, başlarda zorlansa da barışı bir hayat ilkesi olarak içselleştirip benimsediğinde zamanla hayatını kolaylaştırdığını fark edecek ve bu durumdan faydalanmaya başlayacaktır.²⁸⁷ Bu bağlamda İzzetbegoviçin şu tespiti durunu özetler mahiyettedir. “*İnsan, yaptığı değil, her şeyden önce istediği, meylettiği şeydir.*”²⁸⁸

İnsanın kendi ilkelerini oluşturma yani diğer canlılardan farklı olarak hür seçimleri ile kendini var etme, varlığına ve isteklerine şekil verme potansiyeli vardır. İnsan ancak bu şekilde varoluşunun öznesi olabilir ve niyetlerine yön verebilir. Bu nedenle insan yaptıklarından sorumludur. İnsanın yaşantılarındaki etkileşimleri, öğrenme süreçleri ve niteliği, bireyin varoluş düzeyini belirler.²⁸⁹ Dolayısıyla bu varoluş düzeyi yaşam niteliğinin alt yapısını oluşturur. İnsanın varoluşunu kavraması ve bu paralelde yaşaması kendi düşünce ve duygularının

---

²⁸⁵ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 191.

²⁸⁶ Kutup, *İnsan Psikolojisi Üstüne Etütler*, 154-155.

²⁸⁷ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 191-192.

²⁸⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 164.

²⁸⁹ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 133.

bilincinde olması ve bunları yansıtabilmesine neden olmaktadır.²⁹⁰ Varoluş seviyesi yükselen insan, varlığın amacını, kendi varlığını ve yaşantıları anlamlandırarak alternatifleri çoğaltarak sorunları çözme kapasitesi genişleyecektir. Böylelikle insan gelişmeye devam edecektir. Gelişmek ve var olmak birbirini karşılıklı olarak etkileyen unsurlardır. Gelişmek var olmanın zorunluluğudur. Bu nitelikler insandaki uzlaşma becerisinin göstergesidir.²⁹¹

Uzlaşma bireyin kendisi ve çevresi ile yaşadığı çatışmaları ve sorunları iki tarafında çıkarlarını dikkate alarak çözmesi olarak kendini göstermektedir. Yani bir insanı kendi ile psikolojik ya da varoluşsal sorunlarını, kendisi ya da dışarıdan destek alarak çözmesi ya da başka bir insanla sorununu yasalara başvurmadan anlaşarak çözmesi uzlaşmaya örnek mahiyetindedir. Bina yapmak için bir ağacı kesmek yerine, ağacı evin ortasında bırakarak buna uygun bir mimarı uygulamak da uzlaşmaya örnek verilebilmektedir.²⁹²

Uzlaşma toplumsal empatinin meydana gelmesinde etkili bir unsurdur. Bunun nedeni uzlaşmada kazan kazan ilkelerini içermesidir. Uzlaşmacılık, karşıdakini değiştirmeye çalışmak yerine anlamayı çabalamak ve karşılıklı iki tarafında kazanmasını sağlayacak bir yol bulmayı gerekli kılmaktadır.²⁹³ Dolayısıyla uzlaşmanın iki boyutu ortaya çıkmaktadır. Bunlar bireyin kendi ile ve kendi dışındakilerle uzlaşması şeklindedir;

Bireyin kendisi ile uzlaşması: Bireyin kendi yetenek ve eksikliklerinin farkında olarak kabullenmesi, bu eksikliklerin giderilmesi için çevre ile uyumlu, onların ihtiyaçlarının da dikkate alan bir çaba ve gayret içinde olması; eski yaşantılarını yeniden yorumlayarak kendi ile ilgili sorunlarını ve geçmişe dair yarım kalan işleri ve psikolojik sorunlarını çözmesi demektir.

Bireyin kendi dışındakilerle uzlaşması: Kişinin kendi yeteneklerini, eksikliklerini yani potansiyelini bilmesi ve kabullenmesi ile birlikte en yakınından başlayarak insanlarla ve varlık âlemi ile uzlaşmasıdır. Bu yaklaşım karşısındaki

---

²⁹⁰ Üstün Dökmen, *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Var Olmak Gelişmek Uzlaşmak*, (İstanbul, Remzi Kitabevi, 2017), 270-271.

²⁹¹ Dökmen, *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Var Olmak Gelişmek Uzlaşmak*, 270-271; Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 134.

²⁹² Dökmen, *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Var Olmak Gelişmek Uzlaşmak*, .266.

²⁹³ Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, 149-150.

ile empati kurarak onun ihtiyaçlarını, yaşantılarını ve ilişkilerini anlamlandırarak yorumlayabilmesini sağlayabilmektedir. Oluşturulan çözümlerde yeri geldiğinde taviz verilerek bazen de hakkından vazgeçmeyerek orta yolun bulunması kişinin kendi dışındakilerle uzlaşmasıdır.²⁹⁴

Toplumsal barış, bireyin kendinden farklı olanla uzlaşması ile mümkündür. Birey, barışa niyet eder, problem çözme, hak tahakkuk ettirme yolu olarak uzlaşıyı seçtiğinde bireysel ve toplumsal ilişkilerde hořėr ve barış etkin olmaya başlar. Böylece barış kültürü oluşur.

Genellikle toplumlarda bütünü barışçıl ya da bütünü saldırgan kültürlerden ziyade ikisini de içeren kültürler söz konusudur. Çünkü insanlarda bu iki eğilimde bulunmaktadır. Bu iki yaklaşımdan birini seçmek genellikle toplumun çocuklarını nasıl eğittiği ve toplumsallaştırdığı ile alakalıdır. Barış kültürü kendiliğinden oluşmaz. Ancak açık ve barış odaklı niyetlerle oluşturulan planlamalar, programlar ve uygulamalar sonucu gelişip, içselleştirilerek yerleşik bir kültür haline gelebilir barış kültürü. İste bu noktada barış eğitiminin önemi ortaya çıkmaktadır. Topluluklarda köklü sosyal değişimler ancak eğitim kurumlarının bu bağlamda uygulayacağı barış eğitimi ile mümkündür. Toplumsal barış kültürünün en mühim destekçisi, aileden sonra gençlerin nedeysede tamamına ulaşabilen eğitim kurumlarıdır.²⁹⁵

2.2.1. İnsanın Benlik Algısının Barış ve Uzlaş Kültürüne Etkileri

Psikolojide benlik kavramlarının dinamik özellikleri şöyle ifade edilmektedir; *“Benlik (kendilik) kavramı, kendine dönük kişiler arası davranış ve süreçleri motive eden, yorumlayan, düzenleyen, bunlara aracılık eden dinamik zihinsel bir yapıdır. Benlik kavramı pek çok bileşen içerir. Bunların arasında kendinizle ilgili anılarınız, karakter özellikleriniz, gdleriniz, değerleriniz ve yeteneklerinizle ilgili olan inançlarınız; en çok olmayı istediğiniz ideal benlik; canlandırmayı düşündüğünüz olası benlik; kendiniz ile ilgili olumlu ya da olumsuz değerlendirmeleriniz (z sayėı); diğerlerinin hakkınızda düşündükleri ile ilgili*

²⁹⁴ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 134.

²⁹⁵ Fatoş Erkman, “Barış Kültürü”, *Barış Kültürü ve Eğitimi alıştayı*, ed. Betül Onursal (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Barış Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2012), 22-23.

*inançlarınız yer alır”.*²⁹⁶ Benlik kavramımız benlikle alakalı bazı şemalar (çevrenin yapısı ve yaşantılarımızı da kapsayan, karmaşık genellemeleri içine alan bilgi paketleri) içerir-*benlik şemaları*- bizde bulunan farklı şemaların, tecrübelerin diğer alanlarını düzenlemesi gibi bu şemalar da kendilik algımızla ilgili düzenlemeler yapmamızı sağlar. Ancak bu şemalar sadece kendimizle ilgili bilgi işlemekten fazlasını yapar.

Yapılan araştırmalar göstermektedir ki, bu şemalar aynı zamanda diğer insanlarla ilgili bilgi işleme ve onları tanımlama şeklimizi de etkiler. Bu nedenle diğer insanların davranışları, insanın kendinde olan bilgi ve inançlar çerçevesinde yorumlanmaktadır.²⁹⁷ Ben bilincinin oluşumunda bireyin, diğerleriyle yoğun bir şekilde temas halinde olma arzusu güden bir varlık olması önemlidir. Yani insan kendini karşılıklı bir iletişim alanında “başkalar” veya “diğer ben’ler” arasında “onlarla birlikte” veya “onlara karşı” davranış sergilerken keşfetme olasılığını bulur. Dolayısıyla “ben bilincinin” meydana gelebilmesi ve “kendini tanıma” için “başkalarına” yani diğer benlere ihtiyaç duymaktadır.²⁹⁸

‘Ben-Öteki’ ilişkisi, basit ve alışılmış bir ilişki şeklinde görünse de daha dikkatli bakıldığında durumun öyle olmadığı, konunun felsefi ve entelektüel bir hacmi olduğu ve çok çeşitli bir boyut taşıdığı ifade edilebilir. Bu ilişkinin neticesinde, benin benliğini ötekinde fark ettiği ve ortaya çıkardığı gibi öteki de kendini bende fark etmektedir. Ben-öteki ilişkisinin interaktif bir mahiyete sahip olması, her iki tarafta da bir “kendilik bilinci” nin oluşmasına yol açmaktadır. Ben ötekinin “öteki” olmasında ve öteki olarak kalmasında, öteki de, benin “ben” olması ve “ben” olarak kalmasında önemli bir etkiye sahiptir.²⁹⁹

Öteki algısı bir kişinin ve toplumun ben tasavvuruna sıkı sıkıya bağlıdır. Kalın, bu konu bağlamında tespitlerde bulunarak, “Ben” tasavvuru ile “öteki” algısı arasında üç ilişki modelinin, modern toplumların ilişkilerinin inşasında yer

---

²⁹⁶ Chen, S, Baucher, H,C- Tapias, M.P. “The Relational Self Revealed: Integrative Conceptualization and Implications for Interpersonal Life”, *Psychological Bulletin*, 2006, 132, 1235-1249; akt. Richard j. Gerring - Philip G. Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam*, çev. G. Sart, (Ankara, Nobel Yayınevi, 2014), 428.

²⁹⁷ Gerring - Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam*, 428.

²⁹⁸ Koç, “Ortak Yaşam Kültürü ve Felsefesi”, 127.

²⁹⁹ Şahin Efil, “Kendini ‘Öteki’nde Fark Etmek: Ben-Öteki İlişkisinin Felsefi Uzantıları”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2, (Aralık 2016), 52-53.

aldığını ifade etmektedir. Birincisi, Mutlak olan bir ‘ben’ ile yine mutlak olan bir ‘öteki’ nin çarpıştırılmasıdır. Mutlak manada haklı, iyi ve mükemmel olan ben, dolayısıyla kesinlikle kötü ve haksız olan ‘öteki’. İkinci ilişki şekli, mutlaklaştırılmış bir ‘ben’ ile yok sayılan ve ortadan kaldırılması amaçlanan ‘öteki’ arasındaki ilişkidir. Bu ilişkide çatışmanın da ötesinde yok saymak ayrık otu gibi yok edilmesinin gerekliliği ile hareket eden bu tarihi ve kültür anlayış adalet ile değil zorbalıkla davranışı esas alacaktır. Üçüncüsünde ise içeriği boşaltılmış kimliği olmayan bir ‘ben’ algısı ile sulandırılmış ne olduğu belirsiz bir ‘öteki’ arasında olduğu varsayılan ilişki biçimleridir. Bu şekilde kimlikler, aidiyetler, kültürler, tarih ve toplumsal hafızalar bulanıklaştırılarak farkına varılmadan yeni anlamlar kazandırılır.³⁰⁰ Bu bağlamda dışlayıcılık psikolojik, felsefi, teolojik ve sosyolojik etkileri olan bir tutumdur.³⁰¹

Batıda benlik kavramının tarihsel kökenlerini Eski Yunan Felsefesine kadar götürmek mümkün. Herakleitos’tan Platon’a, Aristoteles’ten Epiküros’a kadar uzandığı görülmektedir. Bu dönemlerde aklın, “ruh”ın duyguların farklı boyutlarda tartışıldığı tespit edilmektedir.³⁰² Ancak Ben ve Öteki kavramı daha ziyade günümüz felsefesinin ele alındığı bir sorun olarak 17. ve 18. yüzyıllardan sonra karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Hobbes’un “*insan insanın kurdudur*” sözünün zihniyetinde, Kant’ın İnsanı bir araç değil de amaç olarak gören ahlak anlayışında, Hegel’in “Köle-Efendi” diyalektiğinde, Ben ve Öteki etkileşimi söz konusudur. Hegel’in insanı “ben” demeye iteni, yani kendi üstünde düşünmesine neden olan şey “istek” veya “arzu” olarak tanımlamaktadır.

Bunun sonucunda sahip olma isteği ile karşısındakini nesneleştirmekte ve bu nesneyi elde ederek diğerine kendi üstünlüğünü kabul ettirme arzusu ve bundan kaynaklı eylemler ortaya çıkmaktadır.³⁰³ Yakın tarihe kadar devam eden fiili kölelik ve halen devam etmekte olan zihinlerin köleleştirilmesi olan ötekileştirme bu algılama şeklinin sonuçları olarak tezahür etmektedir.

---

³⁰⁰ İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 459.

³⁰¹ Arıcan, *Birlikte Yaşamamın Felsefi Temelleri*, 100.

³⁰² Ahmet İnan, “Özgürlük-Özgelik Odağında Can Cana Yaşama Üzerine Bazı İpuçları”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer, (Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015), 31.

³⁰³ Emel Koç, “Birlikte Yaşama Üzerine: J.B.Sartre’in Yabancılaşma Felsefesinden, G.Marcel’in Birliktelik Felsefesine”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer, (Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015), 128.

Dolayısıyla bu benlik algısının inşa ettiği batı toplumların tarihleri katliamlar, ırkçılık, köleleştirme din ve mezhep savaşları ile doludur

Günümüzde ise Ben ve Öteki ilişkisi varoluşçu felsefenin konusu olarak Levinas ve Bruner'in görüşlerinde gündeme gelmektedir. Ayrıca varoluşçu felsefede Heidegger'de ve Satre'de detaylı bir tartışma konusu olmuştur. Heidegger'de birlikte varolmak üzerine kurulan felsefe Satre'de başkasının cehennem olması olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁴ Tüm bu yıkıcı ve ötekileştiren yaklaşımları eleştiren Marcel "varlığın değeri" ve "kutsallığı"nın zarar gördüğünü, insanın ontolojik bağlamda değer yitirdiğini, samimiyetin kaybolduğunu ve modern dünyada hayatın ciddi bir anlam kaybı yaşadığını ifade eder. Bu atmosferde kendi özünden uzaklaşan insanın bütünlüğü parçalanmış ve değerlerinin içi boşaltılmıştır.

Marcel ortaya koyduğu yaklaşımla insana yitirdiği "ontolojik itibarı" vermeyi amaçlar. Marcel'in felsefesinde "ben" karşımıza bir bağlanma öznesi olarak çıkmakta ve ilişki kurmadığı "o" ortak yaşantılarla "sen" e dönüşmektedir. Marcel bağlanma isteğini bir birey olan "sen" den "Mutlak sen" e yani Tanrıya doğru yöneltir. Bu yolculuğun sonunda bağlanmanın son hali tanrıya bağlanma yani "iman"dır.³⁰⁵ Satre ve Marcel ikisi de varoluşçu birer filozof olmasına karşın Satre'nin "ben"e ateist bakışına karşın Marcel' in teist yaklaşımı "ben" inşalarında etkin rol oynamakta ve kendi "ben"lerini inşa eden yaşantı ve tecrübe süreçleri aynı alanda bu denli iki farklı görüşü ortaya koymalarında etken olmaktadır.

Buradan hareketle her ben kendi ötekisini oluşturmaktadır. "Ben" ve "Öteki" şeklindeki ayrılma Ben'in kendi Öteki' sini oluşturma noktasında tehlikeli bir durum arz etmektedir. Çünkü bunun sonucu olarak Öteki, Ben'in projeksiyonlarının bir verisidir. Ayrıca bu ayrım tarihsel, kültürel ve toplumsal bakımdan da ötekileştirmenin kaynağıdır.³⁰⁶ Tüm bu bilgiler ışığında anlaşılmaktadır ki karşımızdakini hoşgörerek ve uzlaşma yolunu seçerek barış

³⁰⁴ Ali Osman Gündoğan, "Ben ve Öteki: Değerler Dünyasının Gerginliği", *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, ed. Recep Kaymakcan vd. (İstanbul: DEM Yayınları, 2013), 71.

³⁰⁵ Koç, "Birlikte Yaşama Üzerine: J.B.Satre'in Yabancılaşma Felsefesinden, G.Marcel'in Birliktelik Felsefesine" 140-144.

³⁰⁶ Gündoğan, , "Ben ve Öteki: Değerler Dünyasının Gerginliği", 71-72.

ortamının oluşması bizim benlik algımızla ilgilidir. Benlik algımızı ise inançlarımız, yaşantılarımız ve çevre yani içinde bulunulan toplum ve kültür oluşturmaktadır. Batı içinde bulunduğu bu değerlerin oluşturduğu bencil, benlik algısının neden olduğu hoşgörüsüzlük, sömürü, ötekini köleleştirme ya da yok etme tasavvuru, uzun yıllar devam eden savaş kültürünün en önemli nedenlerindendir.³⁰⁷ Yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız tolerans kavramının mahiyeti ve tarihi seyrinde bu yaklaşım net bir şekilde gözlemlenmektedir.

Kalın, “Ben Öteki ve Ötesi” kitabında batı dünyasının yıkıcı ve ötekileştirici tutumunu uzun uzun ortaya koyduktan sonra bu zihniyetin arkasındaki ben algısını tahlil ettiği ek bölümde, “ben” ve “öteki” kategorilerini ortadan kaldırmanın mümkün olmadığı ve tüm toplumların bir “ben” tasavvuruna sahip olduğu ve dünyaya bu pencereden baktığı olgusunu kabul etmemiz gerektiğini ifade etmektedir. Kalın, bu noktada yapılması gerekenin ‘ben’ ve ‘öteki’ ilişkisini doğru bir zemine oturtmak olarak görür ve bu bağlamda İslam felsefesindeki ben/nefs yaklaşımını Molla Sadra felsefesi üzerinden ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımda doğru zeminin öncelikle doğru bir varlık algısı ile olabileceği bu hakikate ise ancak kamil nefsin ulaşabileceği, nefsin kamil olabilmesinin yolunun da Rabbini bilmekten geçtiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda “Kendini bilen Rabbini bilir” ilkesinin temel ilke olması gerektiğini ifade etmekte ve doğru “ben” algısının, varlığın bilgisini ve önceliklerini bilmek dışında mümkün olmadığını ortaya koymaktadır.

Sadra’ya göre insanın varlık âleminde soyutlanarak ele alınması mümkün değildir. Dolayısıyla “ben”i ele alabilmek için dış dünyanın mevzu olan akıl, his, öfke, keder, düşünce, sevgi gibi insanın varlıkla olan ilişkileri ile birlikte ele alınması zorunludur. Bunun sonucuna göre “ben” bilgisine ulaşmak için varlık bilgisine sahip olmak gerekmektedir.³⁰⁸

Batı felsefesinde Descartes’ın “gogito”su ile başlayan, “ben” ’in var olan bir öznenen ziyade düşünen bir özne olarak tanımlanma süreci batı zihniyetini inşa etmiştir. Böylece ben merkezli bir ahlak inşa ederek bencilliğin ötesinde düşünen

³⁰⁷ Levent Bayraktar, “Birlikte Yaşamak ve Birlikte Varolmak Üzerine”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer (Ankara: Türk Felsefe Derneği. 2015), 109-110; Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, 454-455.

³⁰⁸ Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, 456-457.

özneyi merkeze alarak, var olmanın tek anlam ve amacının yalnızca, benim tercih ettiğim düşünme, irade etme ve hükmetme ile mümkün olacağına inanmak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu zihniyetin inşa ettiği insan merkezden tanrıyı çıkararak onun yerine kendini konumlandırır ve kendine yarı tanrısal bir konum belirlemiş olur. Böyle bir öznenin hayat serüveni, kendinden yine kendinedir. Onun hedefi ilahi olana değil yani “yukarı” ya değil, insana dair olana yani “ileri” ye doğrudur.³⁰⁹

Kalın, Sadra üzerinden, İslam’ın inşa ettiği toplumlarda radikal bir sübjektivizmin olmayışının temel nedeninin ben tasavvurumuzda yattığını işaret ederek İslam’ın ben/nefs tasavvurunun altını çizmektedir. Bu tasavvurdaki insanın gaye ve amacı insanla aynı düzeyde olan değil, insandan daha yüce bir gaye ve amaca giden seferdir. Bu bağlamda insanın kendini bilemesi ancak içinde yaşadığı varlığı bilmesi ile mümkün olabilir. Varlığı kavramanın yolu ise varlığı yaratanı bilmekle mümkündür. Böylece varlık bizi yaratana, yaratıcı da insanı “ben” e götürür. *“Kendine geri dönen ‘ben’ yahut nefs, artık sıradan bir ‘ben’/nefs değildir; zira o, “büyük varlık dairesini” kat ederek kendine dönmüş bir öznedir”* tanımını yapan Kalın, Batı insanının tasavvuru ile İslam tasavvurunun farkını ortaya koymaktadır.

İslam “ben” tasavvurunu yaratıcıya teslim eder ve yaratıcının inşa ettiği “ben”ler yaratılanı yaratandan ötürü sever ve öteki ile can cana bir ilişki kurar. Böylece hoşgörü zemini genişlemekte, temas artmakta, temas ise insanların birbirini tanımasına ortam hazırlayarak uzlaşmaya vesile olmaktadır. Böylece barışçıl yaklaşımlar artarak barış kültürünün oluşmasına ve yerleşmesine vesile olmaktadır. İslam’ın inşa ettiği zihinlerin ötekine bakışını “İslam’da, hadislerde ve Tasavvufta hoşgörü” başlıklarında ortaya koymaya çalışmıştık.

2.2.2. Sosyal Ortamın Barış ve Uzlaş Kültürüne Etkileri

İnsan tanımları yapılırken en önemli ikili orak karşımıza çıkan düşünen sosyal varlık olması ön plana çıkmaktadır. İnsanın sosyal hayattan kopması akli ve duyuşsal gelişiminin sonu olmaktadır. İnsanın içinde yaşadığı sosyal ortamlar

---

³⁰⁹ Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, 458.

insanı geliştirdiği gibi üyelerine sosyal kimlikler kazandırmaktadır.³¹⁰ Dolayısıyla bu insanlar dış dünyadaki fiziki ve sosyal olayları kimliklerinin kendilerine kazandırdığı bakış açısı ile değerlendirir ve yorumlar. Yani her grup, üyesine bir sosyal kalıp vererek onun dış dünyaya bakışını oluşturmaktadır. Aslında bu durum gayet tabiidir. Çünkü algılama kişinin duygusal yaşantılarının yanında, geçmişi, sosyal normlar, değerler, gelenekler, kültür ortamı vb. ile oluşmaktadır. Dolayısıyla bir grubun üyesi olmak aidiyetin çok ötesine geçerek kültürü kişinin kimliğini inşa etmektedir.³¹¹

İçinde yaşadığımız zemin algılarımızı inşa etmektedir.³¹² Kişi bir guruba üyesi olduğunda doğal olarak bu grubun inançlarını, dünya görüşünü, felsefesini, ideallerini, ilke ve değerlerini benimsemektedir. İçinde yaşadığımız kültürün oluşturduğu kimliklerde, kültürün kodları nedeni ile bazı değerler baskındır. Bu baskın olgu kimliğin sosyal yaklaşımlarını etkileyen unsurların başında gelmektedir. Yani birey kültürdeki başat yapının etkisi ile öteki ile ilişkisinde dışlayıcı bir yaklaşım benimsemişse nedeni genellikle ya stereotip ya da önyargılardır.

Stereotip, “*Bir sosyal grubun ismi duyulduğu zaman zihinlerde çağrışım yapan nitelikleri*” ortaya koyarken önyargı, “*Bir kişiye sırf bir gruba ait olmasından dolayı olumsuz bir tavır takınma*” olarak tanımlanmaktadır.³¹³ Bu bağlamda bu iki yaklaşım grubu bir arada tutarken ötekine karşı çok katı, tahkir edici, aşağılayıcı, ayrımcı, ırkçı ve dışlayıcı bir tutuma neden olabilmektedir. Eksen kültürün, toplumdaki genel kültürü ve değerleri değiştirebilmektedir bu nedenle öne çıkmasını istediğimiz değer, mesela hoşgörü değeri eksene alınan değer üzerinden yapılmalıdır. Böylece istenen değer dönüşümü sağlanabilmektedir.³¹⁴

Dışlayıcı bir tutuma neden olan bir diğer yaklaşımsa etnosatrik yaklaşımdır. Etnosantrik, “*en mükemmeli ve en doğruyu temsil ettiğine inanma*” olarak

---

³¹⁰ Muhammed Enes Kala, “Korku ve Merak Arasında Birlikte Yaşamaya Dair”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer (Ankara: Türk Felsefe Derneği. 2015), 117.

³¹¹ Asım Yapıcı-Kadir Albayrak, “Ötekini Algılama Bağlamında Dini Gruplar Arasında İlişkiler”, *Dini Araştırma Dergisi*, 5/14, (Haziran 2002), 35.

³¹² Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997), 123.

³¹³ Arıcan, “Birlikte Yaşamının Felsefi Temelleri”, 100.

³¹⁴ Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, 258.

tanımlanmaktadır. Her insanda biraz olması doğal iken bu yaklaşımın dozu arttığında kişi kendinden olanı yüceltirken farklı olanı ötekileştirerek ona olumsuz duygular oluşturmaktadır.³¹⁵ Dolayısıyla tüm bu yaklaşımların temelinde, doğal ve insanı olan bir topluluğa ait olma güdüsü varken, toplumun karakterine yönelik şekil almakta böylece kalıp yargılar ile bakmamıza ve hoşgörüsüz, uzlaşmadan uzak karşısındakini ötekileştiren ve dışlayan tavırların oluşmasına neden olmaktadır.³¹⁶

Aidiyet duygusunu kuvvetlendiren toplumsal kimlik genellikle kötüye kullanmaya uygundur.³¹⁷ Bu bağlamda insan tarihini ve değerlerini bilmeli ancak her gelen bilgiye eleştirel bir bakışla bakabilmelidir. Nitekim sosyal yaşantılarda meydana gelen olayların kendilerine özgü etkileşimleri vardır bu özgünlük ve etkileşimlerin çok yönlü tabiatını görebilmek ve bu bakışı toplumun bireylerine verebilmek farklı bakış açıları geliştirebilmeyi bununla beraber çoğulculuğu da kazandırabilmektedir.³¹⁸ Ancak ahlaki ilkelere oluşmamış bir çoğulculuk insanı çoğunlukla kültürel anarşizme ulaştırabilir. Begovic, “kitle kültürü” tanımı ile insanın “kitle kültürünün” bir parçası olduğunu ve bu kültürün insanı nesneleştirilerek “kitle” haline getirdiğini ve böylece bireyin ferdiyetini kaybettiğini ifa etmektedir. Kültürlerin insanı yücelttiğini ancak” kitle kültürü”nün ise insanlara sadece ihtiyaç tatmini sağladığını tespit ederek şunları ekliyor, “kitle kültürü” insanı ahlaktan ve kültürden uzaklaştırır, eğitmeyip öğretir.

Kitle kültürü tüm değerlerin kopyacılık üzerinden içini boşaltarak kişiliksizleştirmekte ayrıca asıl kültürden farklı olarak insanı tekdüzeliğe yaklaştırarak özgürlüğünü daraltmaktadır. Oysa hürriyet tekdüzeliğin karşısındadır. Yapılan araştırmalar kitle kültürünün vasıtaları olan basın, yayın, sinema, televizyon ve bugün artık sosyal medya kişinin kendi değerlerinden uzaklaşarak tefekkür, edebiyat gibi kişinin gelişimini sağlayacak unsurların önüne geçmektedir.³¹⁹ Bu bağlamda kendi değerlerimize bağlı kalarak evrensel değerleri

³¹⁵ Yapıcı-Albayrak, “Ötekini Algılama Bağlamında Dini Gruplar Arasında İlişkiler” 37-38.

³¹⁶ Arıcan, “Birlikte Yaşamın Felsefi Temelleri”, 102-103.

³¹⁷ Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, 256.

³¹⁸ Yılmaz, *Hoşgörünün Felsefi Temelleri*, 107-108.

³¹⁹ İzzetbegović, *Doğu Batı Arasında İslam*, 94-97.

dikkate aldığımız sürede ancak yerel olan ile evrensel olan, beriki ile öteki örtüşerek aradaki fark kapanabilir.

Tüm farklılıklarımızı yadsımadan içselleştirerek aşabilmek, ancak tüm varlığın ve kültürlerin üzerinde olan, aşkın ilkeler toplamı ile mümkün olabilir.³²⁰ Ancak böyle bir yaklaşım hoşgörü ve uzlaşi kültürünün aktif hale getirerek çoğulcu yaklaşımlar oluşturmakta ve böylece barış kültürü oluşabilmektedir.

2.2.3. Coğrafyanın Barış ve Uzlaşi Kültürüne Etkileri

İnsanın karakterinde, üzerinde yaşadığı yerin yani coğrafi konumunun da etkili olduğu görülmektedir. İbn Haldun, göçebe toplulukların bir araya gelerek devlet kurup siyasi bir sistem oluşturamayacağını, oluşturulsa bile uzun ömürlü olamayacağını söyleyerek coğrafyanın insanın kişilik ve karakteri üzerindeki etkiye dikkat çekmektedir. İnsanlar içinde bulundukları coğrafyanın görenek ve kültürünü hiç düşünmeden doğal olarak alır, içselleştirir zihnini bunlarla inşa eder.³²¹ İbn Haldun, coğrafi koşulların ve mevsimlerin kişilerin mizaçları ve ahlaklarında etkin unsurlardan olduğunu ortaya koyar. Bu duruma şu örneği verir, meyve ve sebzenin bol çeşitli olduğu bölgelerde yerleşik olan insanların zeki olmadığını ve hoyrat kişilikte olduğunu savunur. Tahılın çok olduğu bölgelerdeki kişilerin ise zeki insanlar olduğunu savunur.

Begoviç ise köylü ve şehirli ayrımı yaparak, tabiatın güzelliklerinden, yıldızlarla süslü gökyüzünden, çiçeklerle kaplı kırlarından bağlarından, bahçelerinden, akarsularından uzak kaldığında bitkileri, tabiatı ve hayvanları müşahade etmekten mahrum kalan insan, tabiatın tezahürlerinden de mahrum kalmaktadır. Bu tezahürleri müşahade eden insan bu sayede kültürel ve estetik açıdan şehirliye nispeten oldukça zengindir. Bu zenginlik insanların hoşgörü ve belik algısına da yansımaktadır. Şehir insanları bu nimetlerden tamamen yoksundur. Bu mahrumiyet insanın inancından estetiğine hatta sanatına yansımaktadır. İnsanlar büyüyen şehirlerde daralan gök kubbe altında, doğasından uzakta, büyüyen şehirlere paralel olarak hastalıklar, suçlar, cinnet ve cinayetler çoğalmaktadır. Modern şehirler, insanın doğasını hatta “ritim” hissini bile bozmaktadır. Köylülerin çevresindeki her şey doğal ve canlı iken şehirlinin

³²⁰ Arıcan, “Birlikte Yaşamının Felsefi Temelleri”, 104.

³²¹ Yılmaz, *Hoşgörünün Felsefi Temelleri*, 108.

çevresindekiler yapay ve ölüdür der. Bu bağlamda köylülerin daha dindar şehirlilerin de dine uzaklığını değişik manevi hava ve dış mekanla ilişkilendirilmesi gerektiğini savunur.³²²

Bunlardan hareketle de insanın yaşadığı ortam fizyo-psiko-sosyal alanların tamamında etkili olduğu ve insan içinde olduğu şartların aynası durumunda olduğu, dolayısıyla içinde yaşanan coğrafyanın, uzlaş ve barış kültüründe etkili olduğu söylenebilir.

2.2.4. Siyasi Ortamın Barış ve Uzlaş Kültürüne Etkileri

Siyaset, sınırları belirlenmiş bir bölge üzerinde varlığını sürdüren ve farklı alt-kültürlerin birlikte birbirine karışmış toplumsal yapıyı en iyi şekilde yönetmektir. Bu tanımda belirgin bir şekilde siyaset ve kültür arasında çok etkin bir ilişki vardır. Her toplum içinde yaşadığı coğrafya, tarih, yaşantılarla oluşturduğu değerler, inançlar ve davranış kalıpları bu toplumun siyasal düzeninin besleyici unsurlarındandır. Bir topluluğun siyasal çerçevesi ya da bir devletin vatandaşları üzerinde söz hakkı olan siyasal hislerin, inançların ve değerlerin etrafında toplanan bir bütünü tamamlayan *siyasal kültür*, dır. Dolayısıyla bu yönetim içeriğinin ne olduğuna bakmaksızın, yönetimi altında varlığını sürdüren toplumlarda, üslub, irade ve davranışlarında etkili olan siyaset alanına dair algılarını hassas bir seçime tabi tutar.³²³ Bu bağlamda karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Bireyin hoşgörülü olup olmaması da içindi bulunduğu siyasi ortamla ilgilidir. Örneğin, baskı altında ve yasakçı bir zihniyetle yetişen kişilerin hoşgörülü olması pek de muhtemel değildir. Örneğin, yönetimin adaleti oluşturmak adına halkı ezmesi, kendi yönetme, güç kullanma isteklerini tatmin adına toplumsal huzuru ortadan kaldıran, kargaşa ve kaosa sebebiyet verebilecek yaptırımlardır. Yönetim hak ve huhuka sahip çıkarak, halkının huzur ve refahını öncelemeli böylelikle yönetime güveni kendi içlerinde barış ve uzlaşmayı oluşturabilirler.³²⁴

Siyasetin toplumu etkilediği gibi toplumda yükselen değerler de siyaseti etkilemektedir. Örneğin I. Dünya savaşına katılan ülkelerin hemen hepsinde savaş

³²² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 100-101.

³²³ Veli Urhan, “Kültür-Siyaset İlişkisi Bağlamında Ortak Yaşama Kültürü”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer (Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015), s.357-358.

³²⁴ Yılmaz, *Hoşgörünün Felsefi Temelleri*, 109.

sonrası, ırkçılık, ulusal üstünlük yargısı ve bağınazlıkta artış görülmüştür.³²⁵ Savaş sonrası özellikle ırkçı söylemler dünya siyasetini olumsuz yönde değiştirmiştir. Ayrıca bu zihniyet bireylerin ırkçı söylem ve eylemlerini de arttırmıştır.

Halkların kendini geliştirmesi ve yapılandırmasında siyasi otoriteler önemli ölçüde etkilidir. Devletin istek ve tutumu ile köle ya da özgür ruhlu insanlar yetiştirebilir. Russell'a göre; Devlet eğitimi kendi amacına göre şekillendirir. Eğer devlet kendine tebaa oluşturmak istiyorsa okullar bu amaca hizmet için, öğrencilerine insanların üzerinde baskı kurma tekniğini öğreterek, sistem bir kısmını diğerlerine köle yapmayı amaçlar. Bu yaklaşımda olan otoriteler yönetimindeki halkların uysal yapıda olmasını ister ve tüm sistemlerini bu bağlamda oluşturur.³²⁶

Siyasi otoritenin toplum üzerindeki etkisini etkileyen unsurlardan biri ekonomidir. Ekonomik imkânları ve refahı yüksek insanlar, katı ve adaletsiz emirlere ve yönetime boyun eğmeyi kabul etmez. Buna mukabil yoksulluk ve ihtiyaç içinde olmak insanları âtıllaştırarak uysallaştırır. İsyan edebilecek, cüretkâr yapıdaki kişilikleri baskı kurarak öğütür ve kişiliksizleştirir.³²⁷ Oysa yönetici halkının huzurunu gözetmeli, refahını temin etmeli ve halkını her türü tehlikeden korumalıdır.

Yöneticinin en temel görevi halkını korumasıdır. Yönetimin temel unsuru sevgi, merhamet ve şefkat olmalıdır.³²⁸ Popper'e göre, yöneticinin yönetimindeki azınlıkların haklarının korunması ahlaki açıdan büyük önem taşımaktadır. Her devlette dil, din, mezhep ve kültürel farklılıkları, bununla beraber, ten, saç ve göz rengi ile çoğunluktan farklı olan azınlıkların toplumdaki çoğunluğun baskı ve şiddetine maruz kalmaktan korumayı kendine görev bilmelidir.³²⁹

Rejimler kendilerini revize ederek günün ihtiyaç ve problemlerine cevap verebilmelidirler. Ancak bu şekilde gelişip yükselebilirler. Bu durumun sonunda devlet ve vatandaş ilişkisinde güven ve hukuka bağlılık temin edilerek saygı,

---

³²⁵ Erich Fromm, *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*, çev. Yurdanur Salman, Nalan İçten (İstanbul: Payel Yayınları, 1990), 115.

³²⁶ Bertrand Russell, *Sorgulayan Denemeler*, çev. Nermin Arık, (Ankara: Tübitak Yayınları, 2005), 210-213.

³²⁷ Thomas Moore, *Ütopya*, çev. Serdar Günaydın, (Ankara: Akılçelen Kitapları, 2016), 114.

³²⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, 475.

³²⁹ Karl R. Popper, *Daha İyi Bir Dünya Arayışı*, çev. İlknur Aka, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 130.

bağlılık ve emniyet tamı sağlanacaktır. Böylece insanlara her şeyin daha iyiye gidebileceği umudu verilerek özgüveni yüksek, hoşgörülü bireyler artacaktır.³³⁰ Hoşgörünün olduğu yerde uzlaş ve barış da o nu takip edecektir.

Kur'an siyasi yönetim noktasında herhangi bir yönetimden bahsetmez. Ancak siyasi idarelerin uyması gereken ilkeleri ortaya koyar. Bunlar adalet, merhamet, sevgi, birlik, beraberlik, eşitlik, dayanışma, hoşgörü, yardımlaşma, saygı, kamusal alan, temel hak ve özgürlükler, maliye ve ülkenin savunması gibi. Bu normlarla toplum düzeninin sağlanması amaçlanmaktadır.³³¹

Kur'an'a göre insan, ontolojik bağlamda kendine has bir fıtratı bulunan, etik açıdan şeref ve onur sahibi, epistemolojik olarak ise akıl, zihin, muhayyile, duyu vd. gibi birçok yetenek sahibi olan insan siyasi açıdan ise yeryüzünün sahibi konumuna yerleştirilmiştir. Dolayısıyla Kur'an çoğunluk-azınlık yaklaşımından ziyade idari sistemde, temel insan haklarının korunmasını esas alır diyebiliriz.

2.2.5. Dini Metinlerin Barış ve Uzlaş Kültürüne Etkileri

Din insanlık tarihi ile eş zamanlı olarak varlık sahnesinde, birey ve toplumu inşa eden en temel unsurlardan biridir. Dolayısıyla toplumların sosyal dinamiklerinin oluşturucusu ve bir yaşam biçimidir. Hökelekli'nin tanımı dinin toplum üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. “Din, insanın kendi hayat düzenini, geleceğe dönük tasarılarını, başkalarıyla olan ilişkilerini, kısacası her yönüyle bütün davranışlarını etkileme gücüne sahiptir.”³³²

Küresel yaşamın zorunlu kıldığı ilişkiler, hoşgörü ve barış zamanları olarak tanımlanan günümüzde, birbirlerini çoktandır “öteki” ilan etmiş ve dışlamakta olduğu toplumlarla yakın temasta yaşama tecrübesini deneyimlemektedir. Oysa yarım asır önce çatışması ve ötekileştirici yaklaşımlardan kaynaklı savaşlar milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştu. Bugün bu çatışmacı tutumlar yerini yapılan çalışmaların da etkisi ile hoşgörüye bırakmakta, bu farklılıklar kişiler ve toplumlar tarafında bir zenginlik olarak algılanmaya başlamaktadır. Din unsurunun barıştaki etkisi, Alman din adamı Hans Küng “Dinler arasında barış

³³⁰ Erdem, “Hoşgörü Kavramının Kültürel, Siyasi, Ahlaki ve Entelektüel Zemini Üzerine”, 314.

³³¹ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 258.

³³² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 75.

sağlanmadıkça milletler arasında da barış sağlanmaz”³³³ şeklinde ortaya koymuştur. Bu bağlamda değerlendirildiğinde dinin ana unsuru olan kutsal metinlerde dünya barışı ile ilgili içerikler bulunmaktadır. Bu metinler daha çok kişilerin diğer din taraftarları ile ilişkilerine dairdir.³³⁴ Nitekim Kur’an, İncil, Tevrat ve yerel ve kültür temelli dinlerde de hoşgörü, barış, uzlaş ve affetmeyi içeren dini metinler yer almaktadır.³³⁵ Bu metinlerin genelinde, mahiyetinde neredeyse tüm dinlerin temel öğretisi olan, bununla birlikte bilim insanları tarafından da altın ilke olarak kabul edilen, “kendin için istediğini başkası için de iste” veya “kendin için istemediğini başkası için de isteme” ortak ilkesi dinlerin temel bakışını ortaya koyması bağlamında öne çıkmaktadır.³³⁶

Bununla birlikte hem tarihi süreçte hem de peygamberler tarihinde, dinin, şiddeti meşru saydığı hatta teşvik ettiği olaylar ve metinlerin varlığı da inkâr edilemez. Ama bununla birlikte seküler ideoloji ve yapıların da günümüzde ve tarihte benzer yöntemlere başvurarak şiddet uyguladığı ve teşvik ettiği çok şahitli bir şekilde görülmektedir.³³⁷ Ancak burada şiddetin ne olduğu ve kapsamının nasıl belirlendiği, yorumun tamamen değişmesine neden olacaktır. Kur’an’da ve diğer dini metinlerde genellikle kaos, anarşi ve teröre karşı korunma ve güvence olarak ortaya çıkan şiddet kavramı, ayrıca insanın temel hak ve hürriyetinin temini olmaktadır. Hukuktaki yaklaşımda olduğu gibi insanlığın devamı bağlamında, ‘insanlık (bireyden) değerlidir.’ İlkesini merkeze aldığı görülmektedir.³³⁸

Dinin bütün çatışmaların temelinde olduğu ve insan ilişkilerine en çok zarar verenin de din olduğu, dolayısıyla şiddete sebep olduğu tartışılmaz bir gerçeklik olarak ifade edilmektedir. Bu zihniyete göre tüm savaşların nedeni dindir. Oysa

---

³³³ Hans Küng, *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic* (New York: Crossroad 1991.) p. XV, akt. Kenan Çetinkaya, “Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, (Temmuz 2016), 146.

³³⁴ Çetinkaya, “Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz”, 146.

³³⁵ Çetinkaya, “Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz”, 150-158.

³³⁶ Çetinkaya, “Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz”, 150-151.

³³⁷ Kemal Ataman, “Şiddetin Kaynağı Olarak Din: Mit mi Gerçek mi?”, *Din ve Şiddet*, ed. Faruk Sancar, (Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2016), 112.

³³⁸ H. Yunus Apaydın, “Anlam - Yorum Geriliminde Kur’an Metni: Kur’an Metni Şiddetin Kaynağı Olabilir mi?”, *Din ve Şiddet*, ed. Faruk Sancar, (Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2016), 401.

milliyetçilik, sosyalizm ve emperyalizm gibi seküler ideolojiler, yeryüzü tarihinde meydana gelen birçok savaş ve çatışmanın nedeni olduğu unutulmamalıdır.³³⁹

Dinlerin kutsal metinlerinde, diğer din mensuplarına hitapla yer alan ifadelerin gerek tarihsel, gerekse de dini yorumlar kaynaklı olarak olumsuz anlaşılması tarihsel seyir içinde onlarca sosyopolitik çatışmanın nedenleri arasında değerlendirilmiştir. Bugün bile bu metinler ile ilgili aynı çatışmacı tavırda olanlara malzeme oluştursa da artık daha ziyade farklı olana karşı adaletli, şefkatli ve saygılı olmayı tavsiye eden ilke ve örneklerin varlığı ilim insanlarının dikkatini çekmektedir.³⁴⁰

Tarih boyunca ve bugün dinin şiddetin kaynağı olarak görülmesinin birçok nedeni vardır ancak çalışmamızın sınırları bağlamında burada en temel iki nedene dikkat çekmekle yetineceğiz.

İnsanın yaratılış özelliği olarak şiddete meyilli yapısı: Dinler, insanların kötülük ve çatışmalara karşı diğerlerini bağışlamasını, insan onurunu muhafaza etmeyi, ahlakı ve maneviyatı yüceltmesini, hayırda yarışmayı, ihtiyaç sahibine yardımcı teşvik ederek bireyin saldırganlık yönelimini azaltmak ve kontrol etmeye çalışmışlardır. Aslında şiddet ve katliam eylemleri kişinin psikolojisi ve ahlakının birbirinden ayrılması sonucu meydana gelmektedir. İnsan ahlaktan ayrıldığında sadece barbarlık üretecektir. Böyle insanlar dini kendi şiddetlerine bir gerekçe olarak da kullanabilecektir. Dolayısıyla sorunun kaynağı din değil, dinin insanın sorunlu bakışı ile zehirlenmesidir. Şiddetin nedeni olarak hedefe dinin konarak suçlanması olayı merkezinden saptırmak ve hafife alarak indirgemeye neden olacaktır. Şiddetin oluşumunda sosyolojik, ekonomik, psikolojik, siyasal, kültürel ve tarihsel etkenlerin her yönü ile etkili olduğu dikkate alınmalıdır.³⁴¹

Dini metinlerde anlam-yorum farklılığı: Dini metinleri anlama çabasında, anlam ve yorumun epistemolojik bağlamda birbirinden farklı olduğu ilkesi dikkate alınmalıdır. Örneğin Kur'an'ı anlamak söz konusu olduğunda, ancak metine içkin bir şekilde dilin elverdiği ölçüde ve Şâri'nin amacı bağlamında

³³⁹ Bilal Sambur, "Din Şiddet Üretir mi?", *Din ve Şiddet*, ed. Faruk Sancar, (Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2016), 99.

³⁴⁰ Çetinkaya, "Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz", 148.

³⁴¹ Sambur, "Din Şiddet Üretir mi?", 100-101.

anlaşılabilecektir. Hz Peygamberin “Kim Kur’an’ı kendi reyile –yani şahsi görüşüyle- tefsir ederse kâfir olur” sözü Kur’an’ı anlama çabasının belli kriterler çerçevesinde yapılması gereğini ortaya koymaktadır. Modern dönemde kuran yorumcularının, çok zengin, farklı zaman ve mekânlara uygulanabilir potansiyeli ve tarihsel tecrübelerin birikimi olan sistematik yorum geleneğimizden uzaklaşmış olması dini metinlerin anlam ve yorum farklılığının arasındaki farkı açmakta ve ayrıca barış dini olan İslam’ın savaş ve terörle anılmasına neden olmaktadır.³⁴² Genelde tüm dini metinler özelde Kur’an ve sünnet sistematik ve metodolojik yöntemden uzak oldukça, insanlar ellerine geçen ayet ve hadislerle, sahih yorumu yaptığını iddia eden şahıslara karşı elimiz kolumuz bağlanmış olur ve aşırı söylemlerin önü kesilemez.³⁴³ Bu bağlamda yapılması gereken Kur’an-ı Kerim ve onun hayata geçmiş hali olan Hz. Peygamberimizin sünnet çizgisinden ayrılmamaktır.³⁴⁴

Din ve şiddet doğru anlaşıldığında birbirini destekler. Dinler düşünülen ya da düşündürülmek istenenin aksine insanı, barışa, hoşgörüye/toleransa, şefkate ve merhamete sevk etmektedir. Bütün dinler, cana kastetmeyi ve kalp kırmayı yasaklar. Dinin barışçı yanı dinciliğin şiddet tarafının önündedir.³⁴⁵

2.3. Hoşgörü ve Barış Ortamını Sağlayan Unsurlar

Allah varlık âlemini belli bir uyum ve düzen çerçevesinde yaratmıştır.³⁴⁶ İnsandan da bu düzeni bozmaması istenir. Bu düzeni bozması durumunda sonuçlarının insana tattırılacağı³⁴⁷ ifade edilerek insandan fıtratına uygun davranması istenmektedir.³⁴⁸ Bu bağlamda insan iradesi çerçevesinde yaptıklarından sorumludur ve içinde yaşadığı ortamın imar edicisidir.³⁴⁹ Dolayısıyla hoşgörü ve barış ortamının oluşmasını, varlık âleminin yaratıcısından kopuk düşünmek ve O’nun ilkelerinden uzak olması imkân dâhilinde görünmemektedir.

³⁴² Apaydın, “Anlam - Yorum Geriliminde Kur’an Metni: Kur’an Metni Şiddetin Kaynağı Olabilir mi?”, 405.

³⁴³ Apaydın, “Anlam - Yorum Geriliminde Kur’an Metni: Kur’an Metni Şiddetin Kaynağı Olabilir mi?”, 406.

³⁴⁴ Ataman, “Şiddetin Kaynağı Olarak Din: Mit Mi Gerçek mi?”, 115.

³⁴⁵ Sambur, “Din Şiddet Üretir mi?”, 108.

³⁴⁶ el-A’la, 87/2-3

³⁴⁷ el-Rum, 30/41

³⁴⁸ el-Rum, 30/30

³⁴⁹ el-Bakara, 2/30

Evrendeki dengenin korunmasının bireydeki hoşgörü ile paralel olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Allah-insan, insan-insan ve insan-evren/eşya ilişkisindeki dengenin muhafaza edilmesine yönelik eylemler, hoşgörü ve barış ortamını oluşturabilecektir. Hoşgörü ve barışın oluşabilmesi sadece insanın fitratı bünyesinde farklı etnik yapı, dil, inanç, cinsiyet ve anlayışlar vb. özelliklerin, özüne uygun bir şekilde muhafazası ile mümkün olabilmektedir. Bu değerlerin muhafazası için ortaya konan çabalar, hoşgörü ve barış ortamının oluşmasını sağlarken aynı zamanda hoşgörü ve barış da bu değerlerin muhafaza edilmesine destek olacaktır.³⁵⁰ Bu bağlamda hoşgörü ve barışı oluşturacak unsurlara kısaca yer verelim.

2.3.1. Düşünce, Vicdan ve İrade Özgürlüğü

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en temel yeteneği olan aklını kullanması ile ilgili olan düşünme eylemi ve bu eylemin özgürce yapılabilmesi hoşgörü ile yakından ilgilidir. Düşünce özgürlüğü bireyin içinden veya dışından bir zorlama, kısıtlama, baskı ve yasak devreye girmeden düşünebilmesidir. Birey aynı zamanda bu düşündüklerini etrafına yayabilme noktasında kısıtlanmamalıdır. Dolayısıyla birey içinde yaşadığı toplumun kalıpları ile düşünmek zorunda olduğunda ve bunun da farkında değilse hoşgörülü olamaz.³⁵¹

Vicdan özgürlüğü insan hakları bağlamında da önemli bir yere sahip temel haklardandır. Vicdan özgürlüğü bireyin istediği dini, felsefi, siyasi, iktisadi düşünce ve kanaati tamamen özgür iradesi ile seçebilmesi olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla bu özgürlük ruhi (deruni) bir özgürlüktür.³⁵² Dolayısıyla insanın dış etki ve zorlamalardan uzak bir şekilde kendi eylemlerini içsel yargılama iradesi ile yönlendirmesidir. Vicdan özgürlüğü olan bir insan sadece kendi eylemlerini değil, diğer insanların davranışlarını da kendi vicdanı ile yargılar.³⁵³ Bu yargılamada vicdana empati doğal olarak eşlik eder yüzeysellikten uzak çok daha derin bir anlayış söz konusudur.³⁵⁴ Dolayısıyla vicdan özgürlüğü hoşgörünün

³⁵⁰ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 111.

³⁵¹ Başaran, *Hoşgörü ve Eğitimi*, 51.

³⁵² Arif Güneş, "İslam'da Din ve Vicdan Hürriyeti", *Diyanet Aylık Dergi*, 2/28-30 (Şubat 1991), 28-29.

³⁵³ Başaran, *Hoşgörü ve Eğitimi*, 51

³⁵⁴ Leivrik, "Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar", 544.

unsurlarındandır. Bu bağlamda UNESCO hoşgörü bildirgesinin birinci maddesinde geçen ibare bu durumu ortaya koyması bakımından önemlidir. *“Hoşgörü, bilgiyle, açıklıkla, iletişimle ve düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğüyle beslenir.”*

Düşünce ve vicdan özgürlüğü kadar idare özgürlüğü de hoşgörülü olmada önemli unsurlardandır. İnsanın hem yaşantı kaynaklı etkilerden hem de ortam etkilerinden ari bir şekilde özgürce kendi davranışlarını, yargılarını oluşturabilmesi, bilinçli bir tutum sergileyebilmesi ve seçimlerinin arkasında durabilmesi ancak irade özgürlüğü ile mümkündür. Dolayısıyla Hoşgörünün ortaya konması gereken durumlar genellikle yapısı itibari ile bir iç gerginlik içerdiğinden savunulan görüş ve ilişkilerde kişi baskı, yasak ve zorlamalardan etkilenmemeye çalışır ve ancak bu şekilde kendi düşünce, vicdan ve iradesi ile yönlendirme yapabilir.³⁵⁵

2.3.2. Fıtratın Korunması

Fıtrat sözcüğü *“yarmak, ikiye ayırmak; yaratmak, icat etmek” mânalarına gelen fatr kökünden isim olup “yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş”* manalarında kullanılır. Fıtrat kavramı kaderle bağlantılı ve insana dair bir kavram olması nedeni ile çok farklı yorum ve tanımların oluşmasına neden olmuştur.³⁵⁶ Fıtratla ilgili en makul ve öne çıkan yaklaşım, Fıtrat, yoktan var eden, Fâtır olan Allah’ın ilk yaratılıştaki insanın tabiatına yerleştirdiği yaratıcısını tanıma meyli, ruh temizliği, olumlu özellikler vb. kabiliyetlerin insanın yazılımında olması şeklindeki yaklaşımdır. Bu bağlamda İnsan, maddi/fiziksel ve manevi/ruhsal özellikleri olan,³⁵⁷ İyilik ve kötülük yapabilme potansiyeli taşıyan,³⁵⁸ şükretmek ya da nankörlük etmek gücü elinde olan,³⁵⁹ bu özellikleri çerçevesinde yaratılmışların en iyisi ya da en kötüsü olabilecek³⁶⁰ bir iradeye sahiptir. Tüm bu

³⁵⁵ Başaran, *Hoşgörü ve Eğitimi*, 52.

³⁵⁶ Hayati Hökelekli, "Fıtrat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/47-48; Hüseyin K. Ece, *İslam’ın Temel Kavramları*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 214.

³⁵⁷ el-Mi'minün, 23/78; el-Mülk 67/23.

³⁵⁸ el-Leyl, 92/4.

³⁵⁹ el-İnsan, 76/13.

³⁶⁰ el-Tin, 95/5-6.

özelliklere sahip olan insana, Yaratıcısı tarafından, görevinin yeryüzünde fesat çıkarmak değil aksine imar ve ıslah etmek yani halifelik³⁶¹ olduğu bildirilmiştir.³⁶²

Kur'an'ın ortaya koyduğu hoşgörü anlayışının merkezinde insani ilimlerde de olduğu gibi insan var. Bu bağlamda insanın benlik algısının önemine değinmiştik. İnsanın benlik algısını oluşturan unsurlar başında din gelmektedir. Kur'an ve hadislerde fitrat, benliğin en temel unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan akıl ve irade sahibi bir varlık olarak tanımlanmasının yanında doğuştan getirdiği fitrata dikkat çekilmekte ve fitrata uygun davranan insanın diğer insanlara farklılıkları noktasında sorun çıkarması mümkün görülmemektedir. Çünkü kendi yaratılış özellik, potansiyel ve düşünme yetisini bilen insan, dolayısıyla kendi ile aynı özelliklerle yaratılmış diğer insanların farklı düşünme ve seçimler yapabilme imkân ve olanağına saygı duyarlar bu saygı doğal olarak hoşgörü ve barışı ardından getirir. Aynı şekilde insanların kendi ile aynı maddeden "topraktan" yaratıldığını³⁶³ bununla birlikte "*Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık...*"³⁶⁴ ayeti ile fizyolojik fitrat şeklinde tanımlayabileceğimiz varlık bağlamında kardeş olduklarını bilen ve böylece fitratına uyan insanların, anlayış ve hoşgörü erdemini geliştirdiği görülmektedir. Bunu sonunda insanların arasında merhamet, sevgi ve saygının artarak barış ortamının sağlanması mümkün olabilmektedir.³⁶⁵

Bunların yanında fitrata konulan şükretme ve nankörlük etme potansiyelini bilen insan "*Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik; artık o isterse şükreden olur, isterse nankör.*"³⁶⁶ ayeti gereği insana seçim için gerekli tüm bilgilerin verildiğini ve seçim yapacak olan insanın sebep sonuç bağlamındaki farkındalığını oluşturmaktadır. "*Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapmış olur. Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz...*"³⁶⁷ Ayeti ile farklı seçimlerin, fitri iradenin bir sonucu olduğu ve bireysel sorumluluğun önemine atıf yapılmaktadır. Bu şekilde inanç ve fikir dayatmasının

³⁶¹ el-Bakara, 2/30; el-En'am, 6/165; el-A'raf, 7/69.

³⁶² Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 112-113.

³⁶³ el-Fatır, 35/11.

³⁶⁴ el-Hucurat, 49/13.

³⁶⁵ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 112.

³⁶⁶ el-İnsan, 76/3.

³⁶⁷ el-İsra, 17/15.

insanın fitratına uygun olmadığını “*dinde zorlama yoktur...*”³⁶⁸ ayeti ile ortaya konarak, insana din dayatılamıyorsa başka hiçbir düşüncenin, fikrin ve yaşam şeklinin dayatılamayacağı, bu konularda dayatma yapmanın insani ve dini bir eylem olmadığı ifade edilmektedir.³⁶⁹

İnsan yaratılış gereği tek bir davranış ya da eyleme yönelen bir varlık değildir. “*Rabbin dileyseydi insanları elbette tek bir ümmet yapardı. Fakat onlar hep ihtilâf içinde olacaklardır, rabbinin esirgedikleri müstesna.*”³⁷⁰ Ayeti ile bu farklılığın fitri oluşuna dikkat çekilmekte ve insanın güdülerini hareket eden diğer varlık türlerinden farkı belirtilmekle birlikte insanın ahlaki değerleri olan üstün bir varlık olduğu da ortaya konmaktadır. Her iki yöne de hareket edebilme kabiliyetinin insanın insan olabilmesinin gerekliliklerinde olduğu anlaşılmaktadır. İnsanların neredeyse tamamının iyiyi ve güzeli istemesi, fitratlarının bir özelliğidir ve dolayısıyla tüm dünyanın istediği barış ortamının sağlanması için farklılıklara hoşgörü, insan için zorunlu hale gelmektedir. Tüm bu verilerden hareketle fitratın korunmasının, hoşgörü ve barış ortamının desteklemesi açısından en temel unsurlardan olduğu anlaşılmaktadır.³⁷¹

2.3.3. Din Özgürlüğü

Din tarihin tüm dönemlerinde ve tüm toplumlarda var olan evrensel bir olgudur. İnsanı içten ve dıştan kuşatarak düşünce ve eylemlerinde varlığını hissettiren bir disiplindir. İnsanlar varlık tarihleri boyunca ilahi olanla bağları olduğunu ve bu yüce kudrete inanıp yönelmesi gerektiğini hissetmiş ve düşünmüştür.

Din çok farklı şekillerde tarif edilmiştir kelime kökü itibari ile “*Din, hâlik ve mâbud olan Allah’a nisbetle “hâkim olma, itaat altına alma, hesaba çekme, ceza-mükâfat verme”; mahlûk ve âbid olan kula nisbetle “boyun eğme, aczini anlama, teslim olma, ibadet etme”dir. Nihayet din bu iki taraf arasındaki münasebeti düzenleyen kanun, nizam ve yoldur.*”³⁷² Şeklinde tanımlanmaktadır. Genel manada din, insanın kutsal olarak kabul ettiği olgu ile ilişkisini oluşturan

³⁶⁸ el-Bakara,2/256.

³⁶⁹ Aslan, *Kur’an ve Hoşgörü*, 115.

³⁷⁰ el-Hud,11/118

³⁷¹ Aslan, *Kur’an ve Hoşgörü*, 114.

³⁷² Günay Tümer, "Din", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/312.

inançlar, ibadetler, öğretiler, değer yargıları ve davranış kalıpları şeklinde tanımlanabilir. Özel anlamda baktığımızda din, Allah'ın insana belirlediği ilkeler çerçevesinde yaratılış amacına uygun davranma ve hayatı anlamlandırabilmesi için, Mutlak varlığın gösterdiği yolda olabilmek çaba ve gayreti olarak da yorumlanabilir.³⁷³

Nerdeyse tüm dini kültürlerin din kelimesini anlatmak için belirlediği kelimelere ait manaların ortak anlamlarının “yol, inanç, âdet, bağ, kulluk” olduğu ifade edilmektedir. Bu kelimelerden anlaşılan dinin, insanın içsel dünyasını inşa eden ve davranışlarında kendini gösteren köklü bir yapı olması nedeni ile yoğun bir etkiye de sahip bir fenomen olduğudur.

Din içinde barındırdığı değerler ve mukaddes duygu nedeni ile ortak bilinç ve vicdan etrafında insanları birleştirir ve bu insanların içinde yaşadığı toplumları yükselterek gelişmesini sağlar. Bununla birlikte ahlaki bir kurum olarak da insanlara yön vererek en mükemmel insanı oluşturmak için içten bir kuşama ile kuşatan, kucaklayan ve yön veren bir disiplindir. Bu nedenledir ki dinin zayıflaması hukuki ve ahlaki çöküşe neden olarak kargaşa ve çatışmaya neden olur. Çünkü din ahlakın en önemli yaptırım gücüdür. Bunun yanında din, ölüm korkusunun insanda yarattığı psikolojik tahribat ve hayata dair anlam sorununun yıkıcı etkisini de önler. İnsanın içindeki ebediyet duygusunun tek tatmini ahiret inancı iledir. İlahi olmayan dinlerde dahi en azında dinler bu bağlamda bir cevap üretebilme potansiyelleri ile insana destek olurlar.³⁷⁴

E. S. Ames'in, “*Din en yüksek sosyal değerlerin şuurudur*” şeklindeki tanımı dinin insanın psikolojisi yanında sosyal hayatına değer katmadaki yüksek etkisini de ortaya koymaktadır. Aynı şekilde dinin insanlığın zihni ve manevi gelişiminde yüksek bir katkısının olduğu görülmektedir. Din her daim insanı kötülükten, çürümekten, değerini düşürmekten alıkoyan, bencillikten ve kendine tapmaktan kurtaran temel bir değerdir. Dinin, kötülük ve çatışmaların nedeni olduğunu ileri sürenler olduysa da din sevgi, hoşgörü, saygı ve barışı telkin eder.³⁷⁵

---

³⁷³ Tümer, "Din", 313.

³⁷⁴ Tümer, "Din", 317.

³⁷⁵ Tümer, "Din", 316.

Dinin hem birey hem de toplum üzerindeki birleştirici ve olumlu bunca etkisi dinin sadece inançsal boyutlu olmayıp, bununla birlikte bireyin dünyevi hayatına etki edecek ilkelerle hukuki, sosyal ve ahlaki alanları da içine alır. Bu nedenledir ki din, sadece yaratıcısı ve birey arasındaki vicdan meselesine indirgenemez.³⁷⁶ Bu bağlamda kalmasını gerektiren sınırlamalar getirilemez. Ayrıca insanın temel hak ve özgürlüklerinin başında din ve vicdan hürriyeti gelmektedir.

Modern anlayış din ve vicdan hürriyetini, kişinin istediği dini seçmesi, tercih ettikleri dinin kurallarına göre yaşayıp davranabilmek ve bu bağlamda sahip oldukları dini öğretme, yayma, okutma ve telkin edebilme şeklinde ortaya koymaktadır. Böylece dinin bireysel yönünü aşan sosyal yönü, manevi yönünü aşan dünyevi boyutu vardır bunlar da güvence altına alınması gerekmektedir. Din ve vicdan hürriyeti bireyin benimsediği dinin içeriğine göre değişmekte bunun yanında, din ile devletin ilişkisine göre de değişiklik oluşmaktadır. Modern anlayışın devlet öncelikli ya da belli dinler öncelikli din ve vicdan hürriyeti yaklaşımı sorunu çözmede etkili olamamış hatta bazı boyutlarında daha büyük haksızlıklara neden olmuştur.³⁷⁷

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 25 Kasım 1981 tarihli ve 36/55 sayılı kararı ile ilan edilen "Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine" dair bir bildiri yayınlayarak bu bildiriyi yayınlama nedeni olarak din ve inanç özgürlüğünün olması gereken düzeyde olmayıp halen devam eden hoşgörüsüzlüğün ve ayrımcılığın neden olacağı çatışma ve savaşların oluşturabileceği büyük acılara dikkat çekmek olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca din ve inanç özgürlüğünün oluşturacağı dünya barışı, sosyal adalet ve halklar arası dostluk hedeflerine ulaşmadaki katkısı hatırlatılarak din ve vicdan hürriyetini engelleyen her türlü hoşgörüsüzlüğün ve ayrımcılığın engellenmesi amaç olarak bildirilmektedir.³⁷⁸

İslam'da "din ve vicdan hürriyeti" nin temel ilkesini "Dinde zorlama yoktur; artık hak ile bâtıl tamamen birbirinden ayrılmış ve hak bütün açıklığıyla meydana

³⁷⁶ Ömer Faruk Harman "Din", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/320-321.

³⁷⁷ Harman "Din", 321.

³⁷⁸ Birleşmiş Milletler, BM Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri, 1981.

çıkıştır³⁷⁹ ayeti açıkça belirlemektedir.³⁸⁰ Bunun yanında Hz. Peygamberin uygulamaları da bu ayetin gereğinin hayata geçirilmesi şeklinde olduğu görülmektedir. Bu ayet ve peygamberimizin uygulamaları, (Medine sözleşmesi, Yahudilerin ‘Beytülmidras’ isimli dini eğitim-öğretim kurumunun devamına izin verilmesi, Necranlı Hristiyanlarla ilişkiler vd.) dini hoşgörünün çok daha üstünde inanç ve düşünce özgürlüğünün dini temellerini yapılandırmaktadır.³⁸¹

Sonuç olarak din ve dini değerlerin, insanın dinini seçme ve yaşamadaki özgürlüğü insanların hoşgörülü olmasında etken unsur olduğu söylenebilir. Genelde tüm dinler özelde İslam vazettiği hoşgörü, barış, anlayış, merhamet, sevgi, saygı vb. değerler ve dinini yaşayabilmenin insana sağladığı psiko-sosyal kazanımlar, güven, huzur, anlayış vd. birey ve toplum için uzlaş ve barış ortamına katkı sağladığı görülmektedir.

2.3.4. İnsan Hakları

Bireyin diline, ırkına, milliyetine, dinine, rengine, milliyetine ve sosyal statüsü dikkate alınmaksızın sadece insan olması nedeni ile sahip olduğu haklara genel olarak insan hakları denir. Bu haklar şahsidir, devredilemez ve vazgeçilemezdir. Bugün insan hakları dediğimizde anlaşılan “insan hakları” batı kökenlidir. Birçok aşamadan sonra “Avrupa İnsan Hakları sözleşmesi” olarak son şeklini almıştır. Bugün Avrupa’nın kamu düzeni bu yasalarla güvence altına alınmıştır ve insan haklarının temelini oluşturmaktadır. Ancak bu sözleşmenin etkinliği ve sözleşmeyi imzalayan ülkelerin bu sözleşmeye ne kadar uyduğu bu sözleşmeye rağmen Avrupa’da yaşanan insan hakları ihlalleri herkesin malumudur. Yaşanan bu sorunların çözümü için “1997 Amsterdam Antlaşması” ile üye ülkelerinde insan hakları ihlalleri durumunda belli haklarının askıya alınması mümkün hale gelmiştir.³⁸²

Kur’an’a göre Allah, insanoğlunu yaratılmışların en şerefli ve yaratılanların çoğundan üstünü³⁸³ ve kendisine halife olarak yarattığı insana belli

³⁷⁹ el-Bakara, 2/256.

³⁸⁰ Bekir Topaloğlu, "Din", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/322-323.

³⁸¹ Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, 48.

³⁸² Aslan Gündüz, "İnsan Hakları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) 22/ 327.

³⁸³ el-İsra, 17/70.

sorumluluklar verdiği gibi bazı haklar da vermiştir. İnsan bu hakların bir kısmını anne rahminde canlanması ile kazanırken bir kısım hakkı da doğumla kazanmaktadır.³⁸⁴ Kur'an ve sünnet ilkeleri çerçevesinde tecrübe edilen yaşantılar sonucunda İslam'ın özenle korunmasını ve saygı duyulmasını istediği temel haklar; canın korunması (yaşama hakkı), dinin korunması (inanma ve inancını yaşayabilme hakkı), neslin korunması (insan soyunun ve neslin en sağlıklı şekilde devamı), aklın korunması (düşünce ifade özgürlüğü), malın korunması (Mülkiyet hakkı) olarak belirlenmiştir. Bunlar “zarûrât-ı hamse” korunması gereken beş temel ilke olarak da bilinmektedir.

Bu ilkeler insanı varlığının devamı için ortaya konmuş bugünün hak ve özgürlüklerinin neredeyse tamamını kapsayan mahiyeti ile peygamberlerin gelme amacı ve dinine bakılmaksızın tüm insanların temel haklarını korumaya yöneliktir. İslam geleneğinde haklar iki grupta ele alınmaktadır. Allah hakkı, “Allah-insan” ilişkisi bağlamında Kur'an-ı Kerim ve Sünnette belirtilen ilahi emirlere uygun davranmak ve yasaklardan kendini korumak bir nevi genel toplum ve kamunun düzeni, kul hakkı, “Allah-İnsan” “Allah-kainat” ilişkisi çerçevesinde bireysel haklar, insanlar arası haklar, ve insanın hayvanlarla ve kâinatla ilişkisindeki karşılıklı hakların gözetilmesi olarak tanımlanabilir. İslam hukuku İslami değerler ile oluşturduğu, “İnsanda asıl olan hürriyettir” ve “kesinleşmiş bir suç olmadıkça kimsenin suçlu işlemi görmemesi” gibi ilkelerle insanın, insan olma vasfının ırk, inanç ve cinsle ilgili olmadığını ortaya konmaktadır. Yaratılıştan gelen farklılıkların insan haklarının teslimine engel teşkil etmediği belirtilmektedir.

Bu ilkelere, sosyal dayanışmayı ve bütünlüğü hedefleyen, hayvan haklarını koruma amaçlı tedbirler, işkence yasağı, sosyal amaçlı vakıflar, yardımlaşma, sadaka ve zekât gibi ahlaki değerler de eklenebilir. Din, hukuk ve ahlaki değerlerle oluşan bu ilkelerin etkisinin dönem, dönem bazı nüfuz ya da makam sahibi insanların ihlalleri nedeni ile istenen düzeye ulaşamadığı ifade edilse de Kur'an ve sünnet çizgisini takip eden Müslüman toplumlarda, insanların temel hak ve hürriyetleri bağlamında kayda değer bir sorun oluşmadığı görülmektedir. Batının insan haklarında bugün bile o noktaya ulaşamadığı, imrenilerek bakılan

---

³⁸⁴ Ali Toksarı, “Farklı Bir Açıdan İnsan Hakları”, *Diyanet İlmî Dergi*, 47/2 (Nisan 2011). 73-74.

adalet ve hoşgörü kaynaklı geniş bir barış ortamının oluştuğu tarihi gerçeklikler olarak bilinmektedir.³⁸⁵

Tüm bu bilgilere dayanarak, bu hakların özgürce kullanılabiliyor olması doğal olarak bir hoşgörü ve barış ortamının oluşmasına neden olacak, aynı zamanda hoşgörü ve barış ortamı bu hakları koruyabilecektir. Bu bağlamda temel insan haklarının korunması hoşgörü ve barışın oluşmasındaki temel etkenlerdendir diyebiliriz.

2.3.5. Sosyal Hakların Karşıllanması

Sosyal, toplulukla ilgili, ictimai hayat, toplumsal hayatla ilgili olan olarak tanımlanmaktadır.³⁸⁶ Sosyal haklar ise toplumun farklı ırk, din, dil, kültür ve farklı etnik kesimlerinin yaşam standardı, gelir düzeyi vb. birtakım ölçülerin fırsat eşitliği kapsamında dikkate alınmasıyla sosyal alanda sağlanan denge durumu olarak tanımlanabilir.³⁸⁷ İnsan topluluk halinde yaşayabilen ancak bu şekilde gelişimini ve yaşamını sürdürebilen bir varlıktır. Bu nedenle insan sosyal bir varlık olarak tanımlanmaktadır. İnsanın bir toplumun parçası olarak yaşayabilmesi, içinde bulunduğu topluma uyumu ve kendini o toplumda güvende hissetmesi ile yakından ilgilidir. Bu bağlamda her toplumun ilkel ya da medeni kanunlaşmış ya da ilke olarak kalmış olsun uyulması gereken kuralları vardır. Medeni toplumlar, sosyal hayatın sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için adalet, güvenlik, dayanışma vb. gibi kurallar koyar. İnsanın diğer insanlarla, insanın toplumla, insanın farklı toplumlarla barış ve huzur içinde iletişim kurabilmesi ve yaşayabilmesi bu kurallara ne ölçüde uyulduğu ile ilgilidir.³⁸⁸

Sosyal adalet, hak edene hak ettiğini vermek, her şeyi hikmet çerçevesinde gayesine ve amacına uygun yapmak anlamına gelen adaletin, birey ve toplumdaki ilişkilerde yani sosyal ilişkilerde de gözetilip korunmasıdır. Bir toplumdaki tüm insanların, yukarıda ifade ettiğimiz temel insan hakları olan can, mal, akıl, din, nesil emniyetinin, hiçbir etnik, din, ırk, statü farkı gözetmeksizin korunup gözetilmesi sosyal adaletin sağlanmasıdır.³⁸⁹ Sosyal adalet toplumdan topluma,

³⁸⁵ Recep Şentürk, "İnsan Hakları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) 22/ 328; Ali Tokrası, Farklı Bir Açıdan İnsan Hakları, 74.

³⁸⁶ Doğan, "Sosyal", 1007; TDK, "Sosyal".

³⁸⁷ TDK, "Sosyal Adalet".

³⁸⁸ Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, 34.

³⁸⁹ Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, 34-35.

aileden aileye ve zamana göre de farklılık gösterse de en genel anlamı ile tüm toplumun güvenliğinin sağlanarak herkesin eşit haklarının olması ve maddi imkânların yani nimetin de külfetinde topluma adaletli bir şekilde dağıtılmasıdır.³⁹⁰ Sosyal adaletin sağlanmasında yasalar yeterli olmamaktadır. Bu bağlamda toplumu oluşturan bireylerin ahlak ve kültürel kodlarında da adaletin yerleşmiş olması gerekmektedir. İslam dininin temel amaçlarından biri de bunu sağlamaktır.³⁹¹

İslam sosyal adaletin sağlanmasını en temel ilkelerinin arasına almış ve çeşitli kurumlarla sağlamaya çalışmıştır. Kur'an'a göre de sosyalleşmek insan olmanın gereği olarak ortaya konmaktadır. *“Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir diğiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır.”*³⁹² ayeti ile insanın sosyal yönüne dikkat çekmekte ve bununla birlikte insan olmak noktasında eşitliğine atıfta bulunularak uyulması gereken kurallar ile hem bireysel hem de sosyal gelişimin olabileceğine dikkat çekilmektedir.³⁹³ İslam sosyal barışın sağlanmasında sosyal adaletin en temel unsur olarak ortaya koymuş ve buna göre sosyal hayat için bireyin en yakınındaki ile ilişkisinden başlayarak diğer insanlarla ilişkilerine dair ilkeler belirlemiştir.³⁹⁴ Bu ayetlerden bir tanesi, *“Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alasınız diye size böyle öğüt veriyor.”*³⁹⁵ ayetidir.

Sosyal hayatta adalet kadar güvenlik de önem arz etmektedir. Bireyin içinde bulunduğu toplumda tehlikelerden korunmuş olarak yaşamının teminat altına alınmış olması sosyal güvenliğin sağlanmış olması demektir. Bireyin ve toplumun güvenlik olmadan barış ve huzur içinde olması mümkün değildir.³⁹⁶ Ademoğlunun sosyalliğini ve rasyonelliğini koruyabilmesi öncelikle beşerliğini koruyarak insan olmasından sonra gelmektedir. Bunun oluşmasında en önemli unsur insanın

³⁹⁰ Onur Sunal, “Sosyal Politika: Sosyal Adalet Açısından Kuramsal Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66/03, (Mart 2011), 285-286.

³⁹¹ Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, 34-35.

³⁹² el-Hucurat, 49/13.

³⁹³ el-Hucurat, 49/13.

³⁹⁴ el-Nisa, 4/5. 58. 135; el-Maide, 5/8; el-Âl-i İmram, 3/104.

³⁹⁵ el-Nahl, 16/90.

³⁹⁶ Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, 38.

korkudan emin kılınarak merak duygusunun açığa çıkması olarak tanımlıyor M. Enes Kala ve şöyle devam ediyor, Varoluşsal kaygıların ortadan kalkması ile böyle bir toplumda birlikte yaşama deneyimi baskı ya da zorla değil isteyerek ve birbirlerine kattıkları ile zenginleşerek gerçekleşebilir. Bunun sonucunda bu toplumu oluşturan bireyler merak duygularını işbirliği içinde gerçeklik sahasına yansıtarak, doyurmaya çalışıp hakikatin ışığından çok daha fazla faydalanabilirler.³⁹⁷ Görüldüğü gibi sosyal hakların güvence altına alınması toplumsal hoşgörü ve barışın oluşumundaki önemli unsurlardandır.

2.3.6. Eğitim ve Tebliğ

Globalleşen dünyada çok farklı kültürlerin karşılaşması gibi bir olgu ile karşı karşıyayız. Kapalı toplumların yerini isteyerek ya da istemeyerek açık toplumlar aldı. Dolayısıyla insanlar çok farklı kültür grupları ile birlikte yaşamak durumundadır. Bu süreç, bireylerde uzlaşma becerisini ihtiyaç haline getirmektedir. Farklı kültürlerle uzlaşma içinde olabilmek için hoşgörü ve barış kültürünün ne denli önemli olduğunu çalışmamızın bu kısmına kadar neredeyse tüm bölümlerinde ortaya koymaya çalıştık. Toplumların ihtiyacı olan bu hoşgörü, uzlaşma ve barış kültürünün oluşturulabilmesinin yolu her alanda olduğu gibi eğitimden geçmektedir. Hoşgörü ve barış kültürünün oluşturduğu bir hayat ancak iyi bir eğitimle barışın gerekliliğine inanan kişilerin oluşturduğu toplumlarla mümkündür.³⁹⁸

Yukarıda barış ve hoşgörünün bireyde oluşumunda benlik algısının önemi ortaya konulmuştu. Benliğin oluşmasında öncelikle aile, din, eğitim ve içinde yaşadığı toplumun kültürü etkili olmaktadır. Bireyin benliğinin oluşumunda okul, okulöncesi eğitimle başlayıp üniversiteyi de kapsayan önemli bir süreci oluşturmaktadır. İnsanlık tarihi milyarlarca insanın ölümüne neden olan savaşlarla doludur. 2. Dünya savaşından sonra bu sorunun çözümü adına öncülüğünü UNESCO'nun yaptığı birçok kuruluş barışın ancak planlı ve programlı bir eğitimle olabileceği ilkesinden hareketle birçok program geliştirdiler ve bu programlar dünyanın birçok ülkesindeki eğitim sistemine dahil edilmiştir ve halen bu eğitimler sürekli güncellenerek devam etmektedir. Barış eğitimi I. yüzyılın

³⁹⁷ Muhammet Enes Kala, "Korku ve Merak Arasında Birlikte Yaşamaya Dair", *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer (Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015), 124.

³⁹⁸ Aydın - Osmanoglu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 137.

başında din eğitiminin ve tarih dersinin içinde görülürken 20. yüzyılda bağımsız bir disiplin haline gelmiştir.³⁹⁹

UNESCO, çatışma ortamından uzaklaşarak barışı öncelikli hale getirmek için hoşgörü, adalet ve birliktelik normlarının merkeze alındığı bir kültür oluşturulmalıdır. Barış kültürünün eğitim kanalı ile verilmesi, bu değerlerin toplumda içselleştirilmesinin en uygulanabilir ve reel yöntemlerinden biridir.⁴⁰⁰ Barış çalışmalarının öncü ismi Johan Galtung'a göre "*Barış eğitimi, temelde empati duymayı ve anlaşmazlıklara şiddet içermeyen, yaratıcı çözümler bulmak için gereken becerileri öğretir.*"⁴⁰¹ Ancak bugün gelinen noktadan baktığımızda bu çalışmaların çok da etkili olduğu söylenemez.

Barış eğitiminde önemli görev barış eğitimi tarihinin ilk dönemlerinde de olduğu gibi din eğitime düşmektedir. Platon'a göre bir arda yaşayabilmek için oluşturulacak olan kurallar objektif olmalıdır. Bu ilkeler tanrı tarafından konmalıdır insanlar tarafından değil. Ona göre huzurlu bir hayat değişmeyen ilkelerin hakim olduğu devletlerde gerçekleşebilir.⁴⁰² Din eğitimi, insanı derinden etkileme gücüne sahip din kanalından yapılması, barış ve uzlaşma kültürünün yaygınlaşmasında çok daha fazla etkiye sahip olabilir.⁴⁰³ Çünkü din, yarattıklarını en iyi bilen Allah'ın kullarını iki dünyada da mutlu etmek amacı ile belirlediği ilkeler bütünüdür.⁴⁰⁴ Nitekim Allah insanlığa eğitim ve öğretim için pek çok peygamber göndermiştir.

Kur'an, müjdeleme ve uyarma yöntemlerini kullanarak insanlığa onların faydasına olacak bilgilerin öğretilmesi için uygulanan usule tebliğ demektedir. Kur'an Hz. Peygamber üzerinden insanlığa bir eğitim öğretim metodu da öğretmektedir. Birey hoşgörü, tebliğ ve eğitim alanlarında hareket ederken özellikle dikkat etmesi gereken ilkeler yine Kur'an tarafından bize verilmektedir. Bu ilkelerden biri tebliğ ve eğitimde zorlama olmaması gerektiğidir.⁴⁰⁵ Bir diğer

³⁹⁹ Özgür Aktaş - Mustafa Safran, "Evrensel Bir Değer Olarak Barış ve Barış Eğitiminin Tarihçesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17/2, (Ağustos 2013), 131.

⁴⁰⁰ Murat Tarhan, Adnan Altun, "UNESCO ve Barış Eğitimi", *Uluslararası Alan Eğitimi Dergisi*, 2/2 (Aralık 2016), 60.

⁴⁰¹ Nur Bekata Mardin, "Barış Eğitimi", *Barış Kültürü ve Eğitimi Çalıştayı*, ed. Betül Onursal (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Barış Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2012), 28-29.

⁴⁰² Murtaza Korlaelçi, "Bir Arada Yaşamada Dinin Rolü", *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer 151-221 (Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015), 163.

⁴⁰³ Aydın - Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, 137.

⁴⁰⁴ Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, 87.

⁴⁰⁵ el-Neml, 27/80-81; el-Bakara, 2/ 256.

ilke farklı din mensuplarının değerlerine hakaret etmeden⁴⁰⁶ hoşgörüye dayalı bir eğitim benimsenmesidir. Ayrıca uysalar da uymasalar da vazgeçmeden öğüt vermeye devam edilmesi⁴⁰⁷ gibi birçok ilke bulmak mümkündür.⁴⁰⁸ İlk insan ilk peygamber Hz. Adem'den itibaren bir arada yaşamının ilkelerini din koymaktadır diyebiliriz.

Din, aşkın varlık olan Allah'tan gönderilen değerler sistemidir. Din samimiyetle kabul edilip ve tam olarak kavrandığında karakter ve kişiliği tamamen değiştirebilme potansiyeline sahip umumi hakikatler sistemidir. Bu nedenle hoşgörü ve barış eğitiminde de kullanacağımız ölçü Kur'an ve sünnet ilkeleri çerçevesinde olmalıdır. İnsan kaynaklı olan bir hiçbir ahlak sistemi insanlığın ihtiyacı olan huzur, barış ve saadeti getiremez.⁴⁰⁹ Bu noktada temel amaç; hoşgörü ilkeleri ile hoşgörünün öğretilmesidir.⁴¹⁰

2.4. Batıda Hoşgörü Değerinin Uzlaş ve Toplumsal Barış Kültürüne Yansımaları

Batı diye kastettiğimiz, Amerika tarih sahnesine çıkıncaya kadar Avrupa'yı ifade etmekteydi. Bugün batı medeniyeti ya da batı kültürü dediğimizde Avrupa ve Amerika'nın da içinde olduğu geniş bir alan kastedilmektedir. Avrupa'nın tanımı yapılırken Avrupa'yı Avrupa yapanların başında İncil sayılmaktadır.⁴¹¹ Amerika'nın tanımında ise (WASP) yani "Wahite Anglo- Saxon Protestant" öne çıkan kavramlardır.⁴¹² Dolayısıyla batı kültürünün temellerinde Hristiyanlık ve kilise kendini etkin bir şekilde göstermektedir. Batı kültür ve medeniyetinin doğum yeri olarak ise Antik Yunan ve Roma gösterilebilir. Valery; Batı medeniyetinin oluşumunda, Roma kültürünü, Hristiyan teolojisini ve Yunan düşüncesini üç temel unsur olarak tanımlamaktadır.⁴¹³ Batı medeniyetinin kimliği hep bir "öteki" karşısında inşa edilmiş olduğundan ilişkilerini de hep bir çatışma üzerinden kurgulamıştır. Bu çatışma sadece batılı olmayana değil çoğu zaman kendi içinde de devam eden bir süreç olmuştur. Batılı zihnin bu yaklaşımını

---

⁴⁰⁶ el-An'am, 6/108.

⁴⁰⁷ el-A'la, 87/8-9

⁴⁰⁸ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, s.134-136

⁴⁰⁹ Korlaelçi, "Bir Arada Yaşamada Dinin Rolü", 151-152. 219.

⁴¹⁰ Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, 139.

⁴¹¹ Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, 29.

⁴¹² Wolff, *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*, 26.

⁴¹³ Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, 30-35.

anlamak için bu kültürü inşa eden kök kültürlere bakmak gerekmektedir.⁴¹⁴ Batı medeniyetinin ötekileştirme tasavvurunda hakikat, kurtuluş, cennet vb. birçok tekelciliğin ardında Yahudi-Hristiyan geleneği bulunmaktadır.⁴¹⁵

Hristiyanlık öncesi Pagan Roma dönemi de batı medeniyetinin yapı taşlarındandır. “Ortaçağın Hristiyan medeniyeti” Hristiyanlıktan ziyade Roma ve Helenistik kültüre çok daha yakın olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenledir ki Batı medeniyeti Atina ile Kudüs arasında gidip gelmiştir. Bir diğer unsur olan Yunan-Roma Kültürünün temsilcisi olan Aristo’nun Yunan toplumunu ‘seçkinler cumhuriyeti’ Asyalı toplumları ise ‘doğal köle’ olarak doğanlar şeklinde tanımlaması Batı medeniyetinin zihin haritasında kendini üstün ırk olarak görmesinin kodlarındandır.⁴¹⁶ Batıyı batı yapan tüm bu etkenler dikkate alınmadan Batının hoşgörüsü/hosgörüsüzlüğü ile ilgili bir değerlendirme yapılamazdı.

Batının hoşgörü ile ilişkisini tolerans kavramı üzerinden ele almamızın nedenlerini yukarıda kavram tanımlarını ortaya koyarken belirtmiştik. Yine ifade ettiğimiz gibi kavramlar canlı bir organizma gibi içinde bulundukları dönem ve dilin etkisi ile şekil almaktadırlar. Batının ilk dönemleri denilebilecek Yunan ve Roma dönemlerinde kavram olarak toleransın varlığını görmememize rağmen uygulamada, eklektik ve çoktanrılı yapıları nedeni ile farklı din ve inançlara karşı çok daha açık olduğunu görmekteyiz. Tolerans kavramının kavram olarak ortaya çıkması tüm kavramlarda olduğu gibi yaşantı içinde ihtiyaç duyulması ile paralellik arz etmektedir. Batının Yahudilik ve Hristiyanlık gibi hakikat ve evrensellik iddiasında bulunan tek tanrılı dinleri benimsemesi özellikle dogma ve kurtuluş odaklı Katolik Hristiyanlıkla bağlantılı olarak varlık sahnesine çıkmaktadır.⁴¹⁷

Tolerans kavramının Yahudilikte ilk kullanımları ortaçağa tekabül etmektedir. Bu dönemde kutsal topraklardan uzakta yaşamakta olan Yahudilerin putperestlere ve diğer din mensuplarına nispeten toleranslı olduğu görülürken Onlara göre vâdedilmiş topraklara yerleştikten sonra İsrâiloğulları arasında farklı

⁴¹⁴ Şaban Ali Düzgün, “Modern Uygarlığın Çatışmacı Doğasını Besleyen Kökler”, *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2008), 1; Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, 27.

⁴¹⁵ Düzgün, “Modern Uygarlığın Çatışmacı Doğasını Besleyen Kökler”, 2.

⁴¹⁶ Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, 39, 41.

⁴¹⁷ Salime Leyla Gürkan, “Müsamaha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/73.

dinlere ve putperestliğe tolerans gösterilmemiştir. Ancak Baruch Spinoza ve Moses Mendelssohn gibi Yahudi aydınlanmasında ön plana çıkmış isimler eşitlik ve tolerans ile ilgili görüşlerin savunucuları olmuşlardır. Bu yaklaşım Yahudiliğin toleranslı kanadı olan liberal Yahudilerinin bakış açısını oluşturmaktadır. Günümüzde Ortadoks otoritelerce tanınmasalar da Yahudilerin en ılımlı kanadını temsil etmektedirler.⁴¹⁸

Tolerans kavramının Hristiyan batı uygarlığında kullanımı, ifade ettiğimiz gibi tek tanrılı dinlerle ve özellikle Katolik Hristiyanlığın katı yaklaşımlarına paralel olarak sistematik bir anlam değişimi ile gündeme gelmiştir. Hristiyanlığın Hz. İsa'nın aracılık ettiği öğretilerinden, saf dinden, ideolojiye, Kiliseye, din adamlarının teşkilatına dönüşü insanlık tarihi ve özellikle de Batı için dramatik ve önemli bir dönüm noktasıdır. Yunan-Roma devletinin Hristiyanları katletmekten çıkıp bu dini kabul etme ve sonra kendi algılarına göre yorumlama süresi 3-4 asır sürmüştür.⁴¹⁹ Kiliseyi yeryüzünde tanrının otoritesi olarak gören bu yaklaşım ile Augustinus (MS. 354 - 430) dinde toleranssızlığı din adına savunmuştur.⁴²⁰

Tolerans kavramı ilk kullanımdan dini ve bireysel alanda Hristiyanların dini ya da dünyevi meselelerde sıkıntı ve zorluklara katlanmak şeklinde kendini gösterirken sonrasında, Batının tekelci ve seçkin ırk anlayışı ile şekil alan Hristiyanlık dogmatik ve tekelci bir yaklaşımla devlet dini haline gelmiştir. Bunun sonucunda tolerans kavramı da pasif bir tahammülden çıkıp aktif otorite olma durumuna geçmiştir. Böylece dini tolerans otorite adına göz yumma ya da belli sınırlar çerçevesinde izin verme şeklinde anlam kazanmıştır. Bu tolerans tanımı Hristiyanlığın ötekine bakışını da inşa etmiş ve böylece din adına binlerce hatta milyonlarca insanın kanı dökülmüştür.⁴²¹ Örneğin Fransa'da “tek inanç, tek hukuk, tek kral” söylemi neticesinde sekiz farklı din savaşında binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte Protestanlar ile Katolikler arasında geçen Avrupa'nın yirmiye yakın devletinin katıldığı tarihin en kanlı din savaşları olan “30 yıl savaşları” Westphalia anlaşması neticesinde sona erdiğinde 8 milyon askerin ve sivilin yaşamını kaybetmesine neden olduğu bilinmektedir.⁴²²

⁴¹⁸ Gürkan, “Müşamaha” 73.

⁴¹⁹ Gürkan, “Müşamaha” 73.

⁴²⁰ Yılmaz, *Hoşgörünün Felsefi Temelleri*, 113.

⁴²¹ Gürkan, “Müşamaha” 74.

⁴²² Bülent Baloglu, Bir Çelişkiyi Anlamak Din ve Şiddet, *Diyanet Aylık Dergi*, 289/ 20-23 (Ocak 2015) 20.

Aynı şekilde Ortaçağda Engizisyon mahkemelerinin uygulamaları tarihteki acı yerini almıştır.⁴²³ Batı bu uygulamalarını “ Tanrı böyle istiyor” sloganı ile meşrulaştırmış ve tüm savaşların tutulduğu kayıtlarda bu savaşların (Tanrı’nın Frankların Eliyle Yaptığı İşler) olarak isimlendirmesi ile yine tekelci zihniyetini ortaya koymuştur.⁴²⁴

Yaşanan bu acı tecrübeler sonucunda tam anlamıyla bugünkü tanımında olmasa da John Locke’nin “Tolerans Üzerine Bir Mektup” isimli eseri ile sınırlı bir içerikte ve belli inançları kapsasa da en azından dinde zorlama olmaması gerektiği ve zorlama ile sağlanan Hristiyanlığın kurtuluşa vesile olamayacağını savunur.⁴²⁵ Locke’nin bu görüşleri içinde bulunduğu zamana göre oldukça ileri bir seviyededir. Nitekim anlaşılması ve taraftar bulması da zaman almıştır.⁴²⁶

Locke gibi mezhep savaşlarına ve engizisyon mahkemelerinin uygulamalarına tepki olarak toleransı savunan bir diğer filozof ve yazar Voltaire, ise toleransın kavram kapsamını oldukça genişleterek farklı din ve düşünceleri içine alacak noktaya gelmesini sağlamıştır. Bu bağlamda birçok eser kaleme almanın yanında Felsefe Sözlüğü’nde “tolerance” maddesini yazmış ve daha sonra maddeye ilave yaparak anlam alanını genişletmiştir. Voltaire Hristiyanlığın uygulamadaki toleranssızlığının nedeni olarak Hz. İsa’nın dinini değil Hristiyanlığı göstererek aradaki farka dikkat çekmektedir. Voltaire tolerans kavramını Hristiyanlık bağlamında ele almış bu çerçeveye dışına çıkamamış olsa da bu kavramın anlam alanının oldukça genişlemesine neden olmuştur.⁴²⁷

Locke’nin başlattığı tolerans kavramının gelişim sürecinin 19. yüzyıldaki en önemli temsilcisi John Stuart Mill’dir. Mill, tolerans kavramını özgürlük düşüncesinin bir parçası olarak ele aldığı eseri “Özgürlük Üzerine”dir. Mill’in tolerans anlayışının çıkış noktada Locke olsa da çok daha geniş bir anlam alanı vardır. O’nun toleransı, kurumsal kimlikten çıkarak bireyselliği de içine alan çok daha geniş bir alanı kapsar. Ancak sınırsız bir tolerans da değildir. Bu tolerans karşıdaki insanın özgürlüğünün sınırlarının başladığı yerde bitmelidir. Mill

⁴²³ Şinasi Gündüz, “Din Terör ve Şiddet” *Diyanet Aylık Dergi*, 170/9-14 (Şubat 2005) 10.

⁴²⁴ Düzgün, “Modern Uygarlığın Çatışmacı Doğasını Besleyen Kökler”, 2-3.

⁴²⁵ John Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, çev. Melih Yürüşen, (Ankara: Liberte Yayınları, 2017), 37-38.

⁴²⁶ Atalay, *Felsefe Açısından Tolerans ve Hoşgörü*, 55.

⁴²⁷ Atalay, *Felsefe Açısından Tolerans ve Hoşgörü*, 55-61.

tolerans kavramına yeni ve geniş bir anlam alanı kazandırmıştır. O'nun yeni yaklaşımında, çeşitliliğin içinde kendini keşfeden bireyin bu çeşitlilik içinde var olabilmesi için özgürlüğe ihtiyacı vardır ve özgürlüğün ortaya çıkabilmesi için de tolerans olmazsa olmazdır. Mill'in özgürlüğü tolerans merkezli bir özgürlüktür. Bireysellik ve çeşitliliği birbirinden ayrı alanlarda ele alınamayacağını ifade ederek bunlara yapılan müdahaleyi özgürlüğe müdahale olarak görür. Mill'in toleransı özgürlüğün en temel unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Mill'in "Özgürlük Üzerine" eseri çok eleştirilmekle beraber tolerans kavramının bugünkü anlamına ulaşmasında çok önemli bir yere sahiptir.⁴²⁸

Bugün Batı dünyasında din ve vicdan hürriyeti olarak kendini gösteren bir tolerans anlayışı söz konusudur. Tolerans modern kullanımı ile hoşgörü kavramına anlamca yaklaşıp da toleransı kullanan kişinin, kendi yaklaşımına göre olumu ya da olumsuz pozisyon alabilmesi onu hoşgörüden ayırmaktadır. Özellikle Batı insanını inşa eden değerler, zihniyet ve öteki algısı dikkate alındığında hoşgörü ile aynı zemini paylaşmadıkları gerçeği de ortadadır.⁴²⁹ Ayrıca Batıda tolerans kavramının içeriğinde bulunan kınama, hoşlanılmayan ve tiksindirici görülen şeylerle bağlantılı olarak başvurulmuş bir kavram olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda Batı düşünürlerince hoşgörü tartışıldığı alanlar nedeni ile tatsız bir konu olarak nitelendirilmeye devam etmektedir. Tolerans Batılı bir paradigma olarak kendini daha ziyade çeşitlilik alanında göstermekte ve kültürel, dini, ırkı, ideolojik farklılık vb. konularda sık sık gündeme gelmeye ve bu alanda gelişmeye devam etmektedir. Bu bağlamda Batının Aristoteles'le başlayan homojen nüfus ütopyasının onda oluşturduğu çeşitlilik korkusu onun en büyük imtihan sahası olmuş ve olmaya devam ediyor.⁴³⁰

Batı bu yaklaşımlarına bugünde özellikle İslam ve Müslümanlar üzerinden devam etmektedir. Bu bağlamda Batının ötekileştirici, hatta canavarlaştırıcı tutumunu yine Batılı bir yazar olan Sophia Rose Arjana'nın yazdığı "Batı Tahayyülünde Müslümanlar" isimli kitabında çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Müellif kitabın girişinde Batı'nın "İslamafobik" yaklaşımlarını arkasındaki nedenlerden bahsederek, batı için şu önemli tespiti yapmaktadır;

⁴²⁸ Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, 112-177; John Stuart Mill, *Özgürlük Üzerine*, çev. Tuncay Türk, (İstanbul: Oda Yayınları, 2015).

⁴²⁹ Atalay, *Felsefe Açısından Tolerans ve Hoşgörü*, 71.

⁴³⁰ Erdem, *Hoşgörü Kavramının Kültürel, Siyasi, Ahlaki ve Entelektüel Zemini Üzerine*, 308-312.

“özündeki ötekilik sebebi ile Amerika ve Avrupa topraklarının dışında tutulması gereken, modernliğe mensup olmayan korkutucu bir hasım, bir dış düşman olarak Müslüman tasarımı.”⁴³¹

Tolerans bugün Batıda dayandığı ilkeler bağlamında halen üzerinde tartışılan bir konu olmasına rağmen,⁴³² gelişim seyrinde kazandığı anlamlar çerçevesinde yıkıcı etkisinden bir nebze olsa kurtularak barış ve uzlaşmayı beraberinde getirmiş gibi gözükmektedir.

2.5. Hoşgörü Değeri ve Toplumsal Barış

Hoşgörü, içine dünyaya geldiğin ailenin, kültürün ve yaşantıların sonucunda bir ömür süren geniş alanlı öğrenmelerin ürünü olduğu gibi mutlu huzurlu sağlıklı ilişkilerin kurulduğu uzlaşmacı ve barış içinde bir yaşamın da temel aracıdır. Yani hoşgörünün bir yandan ürün bir yandan da araç olduğu söylenebilir.⁴³³

İnsanın doğduğu ve yetiştiği süreçte ailesi, içinde bulunduğu toplumun değer yargıları, dini, dili ve düşünsel yaklaşımları bu bireyin kimlik inşasında ve bireyselleşme sürecinde etken unsurlar durumundadır. Tüm bu etkenlerle kimliğini oluşturan birey kendi ayağının üzerinde durmayı, amaçlarını belirlemeyi ve bu amaçlar doğrultusunda bilinçli tercihlerde bulunmayı başarabilir. Yani bir kişi olarak kendi güçlü yanlarını güçsüz yanlarını bilir ve amaçlarını bu şekilde belirler ve çabalarını amaçlarına uygun bir şekilde kanalize edebilir. Kendini bilen bir “ben” tasavvuruna sahip olan insanların sevgiyle bağlı olduğu insanlar vardır. Ancak bu insanlar bağımlı değildir. Böyle bir “ben” tasavvuru olan insanların, inançları, idealleri, görüşleri vardır ancak bunlara körü körüne bağlı yani tutuklu değildirler. Tutukluk ve bağımlılık bağnazlığı önyargıları ve ötekileştirmeyi bunun sonunda da hoşgörsüzlüğü getirir.⁴³⁴

Tüm bu olumsuz etkilerden kendini kurtararak kendini bilen birey, yaşantılarındaki ve içinde olduğu ortamın etkilerini düşünce ve vicdan özgürlüğü ile ayırt edebilen ve ayırdına vardığı değerler bağlamında tercihte bulunabilme iradesi ortaya koyabilir. Davranış özgürlüğü, bireyin amacını oluşturmada,

⁴³¹ Sophia Rose Arjana, *Batı Tahayyülünde Müslümanlar*, çev. M. Murtaza Özeren, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 15.

⁴³² Gürkan, “Müşamaha” 75.

⁴³³ Başaran, *Hoşgörü ve Eğitim*, 50

⁴³⁴ Başaran, *Hoşgörü ve Eğitim*, 50.

amacına ulaşma için seçtiği yöntemlerde, davranışa geçmede kendi düşünce, vicdan ve iradesini kullanabilmesidir. Davranışlarında özgür olan birey düşüncelerini farklı yollarla yaymada, hayatını etkileyecek, iş ve çevre değiştirme vb. kararlarda, kendi kimlik inşasında, diğer insanlarla ilişkilerinde ve etkileşimde, her türlü yasak zorlama ve baskıların etkisinde kalmayacak ve tüm bu eylemlere kendi düşünce, vicdan ve iradesi ile yön verecek ve yapacak potansiyeldedir.⁴³⁵

Hoşgörülü bireylerin yetişmesinde temel unsur ve bireylerin hem evlat hem ebeveyn hem de eş olarak temel kimliklerinin oluştuğu ana merkez ve gelişimin farklı rollerle yaşantıların hayatının sonuna kadar devam ettiği yerdir aile. Ailenin hoşgörülü bireylerin yetişmesinde, özellikle ilk beş yılın önemi bir yeri olduğu gibi, hoşgörünün de ailenin oluşumu ve devamlılığında da oldukça önemli bir yeri vardır. Dolayısıyla hem İslam’da hem de insan ve toplumla ilgili tüm ilim dallarında aile içi iletişimde hoşgörünün önemi ve hoşgörülü bir ortamda yetişen bireylerin uzlaşmacı ve barış yanlısı kimlikler oluşturacağı öngörülmektedir.⁴³⁶

Kur’an’a göre ailenin yapı taşı olan eşlerin hemen her duruma birbirlerine hoşgörü temelli davranışlar göstermesi tavsiye edilmektedir. “*Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan da size düşman olanlar vardır, onlardan sakının. Ama affeder, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah da çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir.*”⁴³⁷ Ayeti bu bağlamda çok güzel bir örnektir. Kur’an aileye ve topluma zarar verecek ağır bir davranış olan fuhuş dışında oluşabilecek problemlerde birbirlerine hoşgörülü davranmaları tavsiye edilmektedir.⁴³⁸ Ayrıca eşler arasında boşanmadan başka yol kalmadığında dahi bu süreç ve sonrası için de hoşgörü temelli davranışlar tavsiye edilmektedir.⁴³⁹ Kur’an’da hoşgörü ailede ebeveynlerden başlayarak çocuklarla devam eden, akrabalar ve komşularla genişleyen bir yapı olarak toplumun merkezinde yer almaktadır.⁴⁴⁰ Özellikle çocukların yetiştirilmesinde temel sorumluluğun ebeveynlere verildiği görülmektedir.⁴⁴¹ Kur’an birçok hoşgörü temelli ayeti ile

⁴³⁵ Başaran, *Hoşgörü ve Eğitimi*, 52.

⁴³⁶ Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, 134-135.

⁴³⁷ el-Teğabun, 64/14.

⁴³⁸ el-Nisa, 4/19

⁴³⁹ el-Talak, 65/1-2.

⁴⁴⁰ el-Nisa, 4/39.

⁴⁴¹ el-Tahrim, 66/6

bireyin kimlik inşasında hoşgörünün temel kişilik ilkelerinden biri olarak ortaya konmasının yanı sıra Peygamberimizin uygulamalarının da bu ilke çerçevesinde şekillendiğini ilgili başlıklarda görmüştük. Dolayısıyla yukarıda ifade edildiği gibi çocukluktan itibaren tüm yaşantıları yaratıcının belirlediği değerlerle inşa edilen/eden bireyler, ilişkilerinde hoşgörülü, uzlaşmacı ve barışsever bir tutum sergilemektedir.

Kişinin uzlaşmacı ve barışsever olması hem bireysel hem de toplumsal ilişkilerinde gerginlikleri azaltarak ciddi rahatlamalar yaşamasına neden olur. Kişi kendi ile aile ve iş ilişkilerinde ayrıca sosyal hayatı ile barışıktır. Barış ve uzlaşma insanın hedeflerine ulaşmasında araç değerlerdendir. İnsan bu aracı kullanarak, tüm ilişkilerinde çatışmak ya da kaçmak yerine çözüm odaklı olmayı başarabilecektir.⁴⁴² Uzlaşmayı seçen insanın varoluş düzeyi yükselir ve daha iyi ilişkiler kuran insan, farklılıkları öteleyerek benzerliklere odaklanır. Aynı şekilde bu bireylerin oluşturduğu toplumlarda da iyi ilişkiler kurmak için taraflar ortak değerlere odaklanırlar.⁴⁴³

Hoşgörü odaklı toplumların yaklaşımı genellikle çoğulculuk ve katılımcılıktır. Bu değerler demokrasiyi oluşturur aynı zamanda bu değerler demokratik sistemin değerleridir. Birbirlerinin varlığının teminatı konumundadırlar. Demokratik sistemlerin bir gereği olarak eleştiri hoşgörü ile karşılanmakta ve bu çokseslilikten faydalanılmaktadır. Bu yüzleşmeye cesaret eden toplumlarda hızlı bir gelişim söz konusudur. Çünkü düşünceler dış etki ile karşılaşarak harmanlandıklarında yepyeni fikirler doğacaktır. Tıpkı tabiatla, rüzgârla ve atmosferle karşılaşmayı göze alabilen tohumun çiçek olayı başarabilmesi, toprak altında kalanın hayat şansının olmaması gibi.⁴⁴⁴

Demokratik değerler çerçevesinde ve barışçıl usullerle yapılan tartışmalar, kömürün elmaştan ayrılmasına neden olan ateş mesabesindedir. Ve bu süreçte onlara eklenen katılımcılık ile uzlaşma gibi her kapıyı açan bir anahtar ve sonucunda da bu anahtarla barış hazinesine ulaşılır.⁴⁴⁵

---

⁴⁴² Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 191-192.

⁴⁴³ Dökmen, Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Var Olmak Gelişmek Uzlaşmak, 271-272; Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 193.

⁴⁴⁴ Arıcan, "Birlikte Yaşamın Felsefi Temelleri", 91-92; Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 194.

⁴⁴⁵ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 194.

Barışın egemen olduğu toplumlar iyi yetişmiş nesillerin habercisidir. Barış bir toplumda yerleşik hale gelebilmesi için özgürlükçü, hoşgörülü, demokratik, katılımcı, çoğulcu ve uzlaşmacı gibi demokratik değerlere ihtiyaç vardır. Özellikle barış demokrasinin vazgeçilmez bir parçasıdır. Barışçıl insanlar aynı zamanda farklı görüşlere karşı hoşgörülü, saygılı ve müsamahakârdır. Bu bağlamda hoşgörüsü yüksek insanlar karşısındaki insana hata yapma şansı verirler. Ayrıca görüşleri yüksek olduğundan empati duyguları oldukça gelişmiştir bu nedenle karşısındaki insanın halini anlaması kolaylaşmaktadır. Dolayısıyla karşısındakinin halini anlayarak, onu ötekileştirmez, aşağılamaz ve karşısındaki kişi ya da toplumu olduğu gibi kabullenerek hoşgörünün sınırları çerçevesinde farklılığın zenginliğini keşfe çıkar.⁴⁴⁶

İnsanlık tarihine baktığımızda örneklerine az da olsa rastladığımız bu toplulukların başında İslam medeniyeti gelmektedir. Çalışmamızın ilgili bölümlerinde ortaya koyduğumuz gibi Kur'an'ın hoşgörü ve barış temelli kimlik inşası ile yetişen Müslüman bireylerin inşa ettiği bir medeniyet olarak, kendisini inşa eden değerlere bağlı kaldığı sürece büyük bir coğrafyada ve geniş insan topluluklarına uzlaşmayı, barışı ve huzuru sağlamaya devam etmiştir. İslam medeniyetini inşa eden bu değerler Sigrid Hunke'nin, İslam medeniyetini anlatmak için kaleme aldığı kitabında bu medeniyeti "Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi" olarak tanımlamakta ve kitabına isim olarak vermektedir. Müellif kitabın önsözünde, bu kitabı, yazma amacının, Batı'nın gelişimine sağladığı katkıların bu medeniyet tarafından hakkının verilmeyişinden dolayı duyduğu teessürü bildirmek ve Batı dünyasına yaptığı olumlu etkiler için teşekkür etmek olarak ifade etmektedir.⁴⁴⁷

Aynı Şekilde İslam Medeniyetinin izini sürerek kayıp bir medeniyeti aydınlatma niyetindeki Frederick Starr'dır. Starr, "Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı" isimli esrini önsözde, çok ciddi bir emeğin sonucu olarak tanımlayarak hem Doğu'ya yaptığı seyahatleri hem de çok geniş olan sağlam kaynakçasını kastetmektedir. Bu eserde İslam medeniyetinin Avrupa'nın karanlık çağının aksine altın çağına atıfta bulunmaktadır. Bu eserde bilinçli bir karartmanın neden olduğu kayıp bir

⁴⁴⁶ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 195.

⁴⁴⁷ Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev. Servet Sezgin, (İstanbul: Bedir yayınları, 1975), 17.

medeniyetin izi sürülmekte ve İslam medeniyetinin çoğulcu, çokkültürlü, hoşgörülü ve uzlaşmacı yapısı ile farklılıklardan beslenerek ortaya koyduğu değerleri gün yüzüne çıkarmaktadır. Örneğin kitabın bir bölümünde Halife Me'mun tarafında farklı din ve ırklardan insanlara yüksek ücretler ödenerek çeviri faaliyetlerinin desteklendiği ve bu amaçla kudurduğu “*Beyt'ül-Hikme*” hakkında bilgi verilmekte ve şu ifadeler yer verilmektedir; “...*Bu uzman kimseler, muhtelif milletlere ve dinlere mensuplardı. Aralarında Suriyeli Hristiyanlar öne çıkmaktaydı. Bunun sebebi basitti. Çoğu Cüdişapur'dan getirilmiş olan bu Suriyeli Hristiyanlar, hem Arapça hem Yunanca biliyorlardı...*”⁴⁴⁸ Devamında 800'lü yıllarda Halife Me'mu'nun emri ile kurulan ve yoğun çeviri faaliyetleri gerçekleştirerek ilmi çalışmalara yer verilen “*Beyt'ül-Hikme*” neredeyse kendisinden 800 yıl sonra Londra'da 1660 yılında kurulan ve başkanlığını Isaac Newton'un yaptığı ve bünyesinde Locke, Hooke, Goddard ve Wren, gibi isimleri barındıran “*Royal Society for Improving Natural Knowledge*”, (Kraliyet Tabiat Bilgisini Geliştirme Topluluğu) isimli kuruma benzetilmektedir. Bu kurumun neredeyse bir nesil en çok umut vadeden bilim insanlarını bir araya getirerek Kindi gibi isimlerin yetişmesine neden olduğu ve onlarca İslam alimi ve ilimleri hakkında bilgi verilmektedir.⁴⁴⁹

İslam medeniyetindeki hoşgörü yansımalarını farklı bir açıdan ortaya koyan bir diğer yazar Thomas Bauer'dir. Yazar, İslam medeniyetinde “Müphemlik hoşgörüsü” kavramsallaştırması ile ortaya koyduğu yaklaşım ile İslam medeniyetinin Batı medeniyetine kıyasla farklı yorum ve görüşlere açık olmasının getirdiği kazanımları tespit etmektedir. Örneğin kitabın “Dünya'ya Sakin Bakış” isimli dokuzuncu bölümde İslam'ın Hristiyanlık gibi tek tanrılı ve hakikat iddiasında olmasına rağmen, Batı'daki hükmetme hırsına karşın İslam kültürünün ortaya koyduğu müphemlik hoşgörü ile dünyaya oldukça çoğulcu, tahammüllü ve sakin bakabildiklerini hatta bu bakışı kazanıma çevirerek kültürel güç kaynağı olabildiklerini ifade ederek şunları ekler, “*Klasik çağ İslam kültür havzasının*

---

⁴⁴⁸ Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanc, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 205.

⁴⁴⁹ Starr, *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, 206-209.

insanları yüksek bir müphemlik hoşgörüsüyle dikkat çeker, bu da onların dünyaya sakin bakmalarına imkan sağlar...”⁴⁵⁰

Kitabın aynı bölümünde, çalışmamızda hoşgörünün temelleri bağlamında ortaya koymaya çalıştığımız, İslam medeniyetindeki sen varsan ben var olabilirim yaklaşımına karşın, Batı’nın “öteki” algısı Bauer’ın önemli tespitleri ile desteklenmektedir. Bauer İslam kültüründeki “yabancı” kavramına dikkat çekerek kavramların zihinleri inşasındaki etkisini gözler önüne sermektedir. İlgili bölümde Bauer İslam medeniyetinde yabancı olmanın köken, ırk ya da dille ilgili olmayıp yabancılığın kişinin; “...kendisini yabancı hissedene bireyin duygusal yoksunluğudur. Böylelikle süreklilik arz eder bir özellik değil, ilke olarak aşılabilir bir durumdur. Her şeyden önce yabancılık hali kendini yabancı hissedene kişiden hareketle düşünülür.”⁴⁵¹ Açıklamasının ardından aynı toplumda iç içe yaşayan Hristiyan Yahudi ve Müslümanları örnek verir. Müellif ayrıca bu coğrafyada yaşayan farklı din mensuplarının tüm haklarının güvencede olmasına da ayrıca dikkat çeker. Özellikle İslam medeniyetindeki Yahudilerin, Avrupa’daki Yahudilerin durumu ile kıyas kabul etmeyecek kadar iyi durumda olduğunu ortaya konmaktadır.⁴⁵² Bauer kitabın “Kesinliği ararken” isimli son bölümünde şu önemli tespitte bulunur. “...Batı’nın yolu, çok anlamlılığı bertaraf etmekte....Buna karşılık klasik İslam’ın yolu... çok anlamlılığı ehlileştirmek oldu.”⁴⁵³

İslam medeniyetini inşa eden hoşgörü, uzlaş ve barış kültürünün yansımalarını nispeten tarafsız bir bakış açısı ile ortaya koymaya çalışan birkaç Batılı yazar (oryantalist) tercih ettik. Bu seçimlerdeki amacımız, bizim de düşünsel dünyamızı istila etmiş önyargıların kırılmasıdır. Bu bağlamda İslam dünyasının müelliflerince yazılmış çok sayıda eser mevcuttur. Bunlardan biri de çalışmamızda sıklıkla yer verdiğimiz İbrahim Kalın’ın eseri “Ben Öteki ve Ötesi” dir. Bu çalışmada Kalın; İslam medeniyetinin hoşgörü, uzlaş ve barış temelli yapısının inşa ettiği “ben” ve bu ben’ den yola çıkıp, varlık ve “ötesi” ne ulaşmakta ve böylece tüm farklılıklarına rağmen “yaratılanı yaratandan ötürü” değerli bulan ve kucaklayan İslam medeniyetinin tasavvurunu ortaya koymaktadır. Buna mukabil Batı medeniyetinin kendini üstün, seçilmiş ve efendi

⁴⁵⁰ Thomas Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslam Farklı Bir İslam Tarihi Okuması*, çev. Tanıl Bora, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 301.

⁴⁵¹ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslam*, 333.

⁴⁵² Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslam*, 339-340.

⁴⁵³ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslam*, 362.

gören tasavvuru ile inşa ettiği “ben” den yani kendinden yola çıktığında ulaştığı ise “öteki” tasavvurudur. Bu kitap yukarıda ifade etmeye çalıştığımız hoşgörü oluşumunun temel unsuru olan “ben” tasavvurunun önemini ve bu tasavvurların muhtevasının etkisi ile oluşturduğu iki farklı yaklaşımı ve bu yaklaşımların yansımalarını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Hoşgörü değerinin toplumsal uzlaşısı ve barış kültürüne yansımaları başlığında ele alınabilecek oldukça çok örnek mevcuttur ancak çalışmamızın sınırlılığı nedeni ile ve benzer çalışmalarda sıklıkla tekrar edilen örnekleri yeniden tekrarlamak yerine bu alanda yazılmış ve otoritelerce kabul görmüş kitaplar üzerinden ele almayı uygun gördük. Dolayısıyla İslam peygamberinin hoşgörülü yaklaşımı ile bedevi bir toplumun medeni ve bir topluma dönüştürme sürecini detaylı olarak vermek yerine ikinci bölümde bu medeniyeti inşa eden değerler Kur’an ve sünnet çerçevesinde verilmiş ve Batılı yazarlar üzerinden de bu medeniyetin yansımalarına değinilmiştir.

Ayrıca ilgili bölümde de ifade ettiğimiz gibi Türk toplumlarında, İslam öncesi tek tanrılı inançları ve İslam’a çok benzeyen değerleri ile İslam öncesi ve sonrası hoşgörü, uzlaşısı ve barış kültürünün en güzel yansımaları görülmektedir. Özellikle hoşgörü gibi bir kavramın doğum yeri ve ebeveyni olan, Anadolu İslam medeniyetinin, hoşgörü ile imek ilmek oluşturduğu barış ve uzlaşısı kültürünün destanları bize kadar ulaşmıştır.⁴⁵⁴

---

⁴⁵⁴ Töyer, *Türklerdeki Hoşgörünün Dini Temelleri*, 16-42; Mehmet Aydın, Türk Toplumunda Dini Hoşgörünün Temelleri, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/8. (Eylül 1988), 7-17; Ünver Günay, Anadolu’nun Dinî Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü. *Erdem*, 8/22, 8 Ocak 1996), 189-220.

SONUÇ

İnsan biyo-psiko-sosyal bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Tüm bu özelliklerinin yanında insanın sosyal yanı öne çıkmaktadır. Öyle ki insanın sosyal ilişkilerinde sorun yaşaması hem psikolojisini hem de biyolojisinin hastalanmasına neden olmaktadır. Bu nedenledir ki insanın en önemli gelişim göstergesi, insan ilişkilerindeki becerileridir. İnsanın hem bireysel bağlamda hem de toplumsal olarak diğer insanlarla iyi ilişkiler kurması barış ve huzur içinde bir yaşamın anahtarı mahiyetindedir. İnsanın sosyal ilişkilerinde başarılı olmasının temelinde ise bireyin karşısındakine nasıl baktığı ve tanımladığı bulunmaktadır. Tamda burada devreye hoşgörü girmektedir. İnsanlar arası ilişkide en temel kavramlardan biri hoşgördür. Özellikle de içinde yaşadığımız global çağ nedeni ile çok farklı din, ırk, dil ve kültürle çok küçük yaşından itibaren yaşantısının hemen her alanında, kültürel karşılaşmalar içinde yaşamaktadır. Dolayısıyla bu çağ insanının yaşam becerilerinde, çokkültürlü ve çoğulcu yaşantılara uyum sağlayabilmek için elzem bir değer olan hoşgörüye ihtiyaç vardır. Ancak bu değerın yaşantılarda yer edebilmesi değerin kavramsal olarak ne denli doğru anlaşıldığı ile doğrudan ilişkilidir.

Kavramlar, içinde yaşanan toplumların inanç, değer ve düşünsel yaşantılarının bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber içinde doğdukları toplumlara paralel olarak değişim ve dönüşüm içinde olurlar. Dolayısıyla Kavramı tanımak ve yaşantılarımıza aktarmak için doğduğu ortamı ve süreçlerini bilmek önemlidir. Çalışmamızda hoşgörü kavramını eş anlamlı olarak kullanılan tolerans ve müsamaha kavramları ile birlikte ele aldığımızda içinde oluştukları arka plan nedeni ile aslında hiç de eş anlamlı olmadıklarını, görünürde önemsiz gibi duran ama yaşantıya aktarıldığında bariz uygulama farkları oluşturacak anlam farklılıkları bulunduğu anlaşılmaktadır.

Hoşgörü tamamen pozitif bir içeriğe sahipken tolerans ve müsamaha içeriğinde katlanma, görmezden gelme, kayıtsızlık, ihmal etme, sıkıntı ve rahatsızlık duyma gibi negatif içerikler taşımaktadır. Bu bağlamda kavramların tarihi ve sosyolojik geçmişleri durum tespiti için önem arz etmektedir. Tolerans kavramının ortaya çıktığı Batı medeniyeti, kendini üstün ırk sayan kendinden olmayanı, farklı olanı, ötekileştiren ve ötekileştirdiğini tehdit olarak algılayan bir

medeniyettir. Bu nedenle sürekli çatışma halinde olmuş, milyonlarca insanın kanını dökmüş ve dökmeye devam etmektedir. Bu medeniyetin, içinde bulunduğu çatışmaların yıpratıcı etkilerinden kendini korumak için girdiği arayışlar, tolerans kavramını ortaya çıkarmıştır. Kavram kendisini oluşturan “ben” ve “öteki” odaklı zihniyetin etkilerini yansıtmaktadır.

Buna mukabil Hoşgörü kavramının içinde doğduğu tarihi ve sosyolojik arka plana baktığımızda, İslam’ın Kur’an ile inşa ettiği topluluklardan olan Anadolu İslam medeniyetini görmekteyiz. Bu bağlamda Kur’an’da hoşgörü kavramını bulamasak da hoşgörü kavramını ortaya çıkaran insanı inşa eden, affetmek, bağışlamak anlamına gelen “Safh”; yumuşaklık, esneklik ve şefkat anlamlarına gelen “Lin”; kızgınlık ve heyecandan kendini dizginlemek anlamına gelen “Hilm”, gibi kavramları görmekteyiz. Kur’an’ın inşa ettiği, “ben” i can olarak tanımlayan Anadolu insanı, “can”ın varlığını tüm canları yaratan Kadiri mutlak ve diğer canlarla kurduğu ilişki üzerinden tanımlar. Böylece can cana ilişkilerden yola çıkarak kendi varlığını ortaya koyan Anadolu insanının ortaya çıkardığı hoşgörü, “yaratılanı hoş görür yaratandan ötürü”. Bu merhametli bakış diğer canların farklılıklarını zenginlik olarak gördüğünden tüm bu farklılıklara da hoşgörülüdür.

İnsanların ve toplumların yaşamlarını devam ettirebilmeleri ancak barışın varlığına bağlıdır. Toplumsal barış bireyin kendinden farklı olanla uzlaşması ile mümkündür. Uzlaşılacak bir öteki algısı için öncelikle doğru bir “ben” inşası önem taşımaktadır. Doğru değerlerle oluşturulan “ben” can olup yaratılan her varlığa can katabilmektedir. Dolayısıyla hoşgörü ve uzlaşma gibi barışın oluşmasında etken kavramların psiko-sosyal ve dini değerler üzerinden doğru anlaşılması ve içselleştirilerek yaşantılara aktarılmasının önemi anlaşılmaktadır.

Bu değerlerin inşa ettiği toplumların insan ilişkilerinde, siyasetinde, ticaretinde ve günlük yaşantılarında hoşgörü ve uzlaşma kendini gösterecektir. Bu nedenle bu değerler içselleştirilerek ailelerde ve okullarda verilecek değerler eğitimi üzerinden tüm toplumda ortak bir niyet oluşturulabilecektir. Oluşturulan bu niyet kendinden olmayana ve doğuştan gelen farklılıklara hoşgörü ile bakabilmeyi getirecektir. Bu bakış uzlaşma ve teması mümkün kılacaktır. İnsan tanış olduğu uzlaştığı ile can cana iletişim kurabilecek ve barış içinde yaşama imkânına

ulaşacaktır. Ancak bu hoşgörü, insanın doğuştan getirdiği hakların ihlalini hoş gören bir hoşgörü değildir. Çünkü yaratılanı yaratandan dolayı hoş görmek temeline oturan bu bakış yaratılışa ve fitrata ters olanı ve yaratıcının da hoşuna gitmeyen hoşgörüsüzlüğü hoş görmez.

İnsanlık olarak tarihte hoşgörü değerinin barış ve uzlaşi kültürüne etkilerine tanıklık ettik. Ortaçağ ve sonrasında Batı medeniyetinin kendinden farklı olanı ötekileştirici ve çatışmacı yaklaşımları, milyonlarca insanın ölümü ile sonuçlanan savaşırlara neden olmuştur. Buna mukabil İslam medeniyetinin kendinden farklı olana, kapsayıcı ve hoşgörölü yaklaşımı uzlaşmacı bir tutum oluşturmıştır. Barış kültürünün yaygın olduğu bu coğrafyalarda farklı din, ırk ve felsefi görüşlerin bir arada olduğu çokkültürlü ve çoğulcu yaşamlara tarih tanıklık etmiştir. Özellikle hoşgörü gibi bir kavramın doğum yeri ve ebeveyni olan, Anadolu İslam medeniyetinin, hoşgörü ile ilmek ilmek oluşturduğu barış ve uzlaşi kültürünün destansı yansımaları bize kadar ulaşmıştır. Çalışmamızda hoşgörü değerinin toplumda barış ve uzlaşi kültürünü nasıl ortaya çıkardığı tarihi veriler üzerinden ortaya konulmuştur. Böylece hoşgörü değerinin barış ve uzlaşi kültürüne olumlu katkıları tespit edilmiştir.

Çalışmamızın birçok yerinde ifade ettiğimiz gibi hoşgörü değerinin kavramsal olarak doğru anlaşılması ve ortak bir niyet geliştirilmesi, toplumumuzda ve sonraki nesillere aktarılmasında ciddi bir önem taşımaktadır. Kültürel kodlarımızda zaten var olan bu kavramın, seyir sürecinde farklı içeriklerle dönüşmeden tüm iyi niyet, kapsayıcı ve kabullenişle toplumumuzda varlığını yeniden etkin bir şekilde göstermesi adına hoşgörü değerimiz MEB değerler listesine alınması faydalı olacaktır. Bununla birlikte değerler eğitimi ile ilgilenen sivil toplum kuruluşları bu kavramı özellikle muhteva açısından olumsuz anlamlarından arındırarak uzlaşi ve barış kültürünün artışına destek olması bu çalışmanın çıkarımlarındandır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî. Beyrut: y.y., 1405/1985.
- Akar, Muhlis. “Birlikte Yaşama Sanatı Olarak Hoşgörü”. *Diyanet Aylık Dergi*. 173 (Mayıs 2005).
- Aktaş, Özgür-Safran. Mustafa. Evrensel Bir Değer Olarak Barış ve Barış Eğitiminin Tarihçesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 172. (2013). 131-150.
- Apaydın, H. Yunus. “Anlam - Yorum Geriliminde Kur’an Metni: Kur’an Metni Şiddetin Kaynağı Olabilir mi?”. *Din ve Şiddet*. Ed. Faruk Sancar. 399-406. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları. 2016.
- Araz, Rıfat. “Yûnus’ta Gördüğümüz İnsan Sevgisi ve Hoşgörü Yaklaşımları”. *Mürekkep, Kültür Sanat Edebiyat Serisi*. 1/4 (Nisan 2007) 3-6. <https://turkoloji.cu.edu.tr>,
- Arıcan, Musa Kazım. “Birlikte yaşamanın Felsefi Temelleri”. *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*. Ed. Celal Türer. 83-105. Ankara: Türk Felsefe Derneği. 2010.
- Arıcan, Musa Kazım. “Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (2011), 71-98.
- Arjana, Sophia Rose. *Batı Tahayyülünde Müslümanlar*. çev. M. Murtaza Özeren. İstanbul: Ketebe Yayınları. 2019.
- Arslan, İhsan. *Beşeri ve Siyasi Yönleriyle Hz. Peygamber’in Beşeri ve Siyasi Hoşgörü*sü. Konya: Selçuklu Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2000.
- Arslanoğlu, İbrahim. “Kültür ve Medeniyet Kavramları”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*. 0/15 (2000) 243-255.
- Aslan, Ömer. “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarının Etimolojik Açidan Analitik Bir Yaklaşım”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/ 2 (Sivas 2001) 357-380.
- Aslan, Ömer. *Kur’an ve Hoşgörü*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2002.
- Atalay, Yasemin Ö. *Felsefi Açidan Tolerans ve Hoşgörü*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. 2008.
- Ataman, Kemal. “Şiddetin Kaynağı Olarak Din: Mit mi Gerçek mi?”. *Din ve Şiddet*, ed. Faruk Sancar. 111-115. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları. 2016.

- Ayçil, Serkan. “Yunus Emre Kimdir? Bizim Yunus’un Sevgi ve Hoşgörü Anlayışının Posta Pulları Üzerinden Değerlendirilmesi”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23/Yunus Emre ve Türkçe Özel Sayısı. (Kasım 2021) 155-168. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1945206>
- Aydın, M. Şevki. “Çoğulcu Toplumda Uzlaş ve Din Eğitimi”, *Diyanet Dergi*. 218 (Şubat 2009).
- Aydın, Mehmet Âkif. "Kadın (İslam’da Kadın)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/86-94. İstanbul: TDV. Yayınları. 2001.
- Aydın, Mehmet. “Türk Toplumunda Dini Hoşgörünün Temelleri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8/8. (Eylül 1988), 7-17.
- Aydın, Muhammet Şevki - Osmanoğlu, Cemil. *Kültürlerarası Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları. 2021.
- Baloğlu, Bülent. “Bir Çelişkiyi Anlamak Din ve Şiddet”. *Diyanet Aylık Dergi*. 289. (Ocak 2015), 20-23.
- Başaran, İ. E. “Hoşgörü ve Eğitim”. Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı. 2/47-55. Ankara: *Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın*. 1995.
- Başoğlu, Tuncay. "Tefrika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/279-281. İstanbul: TDV Yayınları. 2011.
- Bauer, Thomas. *Müphemlik Kültürü ve İslam Farklı Bir İslam Tarihi Okuması*, çev. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları. 2021.
- Bayraktar, Levent. “Birlikte Yaşamak ve Birlikte Varolmak Üzerine”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer. 107-113. Ankara: Türk Felsefe Derneği. 2015.
- Bebek, Adil. "Mağfiret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/313-314. Ankara: TDV Yayınları. 2003.
- Birleşmiş Milletler. *BM Din veya Inanca Dayanan Her Türü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri*. 1981. <https://www.ombudsman.gov.tr/document/mevzuat/750B3>
- Bozkale, Lütfi. “Dini Çoğulculuk Üzerine”. *Diyanet İlmi Dergi*. 50/3 (Eylül 2014) 43-62.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahihu'l-Buhari*. Dimeşk, Daru İbn-i Kesir. 2002.
- Candan, Abdulcelil. Kur’an’ı Yanlış Anlamada Taassub Faktörü. *Diyanet İlmi Dergi*. 39/1 (Ocak 2003), 13-28.

- Cengiz, Kemal. “Çocuklarımızı Yarınlar Nasıl Hazırlıyoruz”. *Diyanet Aylık Dergisi*. (Mayıs1992).
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları. 5. Basım, 2015.
- Chen, S, Boucher, H.C. - Tapias, M.P. The Relational Self Revealed: Integrative Conceptualization and Implications for Interpersonal Life. *Psychological Bulletin*, 132, 2006 1235-1249.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 7. Basım, 1997.
- Çağrııcı, Mustafa. "Adalet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/341-343. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çağrııcı, Mustafa. "Müsamaha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/71-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çağrııcı, Mustafa. "Tassup". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa. "Hilm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 18/33-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Çelik, Hacer. “Çokkültürlülük ve Türkiye'deki Görünümü”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9/15 (Ocak 2008) 319-332.
- Çetinkaya, Kenan. “Birlikte Yaşama Kültüründe İnsan: Kutsal Metinlerdeki Olumlu İfadeler Üzerine Bir Analiz”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1/1 (Temmuz 2016). 147-160.
- Çubukçu, İbrahim A. “Türk Kültüründe Hoşgörü ve Mevlana”. *İnsan Hakları Hoşgörü ve Mevlana Sempozyumu*. 58-64. Konya: TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları, 1994.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 23. Baskı. 2006.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim, “Kur'an Yolu Meali”. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim, “Kur'an Yolu Tefsiri”. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir>
- Doğan, D. Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Beyan Yayınları, 4.Basım. 1987.
- Dökmen, Üstün. *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Var Olmak Gelişmek Uzlaşmak*. İstanbul: Remzi Kitabevi. Dokuzuncu Basım, 2017.
- Düzgün, Şaban Ali. “Modern Uygarlığın Çatışmacı Doğasını Besleyen Kökler”. *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi*. 6/1 (2008) 52-66.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. El-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî. *Es-Sünen*. Beyrût: Mektebü'l Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1426/2005.
- Ece, Hüseyin K. *İslam'ın Temel Kavramları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Efil, Şahin “Kendini ‘Öteki’nde Fark Etmek: Ben-Öteki İlişkisinin Felsefi Uzantıları”. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5/2 (Aralık 2016) 51-66.
- Eğinli, Ayşen Temel. “Farklı Bir Ülke, Farklı Bir Kültür: Kültür Şoku (Kültürlerarası Adaptasyonun Sağlanması)”, *Verimlilik Dergisi*. 4 (Mayıs 2011) 115-131.
- Eğri, Osman. “İslâm Tasavvufu Ve Hoşgörü: Hoca Ahmet Yesevî, Hacı Bektaş Velî, Yunus Emre Örnekleri Ve Diğer Dinlerdeki Paralelleri”. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*. 125-150. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008.
- Eliot, T.S. *Kültür Üzerine Düşünceler*, çev. S. Kantarcıoğlu, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Erdem, Hüseyin Subhi. “Hoşgörü Kavramının, Kültürel, Siyasi, Ahlaki ve Entelektüel Zemini Üzerine”. *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*. Ed. Celal Türer. 303-317. Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015.
- Eren, Şadi. (2007) . Irkçılık Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. *Köprü Dergisi*. Sayı. 98. (Nisan 2007). <https://www.koprudergisi.com/bahar-2007/irkcilik-uzerine-kisa-bir-degerlendirme>
- Erkman, Fatoş. “Barış Kültürü”. *Barış Kültürü ve Eğitimi Çalıştayı*. ed. Betül Onursal 22-26. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Barış Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2012.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimolojisi*. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1988.
- Faruki, İsmail Raci-Faruki, Luis Lâmia. *İslam Kültür Atlası*. çev. Mustafa Okan Kibaroglu. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999.
- Ferry, Luc. *Sevgi Devrimi*. çev. Emre Akçaoğlu, Ankara: Akılçelen Yayınları, 2015.
- Fromm, Eric. *Sevginin ve Şiddetin Kaynağı*. çev. Yurdanur Salman, Nalan İçten. İstanbul: Payel Yayınevi, 5. Basım, 1990.
- Gadban, Münir Muhammed. *Nebevi Hareket Modeli*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Gerring, Richard J.- Zimbardo, Philip G. *Psikoloji ve Yaşam*. çev. G. Sart, Ankara: Nobel Yayınevi, 2014.
- Glosbe, “Türkçe Arapça Sözlük”. <https://tr.glosbe.com/tr/ar/linet>

- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. Konya: Gençlik Kitabevi Yayınları, 2012.
- Gülhan, Tahsin. "Hoşgörünün Değer Boyutu". *Köprü Dergisi*. 57 (Ocak 1997). <https://www.koprudergisi.com/kis-1997/hosgorunun-deger-boyutu/>
- Günay, Ünver. "Anadolu'nun Dînî Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü". *Erdem*. 8/22, (Ocak 1996) 189-220.
- Gündoğan, Ali Osman. "Ben ve Öteki: Değerler Dünyasının Gerginliği". *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. ed. Recep Kaymakcan vd. 71-79. İstanbul: DEM Yayınları, 2013.
- Gündüz, Aslan. "İnsan Hakları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/323-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Gündüz, Şinasi. "Din Terör ve Şiddet". *Diyanet Aylık Dergi*. 170. (Şubat 2005) 9-14.
- Güneş, Arif. "İslam'da Din ve Vicdan Hürriyeti". *Diyanet Aylık Dergi*. 2 (Şubat 1991) 28-30.
- Güngör, Erol. *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Eletronik Metin. Hisar Kültür Gönüllüleri. 2003.
- Gürkan, Salime Leyla. "Müşamaha" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/73-75. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Gürkaynak, İpek. "Farklı Boyutları ile Hoşgörü". Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı. 2/25-34. Ankara: *Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın*. 5 Mayıs 1995.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. 1. Ankara: Yeni Şafak, 2003.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 16. Basım. 2008.
- Hatemi, Hüseyin. "Hoşgörü Üzerine". *Köprü Dergisi*. 57 (Ocak 1997). <https://www.koprudergisi.com/kis-1997/hosgoru-uzerine/>
- Hemşinli, H. *Din ve Hoşgörü: İmkân ve Sınırlılıklar-İslâm Dini Örneği*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. 2007.
- Hick, John. *God and the Universe of Faiths*, Essays in the Philosophy of Religion. Springer, 1988.
- Hökelekli, Hayati. "Cinsiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/21-24. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Hökelekli, Hayati. "Fıtrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/47-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

- Hökelekli, Hayati. *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*. İstanbul: Dem yayınları, 2013.
- Hunke, Sigrid. *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*. çev. Servet Sezgin. İstanbul: Bedir yayınları, 2. Basım, 1975.
- İbn Hişam, es-Sire, II, 60-63, akt. Adem Apak. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 1/214, İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *Sünenü İbn Sünen*. Mansure: Darü'l-Kelime, 2011.
- İnam, Ahmet. "Anadoluya Gönülle Döşenen Kavram Yolları". Erişim Şubat 12 2022. [Http://Ahmetinam.Com/Yazilar-Anadolu-Rsquo-Ya-G-Ouml-N-Uuml-Lle-D-Ouml-Senen-Kavram-Yollari](http://Ahmetinam.Com/Yazilar-Anadolu-Rsquo-Ya-G-Ouml-N-Uuml-Lle-D-Ouml-Senen-Kavram-Yollari)
- İnam, Ahmet. "Hoşgörüyü Neden Hoşgörmüyorum? Hoşgörüyü Yazılmış Bir Gönül Mektubu". *Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı*. 21-24. Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın, 1995.
- İnam, Ahmet. "Özgürlük-Özgellik Odağında Can Cana Yaşama Üzerine Bazı İpuçları". *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*, ed. Celal Türer. 31-40. Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015.
- İnce, Murat. "Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 19/1 (2017), 294-319.
- İsfahani, R. *Müfredat*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslam*. İstanbul: Yarın Yayınları, 2013.
- Kala, Muhammet Enes. "Korku ve Merak Arasında Birlikte Yaşamaya Dair". *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*. ed. Celal Türer 116-125. Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015.
- Kalın, İbrahim. *Ben Öteki ve Ötesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 19. Basım, 2018.
- Karaca, Feyyaz. "Türkiye'de ve Dünya'da Çokkültürlülük ve Eğitim". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 72. (2018).
- Karaman, Hayrettin. vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Kartal, Mehmet Abidin. Irkçılığın Reçetesi ve Panzehiri: Tevhid Eksenli Bilim Eğitimi ve Din. *Köprü Dergisi*. 124. (Eylül 2013). <https://www.koprudergisi.com/guz-2013/dunya-barisina-sabotaj-irkcilik-zararlari-ve-cozum-yollari/>
- Kasar, Veysel. "Din ve Zorlama". *Köprü Dergisi*. 57 (Ocak 1997).

- Kavcar, Cahit. “Açılış Konuşması”, Hoşgörü ve Eğitim Toplantısı, ed. İnayet Pehlivan Ankara: *Unesco Türkiye Milli Komisyonu ve Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Ortak Yayın*, 1995.
- Kaya, Mustafa. “Umrandan Uygarlığa Kültürden İrfana: Cemil Meriç”. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 126/249 (Kasım 2020) 397-408.
- Kaymakcan, Recep. “Bir Değer Olarak Hoşgörü ve Eğitimi”. *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. ed. Recep Kaymakcan vd. 515-531. İstanbul: Dem yayınları, 2. Basım, 2013.
- Kesimoğlu, Merve. *Din Eğitimi Açısından Tolerans Kavramı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2019.
- Kılıç, Recep. “Dini Çoğulculuk mu Dinde Çoğulculuk mu?”. *Dini Araştırmalar Dergisi*. 7/19 (Haziran 2004), 13-17.
- Koç, Emel. “Birlikte Yaşama Üzerine: J.B. Sartre’in Yabancılaşma Felsefesinden, G. Marcel’in Birliktelik Felsefesine”. *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*. ed. Celal Türer. 127-147. Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015.
- Kolaç, Emine. “Hacı Bektaş Veli, Mevlana ve Yunus Felsefesiyle Türkçe Derslerinde Değerler ve Hoşgörü Eğitimi”, *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 55. (2010), 193-208.
- Komisyon, *Milli Eğitim Bakanlığı Dini Terimler Sözlüğü*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Korlaelçi, Murtaza. “Bir Arada Yaşamada Dinin Rolü”. *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*. ed. Celal Türer 151-221. Ankara: Türk Felsefe Derneği. 2015.
- Kur’an ve Meali Türkçe Meal ve Tefsir. <https://www.kuranvemeali.com/hicr-suresi/85-ayeti-tefsiri>;
- Kutub, Muhammed. *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 2019.
- Kung, Hans. *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic*, Wipf and Stock Publishers. 2004.
- Küyel, Mübahat Türker. “Ferdî Hürriyet ve Hoşgörünün Felsefî Boyutu”, *Erdem Dergisi*, 22 (1996), 67-114.
- Leirvik, Oddbjørn. “Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar”. *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. ed. Recep Kaymakcan vd. 533-552. İstanbul: dem yayınları, 2. Basım, 2004.
- Lock, John. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*. çev. Meral Delikara Topçu, Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.

- Locke, John. *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*. çev. Melih Yürüşen, Ankara: Liberte Yayınları, 8. Basım, 20017.
- Mardin, Nur Bekata. “Barış Eğitimi”. *Barış Kültürü ve Eğitimi Çalıştayı*. ed. Betül Onursal. 27-42. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Barış Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezi. 2012.
- Meriç, Cemil. *Kültürden İrfana*. İstanbul: İnsan Yayınları 6. Baskı, 2018.
- Mill, John Stuart. *Özgürlük Üzerine*. çev. Tuncay Türk. İstanbul: oda Yayınları, 4. Basım, 2015.
- More, Thomas. *Ütopya*. Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2. Baskı. 2012.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi 'u's-sahîh*. Riyâd, Dâru Tayyibe, 2006.
- Nicholson P. Peter, Toleration as a Moral Ideal, Horton – Mendus, Aspects of Toleration. Routledge, 2013.
- Oğuz, Esin Sultan. “Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 28/2 (Aralık 2011), 123-139.
- Okumuş, Ejder. “İslam ve Kültürümüz”. *Diyanet Aylık dergi*, t.y. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=12948> (14.04.2022)
- Okumuş, Ejder. “‘Sosyolojik’ Okuma Yaklaşımıyla Hoca Ahmed Yesevi”. *Diyanet İlmi Dergi*. 52/4 (Ekim 2016), 169-190.
- Özden, H. Ömer. “Birlikte Yaşamının Anahtarı: Sevgi”, *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*. ed. Celal Türer, 259-283. Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015.
- Öztürk Ümit -Özsoy Seda. “Ortak Yaşama Kültürü İçin Sokratik Sınamayı Hatırlamak”. *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi* ed. Celal Türer 335-353 Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015.
- Parlatır, İsmail. vd. *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. 1. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 9. Baskı, 1998.
- Popper, Karl. R. *Daha İyi Bir Dünya Arayışı*, çev. İlknur Aka, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- Pusmaz, Durak. “İslam Dini Kolaylık Dinidir”. *Diyanet Aylık Dergi*. 70 (Ekim1996), 25-28.
- Redhouse Sözlüğü. İngilizce-Türkçe. İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1991.
- Russell, Bertrand. *Sorgulayan Denemeler*. çev. Nermin Arık. Ankara: Tübitak Yayınları, 2005.

- Sambur, Bilal. “Din Şiddet Üretir mi?”. *Din ve Şiddet*. ed. Faruk Sancar. 99-108. Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Sayar, Kemal. “Ergenlik ve Kültürel Yozlaşma”. *Diyanet Dergisi*. 303 (Mart 2016), 20-24.
- Seneca, *Hoşgörü Üzerine Ruh Dinginliği Üzerine*. çev. Bedia Demiriş. (Ankara: Doğubatı Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Starr, Frederick. *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı*. çev. Yusuf Selman İnanc, İstanbul: Kronik Yayınları, 8. Baskı, 2021.
- Sunal, Onur. “Sosyal Politika: Sosyal Adalet Açısından Kuramsal Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 66/03 (Mart 2011), 283-305.
- Şan, Mustafa Kemal. Tzampaz, Salich. Asimilasyonculuk Sonrası Dönemde Asimilasyon. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 16/2 (Ekim 2021), 63-81.
- Şentürk, Recep. Canatan, Kadir. "İrkçilik". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/124-131. İstanbul: TDV Yayınları. 1999.
- Şentürk, Recep. "İnsan Hakları". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/327-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Tanrıverdi, Hasan. “Din- Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme” *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8/3 (Kasım 2018), 595-601.
- Tarhan, Murat - Altun, Adnan. “UNESCO ve Barış Eğitimi”. *Uluslararası Alan Eğitimi Dergisi*. 2/2 (Aralık 2016), 58-71. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/290269>
- Tarhan, Nevzat. *Değerler Psikolojisi ve İnsan*. İstanbul: Timaş yayınları, 14. Basım, 2019.
- Tarhan, Nevzat. *Toplum Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Taşpınar, İsmail. “Yahudilik ve Hristiyanlık’ta Kadın”. *Köprü Dergisi*. 113 (Ocak 2011). <https://www.koprudergisi.com/kis-2011/yahudilik-ve-hristiyanlikta-kadin>
- Tayanç, Dilek Akıncı. “Modernizm ve Postmodernizmin Kadın Kimliği Üzerindeki Etkisi”. *Köprü Dergisi*. 110. (Nisan 2010). [://www.koprudergisi.com/bahar-2010/modernizm-ve-postmodernizmin-kadin-kimligi-uzerindeki-etkisi](https://www.koprudergisi.com/bahar-2010/modernizm-ve-postmodernizmin-kadin-kimligi-uzerindeki-etkisi)
- Taylor, Shelley E. vd., *Sosyal Psikoloji*. çev. Ali Dönmez. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.
- TDK, Türk Dil Kurumu Sözlükler, (Erişim 13.03.2022) <https://sozluk.gov.tr>,

- Tezcan, Mahmut. "Türk Kültüründe Hoşgörü", *Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildiriler*, 193-197, Antalya: Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Vakfı yayınları, 1995.
- Tirmizi Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizi*. thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. Riyad, el- Mektebetü'l-İslâmiyye, 1417.
- Toksarı, Ali. "Farklı Bir Açıdan İnsan Hakları". *Diyanet İlmi Dergi*. 47/2 (Nisan 2011). 73-90.
- Topaloğlu, Bekir - Tümer, G. "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/322-325. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Töyer, Tuba. *Türklerdeki Hoşgörünün Dini Temelleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2004.
- Tümer, Gülay. "Din". *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Türkçe Kur'an Mealleri. www.karsilastirmali.com.
<https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php>
- UNESCO. *Hoşgörünün İlkeleri Bildirgesi*. 1.2. (16 Kasım 1995).
- Urhan, Veli. "Kültür-Siyaset İlişkisi Bağlamında Ortak Yaşama Kültürü". *Ortak Yaşama Kültürü ve Felsefesi*. ed. Celal Türer 355-361. Ankara: Türk Felsefe Derneği, 2015.
- Ünsal, A. Faruk. İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği (Mazlumder). *Türkiye'de Dini Ayrımcılık Raporu*. İstanbul: 2010.
- Üzüm, İlyas. "Mezhep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2004. 29/526-532.
- Üzüm, İlyas. "Etnik ve Mezhepsel Çatışmalarda İdeolojik ve Teolojik Arka Plan Etkisi". *Sects, Ethnicity and Conflict Resolution*. 339-344.
- Vatandaş, Celaddin. *H. Muhammed'in Hayatı ve İslam Daveti*. 2. Cilt. İstanbul: Pınar Yayınları. 2009.
- Wolff, Robert Paul vd. *Saf Hoşgörünün Bir Eleştirisi*. çev. Soner Sosyal. Ankara: Heretik Yayınları, 2014.
- Yakışır, Aliye Nur. *Bir Modern Olgu Olarak Çokkültürlülük*, Konya: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yapıcı, Asım - Albayrak, Kadir "Ötekini Algılama Bağlamında Dini Gruplar Arasında İlişkiler". *Dini Araştırma Dergisi*. 5/14 (Haziran 2002), 35-59.
- Yaran, Cafer Sadık. *Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.

- Yediyıldız, Bahaeddin. “Milli Kültür ve ağdaşlık”. *Diyanet Avrupa Dergisi*. (Mart 2004).
- Yılmaz, Fikret. “John Locke’un Tolerans Anlayışına Bir Eleştiri”. *Kesit Akademi Dergisi, (The Journal of Kesit Academy)*. 3/8 (Haziran 2017), 285-286.
- Yılmaz, Hüseyin. *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*. İstanbul: Dem Yayınları, 2019
- Yılmaz, znr. *Hoşgörünün Felsefi Temelleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. 2018.
- Yürüşen, Melih. *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Mihriban ÇELİK

Bildiği Yabancı Diller : Başlangıç Düzeyi Arapça

Aldığı Sertifikalar : Pedagojik Formasyon

Psikoloji alanında çeşitli sertifikalar

Uzmanlık Alanı :

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	İlahiyat Fakültesi	İstanbul Üniversitesi	2017
Y. Lisans	Disiplinlerarası Değerler Eğitimi	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi	2022

Görevler :

Görev Unvanı	Görev Yeri	Yıl
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni	Özel Beyken İlkokulu ve Ortaokulu Özel Beykent Anadolu-Sosyal Bilimler-Fen Lisesi	2015-2019
	Özel İstanbul Beyoğlu Ortaokulu ve Anadolu Lisesi	2019-

Eserler :

A. Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

A1. ....

B. Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında (proceedings) basılan bildiriler:

B1. 2. Sunum: Mihriban ÇELİK , “Hoşgörü Değerinin Toplumsal Barış ve Uzlaşya Kültürüne Katkısı”, *International Cappadocia Scientific Research Congress*, held on June 17-19, 2022 / Cappadocia-Nevşehir.

Yayın: : Mihriban ÇELİK , “Hoşgörü Değerinin Toplumsal Barış ve Uzlaşya Kültürüne Katkısı” , 2. International Cappadocia Scientific Research Congress, (Haziran 17-19 2022) 1358-1375. <https://www.cappadociacongress.org/kitaplar>

C. Yazılan ulusal/uluslararası kitaplar veya kitaplardaki bölümler:

C1. Yazılan ulusal/uluslararası kitaplar:

C1.1. ....

C2. Yazılan ulusal/uluslararası kitaplardaki bölümler:

C2.1. ....

D. Ulusal hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

D1. ....

E. Ulusal bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında basılan bildiriler:

E1. ....

F. Sanat ve tasarım etkinlikleri:

F1. ....

G. Diğer yayınlar: (Yukarıdaki maddelerde yer alan başlıklardaki kategorilere girmeyen ve belirtilmek istenen tüm eserler bu maddenin altında belirtilecektir.)

G1. ....